

ix 630 II. évf. Széchenyi

ÚJ FOLYAM XXIV. 3-4. SZÁM BUDAPEST 2015. ÁPRILIS ÁRA 830 FT

MAGYAR SZEMLE

Csoóri Sándor KIADATLAN 1986-OS BESZÉDE, BALOGH
JÚLIA ÉS PÁLFY G. ISTVÁN JEGYZETEIVEL - TRÓCSÁNYI
LÁSZLÓ: A JOG URALMA ÉS A LELKIISMERET ELSŐBBSÉGE
- DR. GYÖRFY ISTVÁN: KÓRHÁZ AZ OSTROMBAN II. - LENGYEL
GYÖRGY: MOLIÈRE SZOBALÁNYAI I. - GRÓH GÁSPÁR SZÖRÉNYI
LÁSZLÓRÓL - SZEMADÁM GYÖRGY STEFANOVITS PÉTERRŐL -
EMBER ILDIKÓ: REMBRANDT ÉS HOLLAND ARANY ÉVSZÁZAD

ESEMÉNYEK

A 2014-es Shakespeare-évfordulóra megjelent könyvünk (Kodolányi Gyula–Kato-
na Szabó Erzsébet: *Üzenetek W. Sh.-től – Messages from W. Sh.*) anyagának kétnyel-
vű, vetített képes bemutatójára kerül sor 2015. április 28-án, kedden, 17 órakor, a
Vigadó épületében. A zártkörű rendezvényre érdeklődő olvasóink előzetes je-
lentkezését várjuk Nagy Katalin titkárnál, kizárólag írásban, az [msza2@magyar-
szemle.hu](mailto:msza2@magyar-
szemle.hu) címen.

Könyveink a szerkesztőségben 40%-os kedvezménnyel kaphatók.

Csoóri Sándor 85 éves. A Magyar Szemle szeretettel köszöntötte születésnapján
barátunkat, a magyar szellemi élet évtizedek óta meghatározó nagy egyéniségét.
Az évforduló alkalmából, lapunk jelen számában ismeretlen Csoóri-dokumen-
tumokat mutatunk be.

Gróh Gáspár írásával köszöntjük a 70. születésnapját ünneplő **Szörényi László**
irodalomtörténészt.

A Ünnepi Könyvhétre jelentetjük meg **Martonyi János** kötetét, amelyet a 2002
és 2010 között publikált tanulmányaiból és előadásából állított össze a szerző.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK

Főszerkesztő: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

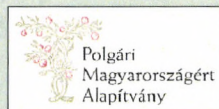
Szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapít-
vány Igazgatósága: Bod Péter Ákos, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói
György (elnök), Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

LAPUNK ELISMERÉSE ÉS E SZÁMUNK TÁMOGATÓI:

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula,*

Czakó Gábor, Horkay Hörcher Ferenc,

Kulin Ferenc, Mellár Tamás

Rovatvezető: *Gróh Gáspár* Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla* Képszerkesztő: *Csejdy Virág*

Tördelőszerkesztő: *Dombi Viktória* Korrektor: *Kiss István*

ÚJ FOLYAM XXIV.	3–4. SZÁM	2015. április
GRÓH GÁSPÁR	<i>Elképzelt fehér rózsza egy százéves síron</i>	3
PÁLFY G. ISTVÁN	<i>A történelemben visszatalált beszéd</i> – Csoóri Sándor PEN-kongresszusi előadása New Yorkban	6
BALOGH JÚLIA	<i>Naplórészletek – New York, 1986. január</i>	21
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ	<i>A jog uralma, a lelkiismeret elsőbbsége</i> – Gondolatok Esztergomban, a Becket Tamás ünnepségen	32
S. KIRÁLY BÉLA	<i>A nyíredékei közt vívódó niklai remeténél</i>	46
ÉLES CSABA	<i>A nemzeti önismeret mozaikjai a reformkortól</i> <i>a kiegyezésig – Gondolatok az Eötvös-</i> <i>bicentenárium után</i>	52
BÓNIS FERENC	<i>Emlékcillámok Somogyi László karmesterről</i>	73
EMBER ILDIKÓ	<i>Rembrandt és a holland arany évszázad</i> <i>festészete – Kiállítás a Szépművészeti Múzeum-</i> <i>ban 2014. október 31. – 2015. február 15.</i>	77
LENGYEL GYÖRGY	<i>Molière szobalányai</i> – Emlékezések három nagy színésznőre – 1. rész	95
<hr/>		
1944–1945 – SZERKESZTI KODOLÁNYI GYULA		
DR. GYÖRFFY ISTVÁN	<i>Kórház az ostromban (2. rész)</i>	122

MŰHELY – SZERKESZTI KODOLÁNYI JUDIT

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN	<i>Látlet a diktatúráról</i> – Máthé Áron könyvéről	145
KÖRKÉP		
GRÓH GÁSPÁR	<i>Honvagy a hazában – A 70 éves Szörényi</i> <i>László tárcái és nyakalásai</i>	150
SZEMADÁM GYÖRGY	<i>Stefanovits Péter kiállítása elé...</i>	158
BRENNER JÁNOS	<i>Még egyszer az alvajárákról</i> – Vita Jeszenszky Gézával	163
JESZENSZKY GÉZA	<i>1914 – A végzetes hadüzenet</i> – Válasz Brenner Jánosnak	165
FÁY ZOLTÁN	<i>A révkomáromi eset és az egyházi elit</i>	169
KUBINSZKY MIHÁLY	<i>A magyar építészet és az első világháború</i>	175
SUMMARIES		181
E SZÁMUNK SZERZŐI		185

E számunk képeit a következő cikkekhez válogattuk: Ember Ildikó: *Rembrandt és a holland arany évszázad* (Szépművészeti Múzeum); Lengyel György: *Molière szobalányai* (MTVA Archívum), valamint Szemadám György megszerkesztett beszédéhez, amely a Palota Galériában, a Stefanovics Péter műveiből rendezett kiállítás megnyitóján hangzott el 2015. február 7-én.

A fedélen: Hendrick Avercamp: *Téli táj korcsolyázókkal, 1610–15 körül*, Szépművészeti Múzeum

ELKÉPZELT FEHÉR RÓZSA EGY SZÁZÉVES SÍRON

Mostanában ömlenek az I. világháborús emlékezések mindenünnen. Tárgyilagosak és felemelőek. Magyarázzák az alig magyarázhatót, esetleg büszkék is rá. Nagy történelmi sorsfordulókról és egyéni hőstettek-ről szólnak a visszatekintések. Egy évszázadra vagyunk az egykori eseményektől, a fájdalmas sebeket viselők és szeretteik mára nincsenek közöttünk, és a ma emberének nem fájnak a régi sebek.

Gyerekkoromban azonban még jelen voltak, akiknek a háborúból mindenekelőtt a szenvedés jutott. Igaz, azokra az évekre már tompult a fájdalom. Amikor kilencven körül nagyanyámat, akinek bőven kijutott a történelemből, arról kérdeztem, melyik kor volt életében a legrosszabb, nem arról beszélt, mit jelentett Budapest ostromakor a pinceélet, a családtagjaiért való aggodalom. Nem: kamaszlány kora jutott eszébe, amikor azt látta, hogy nap mint nap vonulnak be a társaságához tartozó életvidám, nagy jövőt álmodó fiatal férfiak, akik aztán soha nem jönnek vissza, vagy csak csonkán, lelki sérülten.

Hallhattam még térdükre könyöklő öregeket az orvosi váróban, akik fölsóhajtottak: „Meghalt Ferenc József!”. A válasz pedig egy másik sóhaj volt: „Meg a Károly király is!” Hallgathattam részletes beszámolót egy szomszédtól arról, hogy miként sikerült egy Piave környéki magaslatra fölvontatni azt az ágyút, amelyik egy lövés után a völgybe gurult: „Tán ott van még most is”.

Találhattam a pincénkben egy olasz katonai kulacsot, forgathattam nagybátyám tisztii tanfolyami jegyzeteit. És merenghettem a családi levelezés maradványait

őrző ruháskosárban fekvő, kettétépett Ferenc József-fénykép lehetséges történetén.

Tekintve, hogy az uralkodó soha nem volt népszerű a felmenőim között, portréját aligha honfiúi felbuzdulásból szerezték be. Így csak a háborús propaganda nyomhatta valamelyikük kezébe – kidobni mégsem lehetett. Kettétépni azonban igen. Ha nem előbb, akkor a soha meg nem ismert nagybátyám hősi haláláról szóló értesítés kézhezvételekor. Mással nem tudom magyarázni a szürreális gesztust. Hiszen egy képet nem azért tép össze valaki, hogy megőrizze, hanem hogy kidobja.

Mindig azok a legnagyobb emberök, akik nincsenek közöttünk. Dédanyám is úgy gondolta, hogy három katonafia közül az volt a legtöbbre hivatott, aki sohasem tért vissza a szerbiai frontról. Hadiérettségi után, szinte vizsgáról vonult be, követte bátyjait. Nevét apám örökölte, az én egyik nevem is rá emlékeztet. Számomra ő az ismeretlen katona.

Csak a testvéreit ismerhettem. A háborúról nem szívesen beszéltek, egy-egy szót talán, pedig lett volna miről mesélniük. Egyikük Przemyslnél harcolt, ahol egy levele szerint harci gázt is bevetettek – erről nem olvastam a háború történetének feldolgozásaiban.

Az emlékezés különös jószág, mindenütt másként viselkedik. Hősi halott nagybátyámról talán soha nem esett szó. Arról is csak sokára, hogy nagyanyám soha nem tűrt a kertjében fehér rózsát. Ha pedig valaki ilyet hozott ajándékba, távozta után azonnal a szemébe dobta. Sokáig fel sem tűnt, hogy mennyire irtózik ettől a virágtól. Csak később tudtam meg, hogy miért.

Már ez a történet is százéves, szép és fájdalmas. Nem kell ünnepelni az évfordulóját.

Amikor a család kikísérte a frontra induló fiút a vasútállomásra, anyjának eszébe jutott, hogy valami virágot kellene adnia neki. Lányát, későbbi nagyanyámat

küldte a kertbe, aki a legszebbet vágta le: egy gyönyörű szál, nyílóban lévő fehér rózsát. Dédanyám a legkevésbé sem volt babonás: a hiedelmek hívóit hajlott korában is a betegeknek járó szelíd elnézéssel mosolyogta meg. De a szorongás és aggodalom, amivel a szinte még valóban gyermek fiától búcsúzott, kivételesen érzékennyé tette a baljós előjelekre. Fehér rózsát feléjük a halottak után, a sírba szoktak dobni. Falfehér lett, mikor a lánya megérkezett a virággal. Ott és akkor, a túlérzékeny anyai szív azt olvasta ki a jelből, hogy ezt a fiát soha többé nem fogja látni, a búcsú végleges. Tény, hogy öt gyereke közül ezzel a fiúval volt legszorosabb a kapcsolata. A frontról a másik kettő az apjának címezte leveleit, ő az anyjának. És ez a fiatalember, alig túl a tizenkilencedik évén, századparancsnok lett az olasz fronton, hogy húszévesen már el is essen. A levelet, amit anyja a születésnapjára írt neki, már a bajtársak küldték vissza. Attól kezdve nem volt a kertjében fehér rózsza, ahogyan nagyanyáméban sem.

GRÓH GÁSPÁR

A TÖRTÉNELEMBE VISSZATALÁLT BESZÉD

Csoóri Sándor PEN-kongresszusi előadása
New Yorkban

Több mint elgondolkodtató, hogy Csoóri Sándornak éppen 2014-ben jutott az eszébe kéziratának halmából elővenni egy olyan előadása szövegét, amelyet itthon eddig sohasem publikált. Külföldön is csak egyszer, egy kis kanadai magyar lapban, és az sem közvetlenül az ő szándékából történt. Nem sok hasonló jelentőségű írás lehet, ha egyáltalán van ilyen, amely a fontossága ellenére teljességgel elfelejtődött. Az idő és a hely: 1986. január 15., New York, Nemzetközi PEN-kongresszus. A hivatalos magyar küldött Bart István volt. Erről bőszeges tájékoztatást adott a hazai sajtó. Arról viszont csak egyetlen hírecske jelent meg az akkor legkorrektebbnek számító *Magyar Nemzet*ben, hogy előadást tartott másik két magyar íróvendég, Csoóri Sándor és Konrád György. A PEN akkori elnöke, Norman Mailer díszvendégként hívta meg őket. Szembetűnő kettősség: hivatalos küldött és két, egyáltalán nem küldött díszvendég. A korábbi szocialista tapasztalatok alapján az ilyenfajta és ennél súlyosabb disszonanciák vezettek oda, hogy nálunk a PEN magyarországi szervezetét az 1980-as években is gyanakvások vették körül. Talán a gyanúnál is több volt, szinte meggyőződés, hogy a PEN hazai vezetője vagy helyzetbe hozottja, például kongresszusi utaztatottja kizárólag az lehet, akinek köze van a fennálló politikai hatalomhoz; ugyanakkor van némi szalonképessége más körökben is.

Ez a gyanú Bart István 1986-os kiküldése esetében is élt, noha annak a valóságban ennél összetettebb okai és magyarázatai lehettek. Az mindenesetre tény, hogy a po-

litika ilyen árnyékai miatt az akkori kelet-közép-európai értelmiségi közvéleménynek, benne a magyarnak, aligha alakulhattak ki valós fogalmai a PEN igazi nemzetközi jelentőségéről. Mint minden másra, ezekre a hagyományokra, a régi irodalomszervezési értékekre is rávetült a hatalmi beleszólások torzító hatása. Már-már elmosódott annak az emléke, hogy az írók, költők egyetemes szabadsága jegyében 1921-ben olyan személyiségek alapították a PEN-t, mint az első elnök Galsworthy és az elnökségben helyet foglaló H. G. Wells, vagy Bernard Shaw. Szintén elhomályosodott, hogy ehhez a jeles társasághoz már 1926-ban csatlakozott a magyar nemzeti csoport, amelynek négy éven át az akkori irodalmi élet mozgatójában kiemelkedő szerepet játszó Rákosi Jenő volt az elnöke, s ezt a szerepet 1930-tól Kosztolányi Dezső vette át, akinek a munkássága tökéletesen megfelelt és megfelel a PEN nevének és szellemének, az ugyanis a (p)oéták, (e)sszéisták és (n)ovellisták szövetsége.

Ma már valódi értékén mondhatjuk, hogy egy ilyen hagyományú szervezet világtalálkozóján hangzott el Csoóri Sándor beszéde, amely az alábbi közléssel huszonnyolc-huszonkilenc esztendő után talán csakugyan visszatalál a történelemben.

*

Az író, még ha szörnyű bűnököt ábrázol is művében, mint Dosztojevszkij vagy Faulkner, egyedül az a szándék vezetheti, hogy a világot s a világban az egyént a szabadság lehelete érintse meg. Vagy valami hasonló erejű érzet, amelytől élőknek, esendőknek, titokzatosnak, a mindenség honos polgárának érezheti magát.

Az állam sose törekszik hasonlóra. Inkább csak rendelkezik, fegyelmez, célszerűsége biztat, arra, hogy halálod esetére is köss életbiztosítást. Titkosrendőrségének, ha mégolyan titokzatos is, semmi köze a metafizikához, mint mondjuk egy rilkei sorhoz. Sőt, ha az érdeke úgy kívánja: az állam páfördulásokra,

árulásokra, észrevétlen önfeladásokra kényszerít. Fölfegyverez és lefegyverez. Hogy védelmet is nyújt? Természetesen. Gondosan kidolgozott csereegyezmény szerint.

Nem véletlenül mondják tehát, hogy az állam általában realista. Maradi és aggályos szerző, az emberi test nagyra növesztett szimbóluma a képviselője, aki még akkor is a megcsontosodott, zárt formákhoz ragaszkodik, amikor a lelkek stílusa már réges-rég túlnőtt a formán.

Ezzel csak azt akarom hangsúlyozni, hogy ha az irodalom autonóm, az állam bármelyik alakzatánál fűgőbb és korszerűbb. Folyamatosan kutat, építkezik; szerelemmel és halállal szembesül; töpreng, jajong, rombol, és többnyire a veszteségeiből is nyereséget párol. A betegségből megrázó paradoxonok révén egészséget. Az állam válsága lehet katartikus, de profán marad, sose válik olyan maradandóan spirituálissá, mint egy-egy tragikus hőse. Ha Oedipus, megtudva élete titkát, csak lemond, élete tanulságos példázat csupán, de a vakon bolyongó király minden időben halhatatlan. Itt jár-keletünk, New York hatalmas házai tövében is.

Folytassam a különbségeket? Azt hiszem, fölösleges, ahogy egy elefántot és lepkét hasonlítani is az. Hisz még a hasonlóságok is másféleségüket hangsúlyozzák. Mert idézzük csak föl azt az irodalom-etikai nézetet, miszerint az író senki másnak nem tartozik felelősséggel, csakis művészetének, s ebből eredően akkor igazi író, ha tökéletesen könyörtelen.

Van olyan államforma – mondjuk ki kerekén: a diktatúra –, amelynek hasonló az „ars poeticája”. De ugyan még elképzelni se könnyű, hogy micsoda égbekiáltó a különbség a könyörtelen író és a könyörtelen hatalom között. Az előbbi önmagával is kíméletlen, az utóbbi csak a polgáraival.

A sáv, a zóna, ahol állam és irodalom – ellentétes lényegük ellenére – fátumszerűen érintkeznek, illetve érintkezhetnek egymással: ez a politika és a kultúra tartománya. Régen nyilvánvaló volt, hogy mindent a kultúra teremtett: a szijostortól az államelméletig, de ahogy az európai történelem során előbb

az állam és az egyház vált el egymástól, a további osztódások során a modern államoktól ugyanígy vált el fokozatosan a szellemi s a művészeti élet. Néha azt érzi az ember, hogy a nyugat írói mára a valamikori együttélés emlékét is kiszellőztették tudatukból. Mintha csak a független bíróságok mintájára váltak volna el az államtól, hatalomtól, kijelentve, hogy az irodalom víziója teljes és önállósult vízió.

Keleten vagy Közép-Európában élő pályatársaink helyzete egészen más. Az államnak ezeken a területeken „személyes gondja” az irodalom. Legtöbbször nemcsak hatalmi problémája, de lélektani is. Már-már beteges komplexus. Fél tőle, szereti, féltékeny rá, mint uralkodó hajlamú férfi önállósulni kívánó szeretőjére. Másképp kifejezve: ahogy nincs nálunk hatalomtól független bíróság, ugyanúgy nincs hatalomtól és politikától független irodalom se.

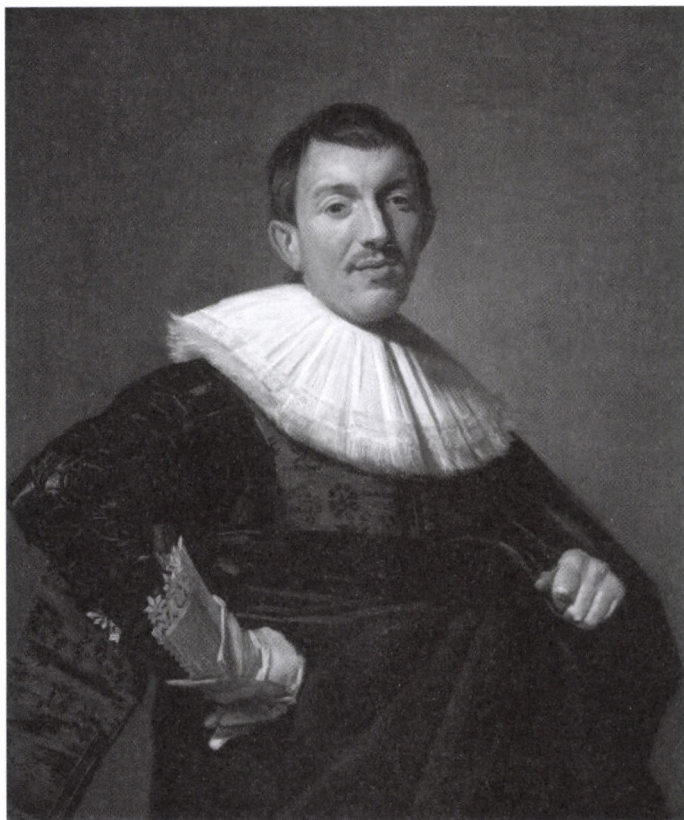
Vajon azt jelenti-e ez, hogy független érzelem, gondolat, teremtőkészség se létezik? Vannak korszakok, amikor azt jelenti. A második világháború után például a szocializmus államai nemcsak a gyárakat államosították, nemcsak iskolákat, a jövőt, hanem magukat a népeket is. A nyelvüket, a képzeletüket, és még a múltjukat is. A hópolyhet, amely a szerelmesek keze fejére esik. Illyés Gyula angolra, szerbre, németre, lengyelre lefordított Egy mondat a zsarnokságról című verse, világirodalmi szinten is, egyetlen nagy leszámolás a lélek- és a szellem-gyarmatosítás korszakával. Ha a vers, megírása idején, 1951-ben megjelenhet, a dermesztő sztálini idők kritikáját talán nem fegyveres fölkeléssel teremti meg a történelem.

Hogy ekkora jelentőséget tulajdonítok Közép-Európában az irodalomnak? Igen, mert a századok óta máig fél-függetlenségben élő népek saját önállóságukat, önarcképük legmélyebből és legmesszebből sugárzó vonásait az irodalomban tudták megteremteni. Érthető is ez, hiszen a költészet minden emberi beszédnél mélyebbre hatol: le a nemzeti nyelv, a nemzeti emlékezet gyökeréig, s mivel a gondolat általában egyetemes, az érzelem viszont egyéni, egyedi, a lírai költők nálunk nemcsak

kivételes, de egyszerre megszentelt és megátkozott alakjai a közösségi létezésnek.

De az irodalom különleges fontosságának Magyarországon, a többi közép-európai országhoz hasonlóan, még gyötrőbb oka is van. Ez pedig az állam és a nemzet közt lassan kifejlődött s elmélyült tudathasadás. Egy francia, egy angol, egy amerikai számára az állam és a nemzet fogalma fedi egymást. Ők sose ismerték az állam, az egyén, a nemzet bonyolult konfliktusokat kirobbantó hármasságát. A spirituális és a világias szférák mintájára ők csak a kettős szétválasztásokat ismerték: állam és egyén. Állam és irodalom – és így tovább. A mi számunkra azonban nem. A nemzet ugyanis történelmi képződmény, az állam pedig csak politikai. A függetlenségét elveszített ország mindenkor az állam maszkjában lép a világ elé, de a maszk alatt rejtőző, póre arc a mindenkori nemzet vonásait őrzi. Egy író pontosan tudja, hogy az állam cenzúrázhatja, elszegényítheti őt, esetleg udvarolhat is neki, de egyetlen gesztusát se téveszti össze a nemzetével. Még személytelenebbül kifejezve: az állam mifelénk mindenkor ideiglenes keret: gazdasági és külpolitikai egység. Ezzel szemben a nemzet történelmi és kulturális. A közös piacok és a varsói szerződések politikai és gazdasági hadviselésében a kis országoknak is részt kell venniük. De valójában mindegyik csak mint állam vesz benne részt. Mint szervezet. Mint test, s nem mint lélek. A külső kényszerekkel és adottságokkal szemben a nemzeti belső függetlenség. Remegő, szívdobogásos autonómia. Titkos jelszó, amelyet jóformán ki sem ejtünk. De mondhatnám azt is, hogy: hagyomány, hogy: történelmi érzék. Emlékezzünk csak Ortegára! Szerinte minden nemzet más szellem. A nemzet az a térben, ami a kor az időben: érzések és gondolkodásmód önálló rendszere. De ez a másféleség csak rossz pillanatokban fejeződik ki agresszióban vagy az elzárkózás buta gögijében. Többnyire a kultúra változottságában jelentkezik.

Milan Kundera világot bejáró remek esszéjében írja, hogy a népek személyi igazolványa a nemzeti kultúra. S a gondolatot

FRANS HALS: FÉRFI ARCKÉP
1634, Szépművészeti Múzeum, Budapest

rögtön azzal tágitja ki, hogy: Közép-Európa nem állam, hanem kultúrcentrum vagy sorsközösség. De erről ő szinte már csak múlt időben beszél. Fájdalommal, nem is az elemzés, hanem a klasszikus elégiák szomorúságával. És pillantásával. Vitatkozni egyetlen gondolatával se tudnék. Legfeljebb az ő meggyőződésével az én reménytelenségtől megedződött reményemet fordítanám szembe: élünk és vagyunk, s noha a szabadságnak nincs

alternatívája, csak ellentéte, nemzeti kultúra nélkül azonban a szabadság semmiféle változata nem képzelhető el.

*

Ennél mélyebb és több irányú elemzés nem jelent meg arról a korszakról, amelynek ma is a foglyai vagyunk. Épp ezért nagyon is fontos megfejtetni, miért lett az a sorsa, ami. De ennél is fontosabb felmutatni azokat az összefüggéseket, amelyek maradandóvá tesznek egy elfelejtett írást. Elhangzásakor még címe sem volt. Ez a gyors készülésre utal. A kéziratra azt írta valaki, és biztos, hogy nem a szerző: *Csoóri Sándor P. E. N. Kongresszuson elhangzott beszéde, 1986. január 15-én.*

Balogh Júlia pontos naplót vezetett a New York-i napokról (kéziratban). Ez a napló – más eseményekkel és korszakokkal foglalkozó feljegyzésekkel együtt – önmagában is kiadást érdemelne, s méltán csatlakozhatna azok kiegészítéseként, háttérértelmezéseként a Csoóri-kötetekhez. A beszéd készüléséről így számol be 1986. január 9-én: *„Sanyi már reggel 7h-kor leült írni, épp csak annyira időre hagyta abba, amíg megreggeliztünk. Ő folytatta az írást, én meg elmentem ismerkedni New Yorkkal.”* Aztán január 11-én hozzáteszi: *„Sanyi a felszólalása negyedik változatát írja éppen – megmutatott belőle 5-6 oldalt, együtt húztuk meg –, utána nekifeküdt és írta tovább.”* Egy nap múlva: *„¾ 11-re Sanyi elkészült az írása legutolsó változatával. Nagy Karcsi 12h-ra jött értünk és mentünk Lászlóékhoz. Közös ebédet rendeztek – nagyon kedvesen – Konrád Gyuri és Judit, valamint Sándor és az én tiszteletemre. Ott volt, természetesen, Judit, Püski Sanyi bácsi és Ilus néni, Veress Bulcsú, Hámos Laci és Latkóczy Emese, Szekeres Zsolt és András Erzsi, Szekeres János, Nagy Karcsi és Vigh Kati, Fekete Pali és Éva. (...) Jó volt együtt lenni.”*

Utólag is megerősíthetjük, hogy valóban jelentős amerikai magyarok jöttek el a találkozóra, akiknek kiváló politikai kapcsolataik voltak, és ezt a Ceaușescu-diktatúra

elleni tiltakozásokban is érvényre juttatták. Baráti körökben erről Magyarországon is viszonylag jól tájékozódhatunk. Az említett nevezetes ebéd Hámos Lászlóéknál volt. Hámos mindmáig a New York-i székhelyű Magyar Emberi Jogok Alapítvány (HHRF) elnöke. Konrád György a feleségével, Judittal volt jelen. Veress Bulcsú 1981 és 1991 között az amerikai szenátus, azon belül a külügyi bizottság munkatársa volt, többek között honvédelmi és nemzetbiztonsági ügyekkel foglalkozott. Latkóczy Emese a Magyar Emberi Jogok Alapítvány igazgatója. Szekeres Zsolt részt vett a HHRF megalapításában, volt az Amerikai Magyar Koalíció elnöke, és azóta is mindenkori tisztségviselője. András Erzsébet – ma von Kontz Erzsébet művészettörténész – akkor Münchenben élt, Amerikában vendégeskedett. Felvidéki édesapja, András Károly, együtt dolgozott Esterházy Jánossal és Lujzával, majd a Szabad Európa Rádió kutatási részlegét vezette. Erzsébet Innsbruckban született, Burg Kastlba járt iskolába. Először a nyolcvanas években járt magyar földön (Balogh Júlia szíves közlése). Szekeres János Szekeres Zsolt testvére. Nagy Károly a Magyar Öregdiák Szövetség New Brunswick-i Hétvégi Magyarok Iskolájának egyik alapító oktatója. Magyarországon az Anyanyelvi Konferencia létrehozásának egyik kezdeményezője, majd társelnöke volt. 1965 és 1994 között a Rutgers Egyetemen tanított. 1968 és 2006 között a Middlesex County College szociológiai professzora, 1970-től 1982-ig tanszékvezetője volt. Vígh Katalin a későbbi felesége. Fekete Pál és felesége az Itt-Ott köréhez tartozott, mint a társaságban lévő amerikai magyarok mindannyian. Az Itt-Ott a Magyar Baráti Közösségnek az Ohio-i Lake Hope Állami Parkban lévő Reménység tavánál 1973 óta szervezett találkozóit jelenti. Ezeknek a találkozónak a fő alakjai közé tartozott-tartozik Hamza András, Ludányi András, Éltes Lajos, Böjtös László, Somogyi Balázs, Lauer Edith, Sas Márton és Magda, aki most Kertész Imre

felesége. Kiváló református lelkész, irodalmár, szociológus, politológus, építész egyaránt van közöttük. Azokban a napokban mindannyian, akik ott voltak, a Csoóri-beszéd elkészülésének lázában éltek. Az izgalmat fokozta, hogy a szerző ott, az ő környezetükben fogalmaz meg egy előadást, amelyet előzetesen is valamennyien tett-értékűnek gondoltak. Ez maga is drámai körülmény volt. Drámai maga az ok, amiért ez így alakult. Hiszen más szilenciumos előzmények, a Monori Találkozó és a budapesti Alternatív Kulturális Fórum után ezt a beszédet szerencsésebb volt fejben kivinni Magyarországról, mintsem kockáztatni a ferihegyi rátalálást. A magyarországi sajtó éles különbségtétele a hivatalos küldött és a PEN elnöke által meghívott két Herder-díjas író között, eleve különös óvatosságra intett, bármilyen belügyi eljárást kilátásba helyezett. És ez akkor elsősorban és bizonyíthatóan Csoórira vonatkozott. A fejben kivitt írásoknak viszont megvan az a hátrányuk, hogy tervben bármennyire készek, csak a papírra vetés kínjai után lesznek véglegesek.

Január 15-én hangzott el a beszéd. Balogh Júlia ezen a napon azt írta a naplójába: *„Az első fordítást (...) Nagy Karcsi készítette el, de nem túl sikeresen, sőt beleírta a saját gondolatait is, így Hámos Laci egyetlen éjszaka alatt fordította le Sándor magyarul is komplikáltnak számító szövegét. Szelényi Iván szerint valóságos műfordításnak számít Laci munkája, annyira jól sikerült! Bizonyára, mert a siker is óriási volt. Mindenki szorongatta Sanyi kezét. Czeslaw Milosz szerint a kongresszus legérdekesebb, leggondolatibb és legfontosabb megszólalása volt (...). Hozzászolt a nicaraguai belügyminiszter is, megemlítve azt a veszélyt, amit a „bátorság mámora” okozhat. Az egy órával későbbi sajtókonferencián meg is támadta Sándort s a magyar népet, mert elfogadjuk a szovjet megszállás tényét. Sándor elegánsan válaszolt! Azt mondta, hogy a magyar nép 1956-ban eléggé hatásosan tiltakozott a szovjet jelenlét ellen. De segítséget nem kapott senkitől, sehonnan!”*

Ez a válasz akkor nagyon is találó volt, ráadásul nem a nicaraguaiaknak szólt elsősorban. Feltételezem, hogy a vitázó belügyminiszter maga sem tudhatott semmit a történelemről vagy az aktuális valódi helyzetről, csak dél-amerikai politikusként felhatalmazva érezte magát, hogy nagyokat mondjon. Mi viszont itthon sem erről a végül jelentéktelen vitáról, sem a Balogh Júlia által említett valóságos rögtöni sikerről nem tudhattunk semmit. És ha még tudtuk volna is, hogy milyen tárgyú előadás hangzott el, szöveg nélkül akkor sem gondolhattunk volna mást, mint hogy egy korábbi elemzés kiegészítése történt meg. Bővebb ismeretek híján úgy hihettük volna, hogy Csoóri Sándor mindent elmondott már a rendszer lényegéről Duray Miklós *Kutyaszorítójának* a bevezetőjében. Ez alkalommal legfeljebb a *Kapaszkodás a megmaradásért* című írását hangolta újra, hiszen ott már végérvényesen az idegrendszerhez nyúlt hozzá, mondván:

„... az örületbe csúszó torzulások nem egyszerű félreérések. Ott van mögöttük a törvény: a szocializmus végiggondolatlan eszmerendszere és gyakorlata.

Hadd említsek néhányat a bajt kiváltó okok közül.

Elsőnek rögtön az egypártrendszert kell említenem.

A többpártrendszerű országok nacionalizmusa eleve nem lehet olyan féktelen és diktatórikus, mint az egypárt irányította országoké. Hisz ahol pártok versenyezhetnek a hatalomért, ott akár meggyőződésből, akár pártérdekből az egyik küzdőnek föltétlenül fel kell vállalnia a nemzetiségek gondjait. Mert ha nem vállalja, számíthat rá, hogy a következő népszavazáson a millió-kétmillió kisbbség könnyen az ellenpárt oldalára billentheti a kormányzás mérlegét.

A másik ok, amely legalább ennyire kiszolgáltatta a nemzetiségi egyént, a magántulajdon megszüntetése, illetve komoly korlátozása. Amíg például a kisbbségi parasztnak volt földje, voltak lovai, tehenei, termett kukoricája és az állam – ha képletesen is – rászorult a tejre, a húsrá, a kukoricára, a tehénbőről készült

cipőtalpra, nem kellett annyira félnie. Nemcsak a szentesített jog védte, hanem az államérend is. De a magántulajdontól megfosztott egyén, elveszítve gazdasági támasztékát, pajzsát, tökéletesen elveszett állampolgárrá változott. Ide-oda lökhető alkalmazottá.

A harmadik alapok: a kisebbséget lelkileg, nyelvileg, morálisan védő egyházak megroppantása. A marxizmus ideológiai kartácstüze a többségi nép vallásos életét és intézményeit is megtépázta alaposan, de rombolni a kisebbségi élet sáncaiban rombolt a legtöbbet. Amit a román király sose mert volna elkövetni, azt a szocializmus világnézetére hivatkozó pártvezérek szemrebbenés nélkül elkövezték: olyan kimagasló erkölcsiségű püspököket börtönöztek be indok hiányában is tíz-tizenöt évig, mint például Márton Áron.

Soroljam tovább a romboló okokat? A civilizáció gyorsan fölzárkózó, ördögi szerepét? Azt, hogy a szocialista sovinizmusnak semmi sem jött úgy kapóra, mint a lendületes iparfejlesztés, városfejlesztés, a munkaerő-mozgatás kényszere? Korszerűsíteni még véletlenül sem a nemzetiségi vidékeket kezdték. Onnan csak munkaerőt kellett nagy erővel és nagy tudatossággal elszivattyúzni. S amikor ez megtörtént, s az elmaradott vidék nemzetiségi lakossága távoli munkahelyekre szegődött el, akkor már elkezdhatték fejleszteni a vidéket is, hiszen üzembeszakadást, mérnököket, szakmunkásokat úgyis a többségi népből kellett odaköltöztetni. Ezek a gondosan telepített üzemek, gyárak szilárd hídfőnek bizonyultak eddig, ahonnan – a fejlődésre hivatkozva – végzetes támadást lehetett indítani az egy tömbben élő nemzetiségek szekértáborára ellen. Egy-két évtized elég volt ahhoz, hogy az olyan történelmi hajzatú városok, mint például Kolozsvár, arcot és lelket cseréljenek.”

Tehát az idegrendszer kulcspontjai: többpártrendszer, magántulajdon, az egyházak szétverése, ami egyet jelent a „lelki, szellemi” szabadság felszámolásával.

Vagy létezik többpártrendszer, magántulajdonú gazdaság és lelkiismereti szabadság, vagy diktatúra van.

Ezt az 1983-as okfejtést '86-ban sem vélhettük volna felül-múlhatónak. Amíg valaki nem olvashatja a New York-i beszédet, joggal hiheti, amit mostanáig valamennyien hittünk, hogy a Duray-előszó már minden lényegeset megfogalmazott. A mostani közlésig nem létező 1986-os beszéd azonban új fényt ad. Ebben a fényben látszik meg az, hogy bár a *Kutyaszorító* előszava az akkori rendszer kilátástalanságának fő okait nevezi meg, a lényegét érinti, mégsem rendszerkritika, hanem mély és távlatos politikai elemzés. Találó, pontos, mérföldkő; túl van minden bátorságon és addig elért igazságfokon, de lehetséges ennél mélyebb, a torzulás fő okaihoz vezető, az állami szintre emelt gondolkodás, sőt lélektani állapot vizsgálát elvégző rendszerelemzés is. Eddig ezt nem hiányolhattuk, hiszen nem tudtunk róla, és Csoóri szövegén kívül ma sem ismerünk ilyet. Ennek az írásnak felfedező értéke van. Ami nincs, az nem hiányzik. A magyar gondolkodásban néha az sem, ami pedig megvan. Egykor elismert nagyszerűsége ellenére a Duray-előszóra sincs sok hivatkozás.

Akkor pedig még inkább feltehető a kérdés, hogy az 1986-os beszédet miért nem kapták föl például azok, akik jelen voltak és hallották a PEN-világkongresszuson. Nyilvánvalóvá válik, hogy a már említettek és a még említendők között olyan személyiségek vannak, akik bár kiváló írók, de a mi világunk mindennapjainak megértésére egyáltalán nem lehettek készen. E. L. Doktorow, Hans-Magnus Enzensberger, Nadine Gordimer, Günter Grass és Amos Oz, vagy közülük például Susan Sontag bármilyen érdeklődéssel fordultak ehhez a világhoz, ott és akkor még aligha foghatták föl, hogy Csoóri Sándor beszéde nem egy szovjet szocializmusmelléki, amúgy kiváló jövevény színvonalas, de szokásos panasza, hanem esszéisztikus kísérlet a diktatórikus állami berendezkedés és a benne és általa vergődő szellemi élet legátfogóbb rendszerelemzésére. A méltán világhírű jelenlévők nem

a *Kutyaszorító* előszavát és az új Csoóri-beszédet hasonlítgatták, mint ahogy ezt most én teszem (és én is utólag). Az bebizonyosodott, ami szinte mindig, hogy a kelletténél nem szabad többet várnunk az úgynevezett nyugat megértésétől. Magyar indíttatású ügyekben nem tanácsos összekevernünk a megosztottsága ellenére valamelyest mégiscsak azonos szinten tájékozott magyar értelmiséget azzal a világertelmiséggel, amelyik a mi világunkról lényegesen kevesebbet tud. Akkor pedig majdnem semmit sem tudhatott. Még 1956 is inkább általánosság volt a számukra, mintsem értelmezett részletek összeálló bizonyossága. Kinek mitől lehetett volna akkor rálátása arra, hogy Csoóri beszédében nem csupán a kegyetlen kelet-európai történelmi pillanat őszinte leleplezése fogalmazódik meg, hanem az ilyen típusú rendszerek időközön túlmutató kritikája? Azoknál is meglehetett ez a rálátási hiány, akik a szovjet blokkba tartoztak. Például Danilo Kiš az akkori Jugoszláviából, vagy a lengyel Ryszard Kapuscinski. Más-más változatban ők is hasonló történelmet éltek meg, természetesen mégis elsősorban a saját közvetlen környezetük napjaihoz és pillanataihoz voltak kötve. A dél-amerikai politikai és földrajzi térfélről pedig inkább csak rácsodálkozhattak erre a távoli világra. Név szerint a kolumbiai-mexikói Gabriel García Márquezre és a perui Mario Vargas Llosára gondolok. Előbbi már akkor Nobel-díjas volt, Llosa aztán 2010-ben kapta meg ezt az elismerést. Soha nem derült ki, észleltek-e átfedéseket, hasonlóságokat a saját földrészük közeli történetével. De bárhogy is volt ez akkor az ő számukra, mi csak most ismerhetjük föl, hogy Csoóri Sándor esszéjében már nem a diktatúra fő elemeinek a leleplezéséről volt szó, hanem olyan átfogó rendszerkritikáról, amely nem naphoz és korszakhoz kötött. Bármikor érvényes mindenféle diktatúrára vagy arra vivő kísérletre, hiszen a diktatúra kelő erővel, ravaszsággal és aljassággal bárhol, bármilyen

időben előállítható. Demokratikusnak látszó keretek között és egyházi egyetértéssel is. Itt a lényegi különbség a Duray-előszó és a New York-i beszéd felismerései között!

Azt végképp senki nem érzékelhette előre, hogy az elhangzottaknak majdnem harminc év múlva is érvényes üzenete lesz, sőt, harminc év után esetleg mélyebben értjük meg, mint akkor értettük volna, ha nem hallgatják el előlünk. A magyarországi közlési falakat szinte nem lehetett áttörni. Abban a korban az amerikai sajtó szemlélésével éppen azok voltak megbízva, akik főként a nemzeti ügyek terjesztésének gátjai voltak. Az a nagyjából negyedszázadon át működő kanadai magyar újság, a *Nyugati Magyarság*, amelyik mind Csoóri, mind Konrád szövegét megjelentette, éppen ezért óriásit tett. Szembe ment a nyolcvanas évek Magyarországanak többnyire jól bevált elhallgatási stratégiájával. De a saját helyzetéből nem nőhetett ki. Itthon éppúgy elhallgatták a *Nyugati Magyarság* Csoóri-Konrád közlését, mint minden egyebet, ami ebbe a körbe tartozott.

Balogh Júlia naplója röviden a sajtóvisszhangokról is szól. 1986. január 16-án, egy nappal a beszéd elhangzása után írja: „*A lapok tele vannak Csoóri Sándor-idézetekkel, s még a New York Times is foglalkozik a személyével, pedig nem szokásuk...*”

Itthon teljes a csönd. A hivatalos szemlélők azt is elhallgatták, hogy a *The Wall Street Journal* 1986. január 24-én jó tényérnyi hírelemzést adott Csoóri beszédéről. A beszéd alapos megértésére utal, hogy egyfelől már-már pszichopatológiainak írta le a kelet-közép-európai államok viszonyát az irodalomhoz és a kultúrához, másfelől kiemelte az Illyés-versről, az *Egy mondat a zsarnokságról* szóló Csoóri-szavakat, s egyetértő beleegyezéssel erősítette meg, hogy itt valóban világirodalmi jelentőség-ről van szó. Azt fogadta el igazságnak, amit Csoóri erről elmondott: „*Illyés Gyula angolra, szerbre, németre, lengyelre lefordított Egy mondat a zsarnokságról című verse, világiro-*

dalmi szinten is, egyetlen nagy leszámolás a lélek- és a szellemgyarmatosítás korszakával. Ha a vers, megírása idején, 1951-ben megjelenhet, a dermesztő sztálini idők kritikáját talán nem fegyveres fölkeléssel teremti meg a történelem.”

Fontos amerikai visszajelzés ez, hiszen nem hemzsegték ilyenektől az amerikai orgánusok.

Az, hogy semminek, többek között ennek a *The Wall Street Journal*-közlésnek a híre sem jutott vissza Magyarországra, ez is beilleszthető annak a magyarázatába, hogy a magyar értelmiségi társadalom egésze miért lehetett alacsonyabb tájékozottságú, mint ugyanennek az értelmiségnek a legkiválóbbjai voltak egyes alkotásaikban, teljesítményük szintjét tekintve. Egyre inkább megérthetjük, miféle tájékozottsági korlátozottságok halmaza fokozta le a különböző értelmiségi csoportok egymásra ismerési képességeit, és mi térítette el a közös cselekvési szándékokat. A New York-i napok ebben is az együttműködés fontos példáiként tarthatók számon. A PEN-világkongresszust közvetlen megelőzően, azzal úgyszólván egy időben Erdélyben, Romániában újabb és újabb magyarelles atrocitások történtek. Ekörül forogtak az amerikai politikusokkal akkor folytatott Csoóri-megbeszélések. Konrád tiltakozó aláírásokat gyűjtött. Az erdélyi-romániai tragédiák indokolták, hogy a PEN-kongresszus résztvevőinek egy része napi politikai izgalommal legyen elfoglalva. Természetes, hogy magát Csoórit és Konrádot is inkább ezek az „itthoni” ügyek kötötték le, Csoóri jobbjára ezekről beszélt az ottani magyar összejöveteleken. Vitathatatlanul maradandó beszéde így aztán a felejtéssel kezdte az utóéletet.

PÁLFY G. ISTVÁN

NAPLÓRÉSZLETEK

New York, 1986. január 9.

Sok szaladgálás és piszkosság után – csoda történt –, itt ülünk Sándorral a Boeing 747-es gépen, és gondolom, már az óceán fölött repülhetünk... Amszterdamban szálltunk át – micsoda világok... a mienkéhez képest!

Érdekes módon a magyar sajtóban egyetlen szó sem jelent meg arról, hogy két magyar író: Konrád Györgyöt és Csoóri Sándort, díszvendégnek és díszelőadónak hívott meg Norman Mailer a nemzetközi PEN elnöke, a 48. Nemzetközi PEN-kongresszusra New Yorkba, de arról cikkeztek, hogy az állam kiküldöttje: Bart István...

Ha arra gondolok, hogy a *Meztelenek és holtak* szerzőjével is találkozhatunk, eléggé elcsodálkozom a soros alakulásán. S ahogy elnéztem a névsort, mindenki ott lesz New Yorkban, aki számít ma a világirodalomban: Czeslaw Milosz, Zagajevszki, Amos Oz, Vargas Llosa, Susan Sontag, Günther Grass, s még sokan, sokan – ráadásul két magyar író is!

És megérkeztünk New Yorkba. Hihetetlen élmény volt látni a fényárban úszó óceánpartot, a kivilágított várost, közben tudva, hogy ideérkezett 1957-ben Édesapám két öccse is családotól. Ha a Jóisten megsegít, velük is találkozhatom, életemben először! Hámos Laci várt a reptéren, s ő vitt el bennünket a St. Moritz Hotelbe, itt szállásolták el a kongresszus meghívottait. Este tizenegy fele fektüdtünk le, de mivel odahaza már hajnali négy van, nem tudtunk elaludni. A hotel a Central Park mögött, vagy előtt?, a La Plaza hotel mellett van, ahol valaha Molnár Ferenc is lakott. A fáma szerint itt történt az az eset, amikor nagykabátban ült a hotel ablakában, s az őt meglátogató Eckhardt Tibor megkérdezte, hogy miért ül az ablaknál ebben a hidegben, mire a válasz: Nem látod? Sétálok...

Sanyi már reggel 7h-kor leült írni, épp csak annyi időre hagyta abba, amíg megreggeliztünk. Ő folytatta az írást, én meg elmentem ismerkedni New Yorkkal. A legfurcsább – számomra – a St. Patrick's székesegyház egy rozettarészlete volt. Gépi faragás. Jézusom, mondtam magamban.

Január 10.

Sándor Hámos Lacival átutazott Washingtonba, ahol megszervezték neki egy találkozót egy bizonyos Edward T. Derwinski nevű úrral, aki a kelet-európai desk vezetője a State Departmentben. Mesélte, hogy néhány percre George Shultzot is látta, aki egy „jellegzetes” tévéinterjút adott. Jött lefele a lépcsőn, ott tülekedett a rengeteg újságíró, s odavetett nekik két mosolygós mondatot! Ennyi! Derwiskinek, ahogy mesélte, először a romániai és csehszlovákiai magyarok lélektani állapotát próbálta ábrázolni, s csak utána tért át a kőkemény tényekre: az iskolahelyzetre, a nyelvi állapotokra, a totális kisemmizettség felvázolására. Hosszan beszélgettek, több mint egy órán át voltak nála. A felvetéseket értette is, meg nem is! Köztudott, egy politikus arra reagál, amire akar – különösen érzelmileg. Repülővel mentek oda-vissza, így gyorsan megjárták, még Püski Sanyi bácsiékhoz is eljutottunk délután!

Január 11.

Nagy nehézségekkel indult a nap. Sanyi a felszólalása negyedik változatát írja éppen – megmutatott belőle 5-6 oldalt, együtt húztuk meg –, utána nekifeküdt és írta tovább. Én elbattyogtam a „törzshelyünkre” meleg kávé (Sanyinak) és egyebeket vásárolni. Itt kevés pénzből meg lehet élni, ha van napi 5-6 dollárod, éhen már nem halhatsz, ha az utcán élsz, akkor sem...

Ma András Erzsi jött értem – de jó, hogy Ő is itt van, utoljára náluk találkoztunk, Münchenben –, együtt men-

tünk el egy Toulouse-Lautrec kiállításra a Modern Művészetek Múzeumába. Érdekes, hogy a festményein pontosan lehet követni az életútját. Grófi családi otthonától a Montmartre-ig, a nyilvánosházak világáig... „Tisztességes” volt, mert álnéven szignálta a képeit, hogy ne okozzon kellemetlenséget a családjának. Nagyon virtuózan festett. Sok hatás érhetette, de nemcsak a kortársai hatottak rá, hanem a japán metszetek világa is. Ez a kiállítás tartja lázban New Yorkot, de annak ellenére, hogy nagyon érdekes volt, nem tudtam meghatódni kellőképpen. Nagyobb élményre készültem.

Néhány termet még megnéztünk: itt vannak az *Avignoni kisasszonyok*, néhány Braque-kép és sok-sok impresszionista.

Estére Szekeres Zsolt és András Erzsi szervezett nekünk programot. A Broadway számtalan színháza közül valamelyikben megnéztük a New Yorkot ugyancsak lázban tartó, *Argentín tangó* című musicalt. Szégyelltem bevalani, de untam, akárcsak Sándor... De legalább megtudtuk, hogy milyen is az argentin „magyar nóta”. Elegáns urak és hölgyek tolongtak az eseményen, nehogy lemaradjanak valamiről. Hazafele ötutcányit gyalogoltunk. Néztem ezt a csodát, amit éjszakai New Yorknak hívnak: sok fény, sok mocsok, emelkedettség és teljes züllés. Érdekes világ.

Január 12.

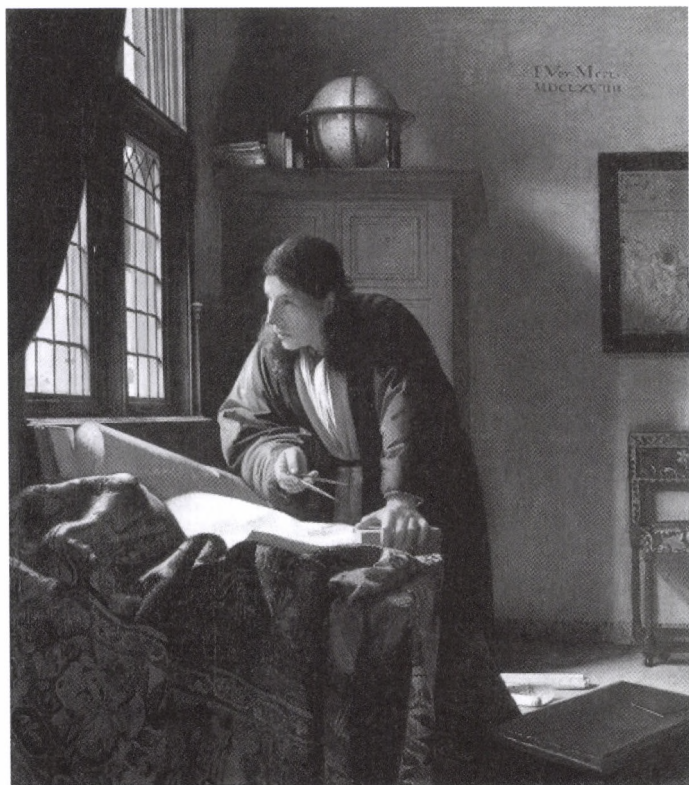
¾ 11-re Sanyi elkészült az írása legutolsó változatával. Nagy Karcsi 12h-ra jött értünk, és mentünk Lászlóékhoz. Közös ebédet rendeztek – nagyon kedvesen – Konrád Gyuri és Judit, valamint Sándor és az én tiszteletemre. Ott volt, természetesen Judit, Püski Sanyi bácsi és Ilus néni, Veress Bulcsú, Hámos Laci és Latkóczy Emese, Szekeres Zsolt és András Erzsi, Szekeres János, Nagy Karcsi és Vígh Kati, Fekete Pali és Éva. Pár órát tartott a közös ebéd. Jó volt együtt lenni.

Délután újabb nagy találkozásom volt – most a computerrel. Hámos Laciék irodájában írtam le Sándor szövegét, s mivel írógépük nincs, számítógépen. Különös egy jószág volt. Mindent tudott – és több példányban sikerült kinyomtatni is a szöveget... Tudom, már otthon is akad, de én még nem találkoztam a számítógépek világával. Kényelmes és okos!

Öt órára rohantunk vissza St. Moritzba, a PEN-kongresszus megnyitójára. Mailer meghívta Shultzot is (így én is láthattam). Az ő megjelenéséből igazi botrány kerekedett, a biztonsági emberek még a meghívottakat sem engedték be a terembe. Közben ott ordítottak a tiltakozók. Vajon miért tiltakoztak? Hisz Shultznak a szeme sem rebbent. Ebben a pillanatban nem a szabadság, hanem a fegyelmetlenség és az anarchia országában éreztem magam. Sándor csak mulatott rajtam, ahogy szokott...

A megnyitó végül ünnepélyes volt, emelkedett és a protokoll szabályainak teljesen megfelelő. Utána nagy fogadás a Public Library előcsarnokában. Tudtam, hogy itt van Munkácsynak a Milton képe. A vak zsenit az *Elveszett paradicsom* diktálása közben örökíti meg a festmény, amikor lányainak, Eve-nek, Judithnak és Rachelnek diktál. Hihetetlenül tehetséges ember volt. Főhivatalnok, aki az Ószövetséget héberül, az Újat görögül, Luther vitairatait németül, a hugenották prédikátorait franciául olvasta és idézte, de a saját főművét, *Az elveszett paradicsom*ot már vakon, teljesen leszegényedve mondta tollba. Sándor idézte is azonnal: „...míg élsz, szépen élj! Hogy meddig? Bízd az Égre!” Nagyon boldogok voltunk, hogy itt találkozhattunk össze Munkácsy Mihállyal!

Kb. 600 meghívott vett részt ezen a szerény fogadáson. Olyanok, mint Enzensberger, Susan Sontag, Updike, Vargas Llosa, Danilo Kiš, Ginsberg, Milosz, Lassi Nummi, sok magyar emigráns író, pl. Györgyei Klára, Varga László, Csicsery-Rónay István, aki fantasztikusan

JOHANNES VERMEER: A GEOGRÁFUS
1669, Städel Museum, Frankfurt am Main

művelt ember, csak úgy kapásból olyan előadást tartott a Párizs környéki békékről, hogy boldog voltam, hogy hallgathatom. Eszembe jutott, hogy, amikor Sándor épp csak megpendítette Monoron, hogy Észak-Erdély megmaradhatott volna, ha meg tudjuk őrizni a béketárgyalásokig... micsoda vihar lett belőle. Csicsery-Rónay a Kisgazdapárt egyik vezetőjeként elhozta az összes erre

vonatkozó anyagot Párizsból, és mindez igazolta Sándor elgondolását! Szerdán vele megyünk a Metropolitanba Lohengrint nézni, hallgatni. Marton Éva énekel. Alig várom!

Január 13.

Reggel 9h-kor kezdődött az állam és az író képzeletéről rendezett előadások sorozata. Az ülést levezető elnök Vargas Llosa, de ott ült Enzensberger, Updike, egy japán meg egy kínai író, Mailer stb. Figyelmesen hallgattam az előadásokat, érdekes volt Günther Grass megszólalása. Ő legalább Kantot idézte, a *Tiszta ész kritikáját*.

Beszélhettek az írók jót, rosszat, ugyanis a legfőbb gond azt volt egész áldott nap, hogy vajon helyes volt-e meghívni Shultzot vagy sem, jó, hogy megszólalt a megnyitón...? Én meg csak azon rágódtam, hogy ha a világ íróit összehívják New Yorkban – lehet, hogy nem a megnyitó politikai szereplőiről kellene vitatkozni!

Ma estére Mr. Koch, New York polgármestere lesz a vendéglátónk. Ők Sándorral már korábban is találkoztak. Évekkel ezelőtt még közös fotóik is készültek. Végül csak Sándor mehetett el.

Január 14.

Kiderült, hogy csak mi tartottuk be a „szabályt”, miszerint csak egy fő vehetett részt a tegnapi fogadáson, ugyanis mindenki magával vitte a feleségét, csak én maradtam a szállodában. Sanyi reggel elfelejtette a tusolót átállítani, s mikor megengedtem, a fejemre zuhogott az egész víz, így nem tudtam lemenni reggelizni, sőt, még a Konrád Gyuri előadására is csak egy óra késéssel jutottam el. Szerencsére az előadása második felét hallottam és a sikert is kiélvezhettem!

Este Greenwich Village-ben volt a költők estje, így Sándoré is. Az ő verseit Abraham Murray mondta el,

zseniálisan! Ő az a színész, aki Milos Forman *Amadeus*-ban nemrég aratott hihetetlen sikert Salieri szerepében. Már a megjelenésére is tombolt a közönség. A *Vers két nőhöz egy időbent* olyan zseniálisan adta elő, hogy hosszú percekig ünnepelték. Olyan költők verseit mondták, mint: egy Adonis nevű libanoni költő – nagy sikert aratott –, Yehuda Amichai Izraelből – ő nagyon becsüli Sándort –, John Ashbery amerikai, Mahmud Darwish, a palesztinok nemzeti költője, Maxine Kumin asszony-ság, Czeslaw Milosz lengyel emigráns, Vasko Popa, szerbiai román, Derek Walcott, amerikai fekete és Adam Zagajewski, kitűnő lengyel költő. Az ő versét le is fordította angoltól Szekeres Szabolcs, majd Sándor ideha-za megkerestette a lengyel eredetit, és ő is készítet egy fordítást.

Ma tudtam meg Arakovács Attilától, hogy felakasztva talált rá egy „rendőr”, kb. egy hete, Visky Árpádra Sepsiszentgyörgyön, egy kis erdőben. Valahogy közhírré kellene tenni!

Január 15.

Ma van Sándor szereplése! Délelőtt már az eseményre készülődtünk, majd elvonultunk egy emberjogi fogadás-ra – Jeri Laber meghívására, akinek elmondtuk a két romániai esetet: a Gheorghe Ursu bukaresti mérnök-költő eltüntetését, és a Visky Árpádét. Nagyon érdekelte! Délben onnan mentünk át ½ 2-re az Essex House-ba: Emese, Laci, Kati, Karcsi, Sanyi meg én. Sanyit és Karcsit kiültették egy emelvényre mint szerzőt és fordítót. Az első fordítást valóban Nagy Karcsi készítette el, de nem túl sikeresen, sőt beleírta a saját gondolatait is, így Hámos Laci egyetlen éjszaka alatt fordította le Sándor magyarul is komplikáltnak számító szövegét. Szelényi Iván szerint valóságos műfordításnak számít Laci munkája, annyira jól sikerült! Bizonyára, mert a siker is óriási volt. Min-

denki szorongatta Sanyi kezét. Czeslaw Milosz szerint a kongresszus legérdekesebb, leggondolatibb és legfontosabb megszólalása volt a Sándoré. Hozzászólt a nicaraguai belügyminiszter is, megemlítve azt a veszélyt, amit a „bátorság mámore” okozhat. Az egy órával későbbi sajtókonferencián meg is támadta Sándort, s a magyar népet, mert elfogadjuk a szovjet megszállás tényét. Sándor elegánsan válaszolt! Azt mondta, hogy a magyar nép, 1956-ban, eléggé hatásosan tiltakozott a szovjet jelenlét ellen. De segítséget nem kapott senkitől, sehonnan!

Január 16.

A lapok tele vannak Csoóri Sándor-idézetekkel, s még a *The New York Times* is foglalkozik a személyével, pedig nem szokásuk...

Nekifogtuk megírni a két romániai erőszakos halálos eset történetét nyilatkozat formájában. Gyuri szerint itt a pillanat, amikor a jelen lévő írókkal alá kell azt íratni, s kiadni a sajtónak! A szöveg elkészült, Hámos Laci is hozátette a magáét, lefordította, formába öntötte, s megvan az aláírásra kész szöveg. Holnap, a záróünnepségen kell felkérni az írókat, s aki teheti, írja alá!

Ma délután volt még egy érdekes programunk, Soros György vendégei lehettünk. Hámosék, Dorin Tudoran Bukarestből és Szilágyi Sándor Budapestről.

A szót Sándor és Soros vitte, s érdekes módon Sorost érdekelte is a határon túliai gondjainak-bajainak ismeretése, különösképpen talán azért, mert Dorin Tudoran is megerősítette mindazt, amiről szó volt. Ő Szócs Gézára hivatkozott, meg az Ellenpontok szétverésére!

Kellemes volt az együttlét és tanulságos is. A cím: 1060 Fifth Ave., a 87. utca sarkán. Mit mondjak, pompás apartman, sok ázsiai cseléddel, fiatal feleséggel, kisbabával – ahogy illik.

Január 17.

Ma is zsúfolt napunk volt, látogatások, New Brunswick Nagy Karcsiéknál, majd Püskiek New Yorkban. Sok jó beszélgetés, sok találkozás, kiváló emberekkel! Legnagyobb élményem Teleki Béla, mégiscsak egy kis erdélyi levegő, itt, a kőrengetegben! Nem akárcsi! Sokat mesélt az erdélyi dolgairól, s nagyon jólesett neki, hogy pontosan tudtam, mit képviselt annak idején, és azt is, hogy hogyan küzdött. Szász Pál volt az EMGE elnöke és a református egyház főgondnoka, de 1940 után Dél-Erdélyben maradt, Márton Áron barátjaként és harcostársaként. Ő börtönben halt meg, és a fiát a Püspökre bízta, aki egy hibát elkövetett, áttérítette a katolikus hitre... Szóval, Teleki Béla létrehozta az EMGE észak-erdélyi tagozatát, s ha elválasztotta is őket egy országhatár, mégis együtt tudtak működni Szász Pállal. Ő alapította meg az Erdélyi Pártot is, hogy legyen, ki ellássa Erdély képviseletét Budapesten, s 1944-ben is ő volt az, aki Erdélyből szorgalmazta a német szövetség lazítását és felbontását, s a háborúból való kilépést! Sok évtizede él emigrációban, de nincs olyan nap az életében, hogy ne a nemzet sorsa foglalkoztatná. Róla egy másik arisztokrata jut eszembe, Révay István gróf, akihez András Karcsi vitt el bennünket, Korneuburgba, Bécestől nem messze. Tudtam róla, hogy Felvidéken maradt 1941-ig, s igen nehéz körülmények között küzdött az ottani magyarokért Tiso fasiszta államában. Mikor átjött Budapestre, folytatta a munkát a Teleki Intézetben, Rónai Andrással együtt. Ez a kiváló tudós, aki az egész életét a magyar sorskérdésekkel töltötte, ekkor már súlyos beteg volt. Mégis, mikor megtudta, hogy Csoóri Sándor teszi tiszteletét nála, kiültette magát egy karosszékbe, s ott várt bennünket, házikabátban, egy kockás pléddel betakarozva. Amikor beléptünk a szobájába, nem azt mondta, hogy rosszul vagyok, hogy sokat kínlódom, hanem azt, hogy „Mondd Sándor, mi lesz a nemzettel?”

Január 18.

A kongresszus záróeseménye. Elegáns, előkelő – kicsit csodálkoztam, hogy főleg nyers murkot és uborkát szolgáltak fel, sajtszeletkéekkel és majonézzel, s mellé pezsgőt! Konrád Gyuri csodát tett, embertől emberig szaladgált aláíratni a Nyilatkozatot, amelyet a holnapi sajtó közölni is fog! Ha jól tudom, negyvenhatan írták alá, csupa neves író! Vasco Popa nem – gondolom, mert ő is román, még ha Jugoszláviában él, akkor is, és Pierre Trudeau, arra hivatkozva, hogy ő politikus, ezért nem írhat alá, de megtalálja a módját annak, hogy megfelelő helyen szóba hozza ezt az esetet is!

Január 19.

Ma volt a Magyar Házban egy est Csoóri Sándor és Konrád György, a két Herder-díjas, és a PEN-kongresszus két díszvendége tiszteletére. Sándor a magyar kisebbségek állapotáról számolt be, Gyuri az 1985. októberi Kulturális Ellenfórumról, és Hámos Laci az alapítványuk tevékenységéről. Rengeteg ember volt jelen. Az első sorban ült Teleki Béla bácsi, s amikor Dorin Tudorant kérték szólni, nekem kellett tolmácsolni a románul elmondott hozzászólását. Ilyen még nem történt velem! Izgultam is nagyon, de minden jól sikerült. Béla bácsi külön gratulált. Szóval minden jó, ha a vége jó!

Sándor sok új dolgot tudott mondani az ottani magyaroknak, egyáltalán az a csodálatos benne, hogy ő nem úgy mondja az újat, hogy új hírekről számol be, hanem úgy, hogy gondolatilag tud mindig fordítani egyet a világ kerekén. S ez a legnagyobb dolog olyan elődök után, mint Illyés vagy Németh László. Talán ezt érzik meg benne, még az ellenfelei is.

Január 20.

Óriási meglepetést szerzett nekem Sándor. Ugyanis ma van a születésnapom, s ezt ő elárulta Püski Ilus néninek, aki egy csodálatos ebédet rittyentett, sok-sok kedves baráttal, soha nem felejttem el neki. Hámos Laci édesanyjától, aki született Tisza lány, egy igazi ananászt kaptam! Laci és Emese mindennap megleptek néhány banánnal, s most egy igazi ananással is kibővült a „gyűjteményem”. Nagyon meg voltam hatódva. Ilyen születésnapom még nem volt. Mindenki ott volt, akit ott, New Yorkban nagyon megszerettem. A legszebb mégis Sándor vallomása volt. Ő azt mondta, hogy most is sikerült bebizonyítania, hogy mennyire szeret, hisz végignézte/hallgatta velem Wagner *Lohengrinjét*...

Most már valóban hazaindulhatunk. Réka nagyon hiányzik – Édesanyámékkal van, s ezeket a sűrű napokat valahogy fel is kell még dolgoznom!

BALOGH JÚLIA KIADATLAN NAPLÓJÁBÓL

A JOG URALMA, A LELKIISMERET ELSŐBSÉGE

Gondolatok Esztergomban, a Becket Tamás ünnepeken

Nagy megtiszteltetés és öröm számomra a felkérés, hogy a Becket Szent Tamás napi ünnepeken szóljak¹. Ezek az immár évente megrendezett alkalmak a lélek és a szellem ünnepei. Alapvető intellektuális, erkölcsi, politikai és teológiai dilemmákról gondolkodhatnak itt együtt a résztvevők. Mivel járulhatok én ehhez hozzá jogászként és igazságügyi miniszterként?

Közös gondolkodásunk tárgyát Kis-Rigó püspök úr, akinek a meghívást köszönhetem, így jelölte meg: „Keresztény gyökerek, európai identitás.” Rövid előadásomban panorámát szeretnék nyújtani arról, hogy a jog és a kereszténység a történelem folyamán miként találkozott, melyek voltak a kapcsolódási pontok vagy esetleges konfliktusok, illetve melyek a ma fontosabb kihívásai.

Mégis, amikor a jog és a kereszténység viszonyáról értekezünk, paradox módon olyan időszakhoz kell visszanyúlnunk, amikor a kereszténység még nem nyert polgárjogot. Az európai identitásnak van egy különleges eleme, amelyet ma is minden joghallgatónak részletesen meg kell tanulnia, ez pedig a római jog. Ez elsősorban a magánjog területén dolgozott ki olyan fogalmakat és intézményeket, amelyek az emberi és társadalmi együttélés szókincséhez és nyelvtanához máig érvényes módon járultak hozzá. Diákjaimnak szívesen említem, hogy például a fedezetelvonó szerződés eredeti elnevezése Actio Pauliana volt a római jogban. Ez a jog a nyugat-római birodalom 476-ban bekövetkezett bukása után is hatályban maradt, tovább élt és fejlődött a birodalom keleti felében, elsősorban Justinianus

császár 6. század közepén végbement kodifikációja, a Kódex, a Digeszták, az Institúciók és a Novellák nyomán. A római jog, hatásában hosszabb távon túlélte a barbárokkal való találkozást Nyugaton is. Eleinte azonban a civilizációs összeomlást a jogrendszer, az egységes jogi kultúra, a jog mint eszme hanyatlása kísérte.

A barbárok keresztény hitre térése után azonban a népek életmódja fokozatosan közelebb került egymáshoz. Ez az az időszak, amikor a kereszténység találkozik a római jog továbbvitelének bonyolult kérdésével. Mind a barbár szokásjogok, de még a római jog is megannyi vonatkozásban embertelen volt. Szükség volt arra, hogy a kereszténység ezeket humanizálja. Az evangéliumi eszmények hatásának egyik közismert, korai példája a gyermekkítétel, a *ius exponendi* sorsa. Ez a *pater familias* eladdig ősi joga volt arra, hogy az életképtelennek vélt vagy torzszülött újszülött gyermeket kutasítsa a családból, és sorsára hagyja. Ezt a szokást az immár keresztény császár, Valentinianus 374-ben betiltja és büntetni rendeli. Ez a fajta barbárság egyébként ma is felüti fejét: egyes szellemi és politikai áramlatok ma is osztályoznak élet és élet között, kevésbé tartva véendőnek éppen az élet gyengébb, elesettebb állapotait...

A kereszténységnek és általában magának a jognak a viszonya kezdetben erősen problematikus volt. A kereszténység nem a jog, hanem a szeretet uralmán alapuló társadalmat hirdetett. Pál apostol a Korinthusiaknak írott első levelében a szeretetről zeng himnuszt. Azt ajánlja az ottani híveknek, hogy a bíróságok helyett a közösség, az egyház vezetőinek döntésére bízzák vitás ügyeiket, és kerüljék el a pereket. Szent Ágoston is ezt az álláspontot fejté ki.² Ezzel együtt hiba volna például a *Civitas Dei*t keresztény integralizmussal vádolni: Ágoston sem tagadja ugyanis az állam és a világi jog létjogosultságát. Műve lelki, nem politikai olvasmány. Ezzel együtt Németországban még az újkor elején is járta a szólás: Juristen, böse Christen – a jo-

gászok rossz keresztények –, a mondást sokan egyébként Luthernek tulajdonítják. Ebben az időszakban a jog nem is alkotott maradandót, különösen, ha azt vesszük figyelembe, hogy a korábbiakban a római jog milyen fejlett volt.

A középkor elején megjelenik a *ius divinum*, az egyházi jog. Ez nagymértékben a római jog fogalomkészletét veszi át, de új tartalommal tölti meg. A feudális partikularizmusokkal szemben az egyetemest képviseli: a nyugati kereszténység egész területén egyre több életviszony, nem csak a szentségi és a klerikusok közötti jogviszonyok szabályozására kiterjedő igénnyel lép föl.

A középkori közjog teológiai alapokon áll. Nem csak az egyház, hanem a földi uralkodó, a császár és a király is Isten rendelkezésére vezeti vissza hatalmát és legitimitását. Az uralkodót egyházi liturgia keretében kenik fel és koronázzák meg. Részen belül innen ered a kornak az az ellentmondása, amely Becket Tamás és II. Henrik király konfliktusában csúcsosodik ki. A pápa és megannyi püspök világi birtokok szuverén urai – olykor hadvezérnek is felcsapnak, amint az a keresztes háborúkban gyakori volt. Az egyház-kormányzati hatalom mellett egyes területeken világi értelemben vett közhatalmat gyakorolnak. Egyházi bíróságok a 13. századtól több országban világi perekben is eljárhattak, például házassági és örökösödési ügyekben, de ilyenkor számos római jogból örökölt szabályt alkalmaztak. A császár és a király viszont a pápa, illetve az egyházi hierarchia fölött igyekeztek teljhatalmát érvényesíteni, az állam kezdetleges joghatóságát följük is kiterjeszteni. Az investitúraküzdelmek ideje ez: a tét nem kevesebb, mint hogy ki kormányozza az egyházat; ki nevezheti ki és mozdíthatja el a püspököket, ki hívhat össze és oszthat fel zsinatot... Ez az időszak, amikor a kereszténység dominanciája uralkodott a jog fölött.

A középkor derekán más fontos dolgok is történnek a jog, elsősorban a jogtudomány terén. Az egyetemeken

megindul az a fajta szellemi pezsgés, reneszánsz, amelynek egyik gyümölcse a jog eszméjének újjáélesztése – hogy René David, az összehasonlító jogtudomány kiváló francia művelőjének szép kifejezésével éljek³. Bolognában – ahol Becket is végezte tanulmányai egy részét – megszületik a glosszátorok iskolája, akik a 12. század elejétől kezdve a iustiniánusi *Corpus Iurist* magyarázzák széljegyzeteikkel, azaz glosszáikkal a jogalkalmazók számára. A kontinentális Európában létrejön a *ius commune*, amely a római jog továbbélése, és amely egységes nyelvet és jogi kultúrát biztosít az újra kibontakozó kereskedelem és polgárosodó életviszonyok számára. A római jognak ez az újjáéledése és recepciója tehát inkább az egyetemekhez és a tudományhoz, mint valamilyen politikai törekvéshez köthető.⁴ A néhai Mádl professzor úr úgy vélte, hogy az Európai Unió joga, az *acquis communautaire*, lehet az új *ius commune*, közös jog. Mint igazságügyi miniszter nekem ebben kételyeim vannak, miután a közösségi jog inkább a technokraták által előkészített és a tagállami kompromisszumok lévén létrejött jognak tekinthető, nem igazából a tudomány az, amely szüli a közösségi jogot.

De térjünk vissza a fejlődés kronológiájához. A jog felvirágzása csak a kor teológiai megújulásával együtt érhető. Aquinói Szent Tamás a teológiát Arisztotelész filozófiájának nyelvén fogalmazza újra, az antikvitás egészét rehabilitálja, jobban mondva a keresztény gondolat szolgálatába állítja. Kimutatja, hogy az észen alapuló filozófia nagymértékben megfelel az isteni törvénynek. Ezzel az utolsó akadály is elhárul a római jog reneszánsza elől.⁵

Általában pedig a reneszánsz elől. Aquinóinál, később pedig a reneszánsz humanizmusban előbb megjelenik, majd a középpontba kerül az ember. Ez az eszme egyelőre nem Isten és a vallás ellenében fogalmazódik meg. Az ember mint egyén, mint személy jelenik meg, akinek megnő a szabadsága, de ezzel együtt a felelőssé-

ge is. A korábbiakban a *ius divinum* megelégedett azzal, hogy az ember alkalmazkodjék a formákhoz. Az új európai ember azonban már a belső meggyőződésre kérdez rá. Ha tartalom és forma között ellentmondást lát, akkor lázadásban, tiltakozásban, a formák elvetésében tör ki. Kálvin *Institúciói*hoz fűzött bevezetőjében egyenesen úgy fogalmaz, hogy az egyház „látható alak nélkül is létezhet”⁶. Megjelenik az állam és az egyház szétválasztásának gondolata, de ezzel párhuzamosan a világi hívek bevonása az egyház kormányzásába a presbitériumok formájában. Althusius a par excellence kálvinista államelmélet megalapítója, a kettős szuverenitás és a szubszidiaritás megfogalmazója. Az igazi, reális szuverén az államot alkotó közösség. Az uralkodó szuverenitása ehhez képest származtatott, hivatali jellegű.

Az egyház kvázi-demokratizálásának protestáns eszmeáramlata átrajzolta Európa nagy részének, így Magyarországának is a szellemi térképét. A katolikus egyház is mozgósította lelki és szellemi tartalékait, hogy válaszoljon a kihívásra. Ez a katolikus reformáció. A vita sajnos a harctéren is, de korántsem csak ott zajlott. A 16. és 17. században még mindenki a Bibliára, a kereszténységre hivatkozik. Minden nézetet a Szentírással igyekeznek igazolni. A kérdés, ki a jobb keresztény. De a disputa valódi tárgya egyre inkább a hatalom forrása, mibenléte, gyakorlásának módja. Kovács István, a szegedi egyetem egykori alkotmányjogi professzora mutatott rá arra, hogy a reformáció egész időszaka alatt megjelent közjogi könyvek egyik alapvető dilemmája az volt, hogy a hatalomgyakorlás módszereit, döntéshozatali mechanizmusokat mennyire kell és lehet a köz számára nyilvánossá tenni.

A felvilágosodás sem szakít a kereszténységgel azonnal és látványosan. De a közvetlen bibliai utalásoktól és apológiától már távolságot tart. A hatalom, a közjogi berendezés forrását, legitimitását és annak optimalizálását már

nem transzcendens, hanem inkább immanens forrásokban keresi. Megjelennek a társadalmi szerződés elméletei.

Montesquieu-t már nem az érdekli, hogyan és ki valósítja meg a *Civitas Deit*, vagy valamilyen utópiát. Földi paradicsomot sem vár az államtól. A hatalmi ágak szétválasztása és egyensúlya azonban megakadályozhatja, hogy a hatalom földi pokollá tegye az alattvalók életét.

Majd a gyakorlatra kerül a hangsúly. A francia forradalom és olyan ideológusai, mint Condorcet, erőszakkal akarják módosítani a társadalmi szerződést, és tökéletesíteni a társadalmat az általuk helyesnek vélt irányban. 1789 után a forradalmak kora jön, teret nyer a meggyőződés, hogy a történelmet csak erőszakkal lehet megváltoztatni. Bronisław Geremek lengyel történész és külügyminiszter szerint 1789 forradalmának 1989 erőszakmentes forradalma adta meg a kegyelemdőfést: a szovjet birodalom szétesése és a bolsevik diktatúrákból való átmenet a demokráciába és a jogállamba békés volt.⁷

Érdemes itt megállni egy pillanatra. II. János Pál pápa hívta fel rá a figyelmet, hogy a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármas jelszava evangéliumi eredetű, még akkor is, ha ezt a francia forradalom részben éppen az egyházzal szemben tűzte zászlajára⁸. Talán éppen ezért bizonyult ez a hármas eszmény maradandónak és mindaddig megvalósulatlanak. Tény azonban az is, hogy a francia forradalom az egyházban ellenséget és nem szövetségest látott. Ennek hatása a mai napig érződik. Példaként említhető, hogy történelmi hagyományok alapján Franciaországban az egyházak felett egyfajta kontrollt mindig a belügyminiszterek gyakorolnak, miután az egyházi tanítások veszélyesek lehetnek az állam számára. Montesquieu szintén maradandó hatású gondolkodónak bizonyult. Az alkotmányosság általa megalapozott eszméje az európai identitás részévé vált. Ez olyan paradigmát, kultúrát jelent, amely képes integrálni sokféle

demokratikus eszmét, áramlatot. A 19. század második felében megjelenik a munkások jogai iránti igény, és nem csak baloldalról. Vladár Gábor egykori igazságügyi miniszter emlékirataiból például kiderül, hogy az ő konzervatív köreiből ismerték a katolikus egyház bontakozó szociális tanítását, de azt keserűen jegyzi meg, hogy „csak késve, nagyon apró lépésekben indultunk el a szociális fejlődésnek a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikákban kijelölt útján”.⁹

A hatás nagy volt, de nem eléggé. Az antiklerikalizmus, az állam és egyház szétválasztása, majd szembeállítás és a baloldali szocialista áramlatok, köztük a marxizmus, majd a bolsevizmus hatására az egyház a század közepére – legalábbis Európában – a munkásosztályt nagyrészt elveszítette. Sőt, a későbbiekben már tapasztalhattuk, hogy a bolsevizmus az egyházat, a kereszténységet ideológiai ellenségnek tekintette.

Ezzel át is tértünk napjainkra. Európa még keresztény, de a közügyek intézésében ez egyre kevésbé jelent viszonyítási pontot. A kereszténység jelen van úgy, mint a föld sója: láthatatlanul és kimondatlanul táplálja a kultúra talaját.

Európa ma nem tud mit kezdeni keresztény örökségével. A saját vallási hagyományhoz való viszony sehol másutt nem annyira ambivalens, mint éppen Európában. Egy vallását nem gyakorló zsidó, muzulmán, hindu vagy buddhista a legritkább esetben lép föl aktívan ősei hite ellen. De e tekintetben még az amerikai keresztények is különböznek európai társaiktól.

Jó példa erre az a témánkat érintő vita, amely az európai alkotmányozás során bontakozott ki. Sokan – köztük olyan szellemi nagyságok, kiemelkedő európaiak, mint II. János Pál pápa – szerették volna, ha az alkotmánytervezés szövegében utalás történik Istenre vagy a kereszténység szerepére. A világnézeti semlegesség és az Euró-

SAMUEL VAN HOOGSTRATEN: AZ ABLAKON
KITEKINTŐ FÉRFI

1653, *Kunsthistorisches Museum, Bécs*

pában nagy befolyást gyakorló francia laicizmus azonban ezt megakadályozta. A francia és holland népszavazáson megbukott alkotmányszerződés helyett elfogadott Liszszaboni Szerződés preambulumban végül gyengébb

utalás szerepel „Európa kulturális, vallási és humanista örökségére”, amelyekből a szerződő felek „ösztönzést merítenek”. Igaz, a szöveg azért rögzíti, hogy ebből az örökségből az „ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogai, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, valamint a jogállamiság egyetemes értékei” bontakoztak ki¹⁰. Ez a deklaráció sem lebecsülendő. Mint az előbb rámutattam, ez az értékkatalogus kimondatlanul, mélyen keresztény gyökerű.

Európa nem tud nem keresztény lenni. Ahogy Antall József miniszterelnök mondta, Európában az ateista is keresztény. Képző- és építőművészetünkben, zenénkben, szinte minden tárgyi és immateriális kulturális kincsünkben megjelenik a kereszténység. Az Európai Unió nem hivatalos himnusza Beethoven *IX. szimfóniájából* a Schiller *Örömdájára* komponált rész: „Testvér léssen minden ember” – mi ez, ha nem a bibliai ideál, a zsidó-keresztény ember- és társadalomkép?

A keresztény gyökereket elválni, a kereszténység értékeit el nem ismerni súlyos hiba. Az új magyar Alaptörvény megteszi azt, amire az Európai Uniót alapító szerződő felek nem mertek, vagy nem akartak vállalkozni: kodifikálja a kereszténység szerepét. Az Alaptörvényt bevezető Nemzeti Hitvallás így fogalmaz: „Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét.” Majd – helyesen – rögtön hozzáfűzi: „Becsüljük országunk különböző vallási hagyományait.” A kereszténység lényegéhez tartozik ugyanis a nyitottság és a tisztelet, ideértve a másmilyen ember másmilyen vallásának tiszteletét is. Ezért a vallás-szabadságot kétségbevonhatatlanul keresztény és alkotmányos értéknek, elidegeníthetetlen emberi jognak tartom.

A kereszténység szerepének és más értékeknek, mint a nemzetnek és a családnak az említésével az Alaptörvény már lezártak hitt kérdésekhez mert hozzányúl. Ezért gondolom azt, hogy az új magyar alkotmány kö-

rül némileg szokatlan és váratlan módon kibontakozott nemzetközi vita ennek is szól.

Az investitúraküzdelmek kora rég elmúlt. Az állam és az egyház, illetve más vallási közösségek viszonyát azonban soha nem lehet lezártnak tekinteni. Minden nemzetnek – és az egyháznak is – újra és újra meg kell fogalmaznia ezt a viszonyt. Az államnak is megvan a maga legitim szempontjai, amelyeket egyébként a történelmi egyházak el is ismernek. Ma már nem vitatják az állam és a politikai szféra autonómiáját, ahogyan ezt esetleg a középkorban tették. Az állam és a vallás viszonya a nemzet alkotmányos identitásának része.

Az autokefalikus keleti egyházak történetéből az investitúraküzdelem ismeretlen. Ezek szinte államegyház jellegűek, mint Görögországban, de ez sokáig alávetettséget is jelentett az uralkodói hatalomnak. Köztudott, hogy az anglikán egyház feje az angol király. Az ír alkotmány a legszentebb Szentháromság Isten nevében (in the name of the most holy Trinity) fogadtatott el, hivatkozván arra, hogy Írország népe alázatosan elismeri „kötelezettségeinket a mi Urunk, Jézus Krisztus felé, aki átsegítette atyáinkat évszázados megpróbáltatásaikon (humbly acknowledging all our obligations to our Divine Lord, Jesus Christ, who sustained our fathers through centuries of trial)”¹¹. A dán alkotmány szerint az Evangéliumi Lutheránus Egyház Dánia államegyháza, és ilyen minőségében az állam támogatja¹². Hasonló a helyzet Svédországban¹³ és Norvégiában¹⁴ is. Franciaország a laicitás talaján áll, és nem csak az államtól, hanem a közügyektől is igyekszik távol tartani a vallást. A magyar alkotmányos megoldás kiegyensúlyozott: az állam és az egyház elválasztása mellett együttműködésük bizonyos közfeladatok ellátásában lehetséges, és részletesen kodifikálva van. A magyar modell tehát az együttműködésen alapszik. Az együttműködés számomra nem csak formai

kérdés, hanem sokkal inkább tartalmi is, azaz a jogszabályok megalkotása kapcsán is érvényre kell jutnia.

A globalizáció is merőben új helyzetet teremt Európában. A globalizációnak vannak pozitív és negatív hatásai. Pozitívnak tekintem például azt, hogy a technológia fejlődésével napi kapcsolatban állhatunk más földrészekkel, az információk áramlásának időtartama másodpercekben mérhető. Számomra ugyanakkor fontos az is, hogy egy globalizálódó világban a nemzetek, a kontinensek, a régiók, a városok, a települések, sőt maguk az emberek is őrizték meg identitásukat. Az identitásnélküliség magában hordozza az értékvesztést: elfelejtjük, honnan jövünk és hova tartunk. Pedig csak annak van jövője, akinek van múltja is. Ma új kihívásokkal is szembe kell nézni. Ilyen például a nemzetközi méreteket öltő migráció.

Nem lehetünk nem szolidárisak azokkal szemben, akik nehézségek közepette élnek. Elsősorban azonban azt kell elérni, hogy a bevándorlók hazai életkörülményei javuljanak. Ezzel elejét lehetne venni a tömeges bevándorlásnak. Más kérdés számomra a menekültek ügye. Ma keresztény testvéreink halálos veszedelemben élnek a Közel-Kelet egyes országaiban. Befogadásuk morális kötelezettsége Európának. Ki kell nyitni a kapukat azok előtt, akik vallásuk miatt menekülni kényszerülnek. Eliot *Gyilkosság a székesegyházban* című híres verses drámájában az érsek vesztét érző papok és a kórus könyörögnek Tamásnak, hogy zárja be a kapukat. Ő azonban ellenáll: Nyissátok ki a kapukat! A templom, az egyház – és hozzátehetem Európát is – nem válhat erődítménnyé.

Mi a keresztény vértanút úgy képzeljük, hogy más vallásúak vagy pogányok ölik meg a hit iránti gyűlöletből. Mint ismeretes, magát Becket Tamást a király teszi meg canterburyi érsekké, mert azt reméli, hogy addigi kancellárja, barátja majd segít neki egyházpolitikai elképzeléseinek megvalósításában. Ekkor azonban egyik

meglepetés a másik után éri a királyt. Becket aszketikus életmódra tér, és nyíltan szembeszáll vele. A szinte páli fordulat lényege, hogy az újdonsült canterburyi érsek lelkiismerete felülkerekedik a karrierszempontokon. Lemond a kancellári tisztségről. Az ő feladata immár nem a király, hanem Isten akaratának szolgálata, az egyház szabadságának és méltóságának védelme. Becket olyan keresztény vértanú, akit egy keresztény király óhajára (bár máig vitatják, mit mondott pontosan a király) gyilkolt meg három vagy négy keresztény lovag. Keresztény volt-e akkor Európa? Vallási pluralizmus nem létezett. Hol volt még a globalizáció? Strukturális értelemben nem lehetett más, mint keresztény. A kereszténység azonban nem struktúrák, hanem szív és lelkiismeret kérdése. Becket Szent Tamás a szabad lelkiismeret mártírja volt. Példája a szabad lelkiismeret elsőbbségét hirdeti a struktúrákkal, a politikával, ha kell, még a joggal szemben is. Ez is Európa keresztény öröksége.

A jog és a lelkiismeret viszonya napjainkban is felvet kérdéseket. Belgiumban voltam ösztöndíjas 1989–1990-ben a Louvain-la-Neuve-i Katolikus Egyetemen, amikor Baudouin belga király megtagadta az abortuszról szóló törvény aláírását, lelkiismereti okokra hivatkozva. Pár évvel ezelőtt Henry luxemburgi nagyherceg nem szentesítette az eutanáziát liberalizáló törvényt Luxemburgban, ugyancsak lelkiismereti okokból. Mind a két eset sajtóságos kérdéseket vet fel. Egyesek úgy vélték, hogy a lelkiismeretre való hivatkozás nem lehet alapja a közjogi kötelezettségek nem teljesítésének. Mások ezzel szemben fontosnak tartották az eszményekért való helytállást.

Itt érkeztünk el az igazán nehéz kérdéshez. Fontos-e, hogy az eszményeket akár a jogszabályi hierarchia csúcsán is kinyilvánítsuk? A magyar alkotmányozó válasza igenlő volt. Az alkotmányozó igyekezett olyan értékeket, elveket megjeleníteni, amelyek úgymond ma nem tekint-

hetők divatosnak. Az Alaptörvény szerint a közösségeknek – család, nemzet – kiemelkedő értékteremtő szerepük van. De említhetem azt az elvet is, mely szerint a nagykorú gyermekek kötelesek rászoruló szüleikről gondoskodni. A házasság a két különmű ember döntésén alapszik. De az Alaptörvény kimondja azt is, hogy tilos az emberi fajnemesítést célzó gyakorlat, az emberi egyedmásolás. A magyar Alaptörvényt érő nemzetközi és hazai támadások sokkal kevésbé az államszervezeti szabályokkal, mintsem az értékkatalógussal álltak összefüggésben.

Az értékalapú vitáinkban sokat segíthet nekünk Becket Tamás – valljuk be, kényelmetlen – alakja. Az eszménynek, az evangéliumnak csak azzal az alázattal lehet megfelelni, amit ő tanúsított, aki az érseki ornátus alatt szőrcsuhát hordott. Ezt a szőrcsuhát lelki értelemben mindnyájunknak magunkra kell öltönnünk ahhoz, hogy szabad emberként felelhessünk meg bonyolult korunk kihívásainak, és választ adjunk a bennünk kételkedőknek, vagy kritikusainknak.

Fontosak a gyökerek, mert nélkülük a fa nem maradhat életben. De legalábbis elfárad, elveszti termékenységét. Erről beszélt Ferenc pápa is az Európai Parlament előtt 2014. november 25-én mondott beszédében: „Európa fáradt és elöregedett benyomást kelt... nem termékeny, és nem életerős.”¹⁵ Gyökér nélkül nincs gyümölcs. Amint a zoltáros mondja az Úr törvénye szerint élő emberről: „... olyan lesz, mint a folyóvizek mellé ültetett fa, amely idejekorán megadja gyümölcsét, és levele nem hervad el”.¹⁶ A keresztény Európát nem annyira a gyökereiről, mint inkább a gyümölcsseiről kell megismernünk. Ne kövessük el azt a hibát, hogy Európa keresztény identitását valamilyen idealizált múltban keressük. Keressük inkább a jövőben. Mert nem az a kérdés, volt-e, hanem hogy lesz-e keresztény Európa, lesz-e keresztény Magyarország.

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Jegyzetek

¹ A cikk a Becket Szent Tamás napi ünnepeken, Esztergomban, 2015. január 5-én elmondott beszéd szerkesztett változatát tartalmazza. A szerző köszönetet mond Szőke Péternek az előadás előkészítésében nyújtott segítségéért és a szöveg gondozásáért.

² René David: *A jelenkor nagy jogrendszerei*. 1977, Budapest, 41.

³ Uo. 41.

⁴ Uo. 42.

⁵ Uo. 44.

⁶ Kálvin János: *Institutio Christianae Religionis – A keresztény vallás rendszere*. 2014, Budapest, 25.

⁷ B. Geremek: *L'Historien et la Politique*. 1999, Párizs, 136–137.

⁸ II. János Pál: *Emlékezet és azonosság*. 2005, Budapest, 113.

⁹ Vladár Gábor: *Visszaemlékezéseim*. 1997, Budapest, 144.

¹⁰ Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, lásd <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012M/TXT&from=EN>

¹¹ *Constitution of Ireland, Preamble*. Lásd <http://www.irishstatutebook.ie/en/constitution/>

¹² https://www.constituteproject.org/constitution/Denmark_1953.pdf

¹³ A svéd alkotmányt létrehozó négy alaptörvény egyike, a trónutódlás rendjét szabályozó törvény 4. cikkének értelmében király olyan személy lehet, aki evangélikus vallású az ágostai hitvallás szerint. Aki nem ennek talaján áll, azt a trónöklés rendjéből kizárják.

¹⁴ Vö. a norvég alkotmány 16. § http://www.servat.unibe.ch/icl/no00000_.html

¹⁵ http://w2.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2014/november/documents/papa-francesco_20141125_strasburgo-parlamento-europeo.html

¹⁶ Zsolt 1,3

A NYÍREDÉKEI KÖZT VÍVÓDÓ NIKLAJ REMETÉNÉL

Régóta húz-vonz Nikla és környéke. Gyerek- és ifjúkoromat más országban töltöttem, nem arra vittek ritka osztálykirándulásokon, s így félig értett írók, „hősök” népesítették be képzeletvilágom. Jó volt ilyenkor leggyakrabban Berzsenyihez menekülni nemes nyelvéért, azért, hogy a mostoha tájakon áthaladva képzeletben kihelyezzem mívesen faragott görög sakkfiguráit. A Mezőségen átvánszorgó autóbusból a múlt század hetvenes éveiben úgy láttam, hogy „szilaj Arkászok heverészve legeltetik a nyájt” vagy Szászrégen felé gyalogolva naplemente után, „amikor mosolyogva emelkedik Luna szemérmes képe”, meg-megálltam a gyéren közeledő kocsik lámpájától fehérre meszelve, és „nyögdecselet” bennem „egy lassú furulya”. Jó volt a mezei munka monotoniját megszakítva apám siheder követeként forrásvízért menni a közeli sötét, sűrű Csere-erdőbe, és cserépkorsókba vizet gyűjteni ott,

„hol e nyers patak
a bércből kiforradoz,
S mohosúlt kősziklafalak
Közt a völgyre szakadoz;
Hol jegenyék hajladoznak
Égig nyúlt súdarokkal,
S bokros tölgyek árnyékoznak
Terebély zöld ágokkal”.

Berzsenyi Dániel szófűzése, „poetikája”, a benne lakozó szuverenitás már fiatalon lenyűgözött. Új vagy újszerű volt számomra a köteteiből felsejlő világ, de a költő életformája földműves nagyapám patriarchális világát

idézte. Otthonosan járkal benne a magamfajta olvasó, aki tanít ugyan, de nem magyar irodalmat. Így aztán nem tudom órák hosszat fejből idézni verseit, mint kaposvári földije, a jó Takáts Gyula, és – megkésett maradék – nem az orosz formalizmus vagy az amerikai új kritika fegyverzetével, nem a strukturalizmus vagy a pszichoanalízis turista-napszemüvegével. De nem is a posztmodern hermeneutika vagy a dekonstrukció interpretációs felfogásával közelítek portája felé – hanem mert szeretem írásait és a mögöttük felsejlő embert.

Halottak napja után, ködös hajnalban indultam felkeresni Berzsenyi életének helyszíneit. A kalauzom Németh László őt idéző könyve volt. Gépkocsimmal Pestről egy nap és fél éjszaka alatt jártam be az útvonalat, ittam magamba a dunántúli tájrészletnek a látványát, amelyet a Tanúságtevő napokig tett meg mások kocsijával, vonattal, szekérstoppal.

A nyomkereső szellemi organizátor 1936 nyarán, Sümegen szállt meg, hogy másnap mielőbb elérje Kemenessömjént. Szerinte Kemenesalja, s különösen Sömjén, amelynek szülőjében Berzsenyi ifjúkori ódáit írta, a legszebb magyar kultúrtájak egyike. (Az apjával összerugaszkodó húszéves erőművész itt alapít családot egy tizennégy éves lánnyal.) Akkor még a parasztember két kötenyt hordott, és az a vidék töltötte meg a soproni lutheránus líceumot magyar diákkal. Németh László egy másik írására, *A sznobok és parasztok* címűre emlékezve a nosztalgia környékezett: a két világháború közti fogalompárosból mára az utóbbi csak metaforaként él a megbélyegzésre ugrásra kész – de a politikailag korrekt útszéli sebességmérőre oldalazva figyelő – sznob világszeletben. Az M7-ről Lengyeltóti fele fordulva már csak a gps-emnek – a globális helymeghatározó rendszernek – kiálthatom türelmetlenül, trendi nyegleséggel: „Hé, paraszt! Melyik út megyen itt Niklára?”

A somogyi falut Berzsényi a száműzetés helyének tartotta, családi viszály vetette oda, ahol elavult Diogenésznek érezte magát. Korán öregedő, mives poéta-patriarchánk birtokon élt, gazdálkodott, költőnek nem elég gazdagon és nem elég szegényen. S míg Pesten szervezték az új magyar irodalmat, az ő közvetlen élménye: az elázott vetés, a jeges zivatar, az összedőlt ház, a napóleoni háborúk utáni pénzelértéktelenedés, a pörös sógorok, s egyéb alkalmi nyavalyák.

A Kárpátjáról vagy Erdélyből érkezett látogató e mostohának tűnő niklai tájat érzi otthonosabbnak. Szent László Somogyvára felől érkezve a faluba, majd a hangulatos Berzsényi-kúriában sétálva a múzeumvezető szavai tették indokolttá a magánélmény megosztását. Történt, hogy 1944 decemberében elérte a frontvonal a falut, és szovjet parancsnokság költözött a tágas épületbe. Immár hetven év telt el azóta, 1945. január 8-án a „felszabadítók” kifosztották Berzsényi kriptáját, és szétszórták az aranyszájú számadónk csontjait. A háború borzalmaira emlékezve nekünk – utódainak a nyelvben, a nemzetben – ez is fáj, ez is felháborít. (De seperjünk saját portánk előtt: ez a fene fátum várt Teleki László földi maradványaira is Szirákon és más, a maradékaiért élő-haló, ám az ötvenes években osztályelenséggé stilizált hajdani „lángoszlopunkra”.)

Mostanság, amikor a rohamosan fogyatkozó olvasói közönség színe előtt zajló irodalmi gyakorlat mindennapjai szinte árasztják magukból a feleslegesség tudatát, gondoljunk arra, hogy Berzsényinek sem volt, lehetett nagy olvasótábora. És látta ő is a virtust letapodva nyögni, látta ő is a bűnnek koronás hatalmát, de tiszta erkölcsi forrású maradt költészete, mert – Horváth János mester után szabadon – nem egyéni szenvedelmek, hanem nemes emberség ihlette. Hallatlan fizikai erő illúzióját kelti az eszméknek, érzelmeknek költeményeibe szorult koncentráltága, mintha nem csak a lélek, hanem a test rop-

JAN DAVIDSZOON DE HEEM:
CSENDÉLET GYÜMÖLCSÖKKEL, HOMÁRRAL ÉS
ARANYOZOTT EZÜSTKEHELLYEL

1665–72, Nationalmuseum, Stockholm

pant ereje, s a vérmérséklet lobogása is a legnemesebb területre korlátozódnék az önfegyelmzés szorításában. Berzsenyi költészetében minden jelenség az ellentétét rejtí önmagában „s gígászi harcot minden nyúgalom”.

Nem a rímes, hanem az időmértékes alak felelt meg az ő javítgató, variánsokkal dolgozó módszerének. „Berzsenyi nyelve – így Németh László – középúton áll a modern költői és a homéroszi szólamnyelv között, amely

nem szabad szavakból, hanem kész, kivésett szólamok mozaikjából volt összeillesztve.” Nem mondatokat illesztett össze, hanem remekbe öntött szóreliefeket, melyeket kevés átalakítással más versekben is felhasználhatott. Versárkusai mellett – az őt meglátogató Kis János szavával – ilyen „versnyíredékek” heverték egymáson a költő asztalfiókjában.

Berzsényi, mint minden moralista, komolyan vette emberi helyét: osztályát, családját, kötelességeit. És túl komolyan Kölcsey bírálatát. Az udvarháza mögötti sima réten lépdelve, még gondolatban sem hozakodtam elő a nevével. Hermeneutikailag korrekt maradtam. Tartottam attól, hogy rám emeli indulat-buzogányát, hiszen már írta vala anno 1817-ben Kazinczy uramnak: „Én ennek a pimasznak kamuti szeméből már akkor semmi jót nem néztem, mikor nékem a’ Pesti kávéházba egy öl nyekegő verseket hozott.” Inkább segítenék neki. A Himnusz-írónk által kifogásolt dunántúli tájszavak közül például a *csatináz* vagy a *döngécsel* a legkifejezőbb hangutánzó szavaink közé tartoznak. A kúria kertjében az őszi napfényben hunyorítva szinte hallom, mint csatináznak a tyúkok Berzsényiné asszonyom óljában a kiengedést sürgetve, és azt is, hogy miként köröz a döngécselő darázs a kint felejtett szilvalekváros cserépedény fölött.

Lássunk néhányat a neki felrótt „dagályos, feleslegvaló s értelemtől üres expressziókból” is, a mai gazdasági kiszolgáltatottságunkon dohogva: „ragyogó dagályt tarka porázon nyögni” (soha szemléletesebb kép a feltételezett háttérhatalmaktól nógatott Európai Unióról), „tündérambróziát hinteni” (svájci frankhitelért becsalogatni a pénzügyi kultúrától megfosztott magyart önjelölt választottjai által), „gőztorlatok alpesi” (a svájci jegybanki döntés gazdasági hatása a január közepi árfolyamküszöb-eltörlés után). Aztán vissza, Pest felé tartva álljunk meg Szántódon, átellenben a Kukoricacsárdával, közelítsük

meg a partot, és mormoljuk el a *Balaton* című versének utolsó sorait:

„És valamint boldog Helvetia népe örömmel
Szántja szabad földjét: itt is szabad a magyar és víg;
A gazdag palotát itt lakja a királyi szabadság,
S kunyhók lakosit szent törvény jobb keze védi.”

Széchenyi elismerése részben kompenzálta Berzsenyit Kölcsey rámenős recenziója miatt. Számos rokon vonás volt e két dunántúliban. Még a kedélyük is hasonló volt. Az ódaköltő azt várta a Virtustól, amit Széchenyi a kiművelt emberfőtől és már jó húsz évvel a *Hitel* előtt, méhesében pipázgatva Anglia járt az eszében. A fiatal Széchenyi feltekintett a szavak mesterére, a *Hitel* olvastán meg Berzsenyi adta fejét mezőgazdasági tanulmányra, melyben gazdamúltjának tapasztalataival okítja a nagyérdeműt. Az volt egyébként az utolsó munkája.

A mi tekintetünk a niklai temetőből viszont Marcali felé irányul: mintha fácánkakas lépkedne gangosan a meszsi réteken. Aztán eszünkbe jut Wesselényi Miklósnak, a másik tisztelőjének, vendégének egyik röpirata, melyben a cári birodalom terjeszkedő politikájának következményeitől óvta nemzetét. Lám, onnan érkező, hordává züllesztett katonák gyalázták meg költőnk földi maradványát.

„A természetben nincs semmi szebb, semmi nagyobb – hangzik ars poeticája –, mint a szép lélek és annak magas szózata.” Nemcsak 23 egyenes ági és 238 oldalági leszármazottja, de olvasó hívei is ápolják emlékét – immár kénytelenül erre a gyalázatos napra is emlékezve.

S. KIRÁLY BÉLA

A NEMZETI ÖNISMERET MOZAIKJAI A REFORMKORTÓL A KIEGYEZÉSIG

Gondolatok az Eötvös-bicentenárium után

Báró Eötvös József 1813. szeptember 3-án született, Budán. Születésének kétszázadik évfordulója – ünnepélyes lehetőség lehetett volna életművének (újra)értékelésére és a népszerűsítésére. Ez a közhasznú szellemi folyamat talán lendületet kaphat majd 2021-ben, amikor Eötvös elhunytának (1871. február 2-án, Pesten) százötvenedik évfordulójára emlékezzünk, talán nem ilyen csendben.

*

Nagyon fontos az alkotó személyiség, de fontosabb életének szellemi hagyatéka, eszmei öröksége, potenciális maradandósága. Parancsoló szükséglet – figyelmeztetésül és okulásul – életre kelteni. Az Eötvössel foglalkozó tanulmányok, esszék négy témacsoportba esnek. Az egyik csoport Eötvöst mint esztétikai gondolkodót állítja a középpontba. Ide olyan részkérdések eötvösi megközelítése és értelmezése tartozik, mint a természeti és társadalmi esztétikum, továbbá az irodalom és a népiség alkotói és befogadói problémái.

A másik témaegyüttes Eötvössel, az egyházügyért is felelős miniszterrel és a vallásbölcselel foglalkozik. Ez magában foglalja a hit és a hitetlenség természetét, a hit és a tudás viszonyát; a szeretetet mint a keresztény erkölcsiség lényegét; végül az egyházi felekezetek (beleértve az izraelita vallást is) másságát és egybetartozását, tehát a gyökerek közösségét fölmutató ökumenikus szemléletet. A harmadik megközelítésben Eötvössel mint történetfilozófussal és politológussal foglalkozunk. A megközelítés

során elérkezünk a 19. századi magyar történelem három olyan nagy sorsfordulójához, mint a terebélyesedő és radikalizálódó reformkor; a forradalom és a szabadságharc; végül a kiegyezés előkészítése és véghezvitele. Elválaszthatatlanul illeszkedik ide Eötvös politikatörténeti panoptikumának négy nagy alakja: Széchenyi István és Kossuth Lajos, Deák Ferenc és Andrássy Gyula.

Végül a negyedik kérdéskör kulcsfogalma a nemzet, amelyre Eötvös válaszokat keres és kínál, és így fogalmazható meg: mi a nemzeti önismeret és milyenek vagyunk mi, magyarok – ez a tárgya jelen munkánkknak –; mi a hazafiság, illetőleg a haza- és nemzetszeretet; melyek a neveléstudományban ma is aktuális, Eötvös által fölvetett kérdések, és azok megválaszolása milyen következményekkel járhat a nemzetnevelésben, a nemzeti (köz)művelődésben, mindannyiunk magyar kultúrájában.

*

Eötvös József 1836. június 13-án Bécsből levelet küldött Kölcsey Ferencnek. Abban az évben ez már a negyedik ismert episztola, amelyet egyszerre címzett politikai-irodalmi eszményképének és pertu barátjának. Arról tudósítja a *Himnusz* költőjét, hogy Vállas Antal nevű barátja – hosszas rábeszélésére – a *Haza és külföld* című „Szemle” kiadására határozta el magát. Eötvös még nem töltötte be a huszonharmadik életévét (abban az időben hivatalosan tehát még kiskorú), de olyan precízen fogalmazta meg a lap indítását motiváló problémát – nevezetesen a magyarság csekélyke ismereteit a nagyvilágról és nemzeti állapotáról –, hogy az már érett és felelősségtudatos gondolkodóra vall. Soraiból az is kiderül, hogy a világismeret és a nemzeti önismeret összetartoznak, és „közhazsnúak” is, mert az ilyen ismeret a haladás iránytűje, mértéke és viszonyítási szintje.

„Nincs egy nemzet talán Európában, melynek oly kevés ösmeretjei lennének, mint a magyarnak, nem tudo-

mányról szólok itt – mert ez mindég csak egyesek tulajdona –, de éppen ösmeretekről, melyek a népet a szomszéd nemzetekről mulatják, melyek az idegen s tulajdon becseket felfedezik, s éppen mert felületességek miatt közértelműek, egyszersmind közhasznúak is. A magyar nem ösmeri hazáját, önereje nagy titokként áll előtte, nem ösmeri a külföldöt, s bámulja vagy utálja, mert becsülni csak az tud, ki ösmér. E hiányt pótolni lesz Szemlénk fő feladása.” (LK, 103–4.) Közel tíz évvel később Eötvös *A falu jegyzője* című, 1845-ben megjelent társadalmi regényében példát ad arra, hogy egy reformkori magyar értelmiséginek milyen alapvető fogalmakkal kellene rendelkeznie Európá nagyobb nemzeteiről.

„Találunk minden országban valamit, mi, mihelyt határain átlépünk, figyelmünket magára vonja, s az egész nép életének különös jellemet ad. Angliának világereskedése van; Franciaországban az egész népet a hadi dicsvágy lelkesíti; Hollandiában ott vannak a csatornák eredményei s egyszersmind képe azon csendes munkáságnak, mellyel e nép hazáját a tengertől előbb kiküzdé, később megőrizte s kertté varázsolá; Németországot megáldotta Isten filozófjaival, kik azon határok között, hová az emberi ész nem hathat, országokat találtak magok s bámuló hallgatóik számára.” (FJ, 680.) A továbbiakban csokorba szedjük azokat a jellemvonásokat, amelyeket Eötvös a magyar nemzet, a magyar nép különböző előjelű sajátosságaiént élete során fölismert.

Széthúzás vagy nemzeti egység?

Az első a nemzeti egység és összetartás, vagy legalábbis az egységre-egységesülésre való tudatos törekvés hiánya, a hajlamosság a széthúzásra, a részérdekek szerinti szerveződésekre. A magyar nemes kész feláldozni a hazáért életét és véré – „Vitam et sanguinem!” –, de pilla-

natnyi parciális szövetkezéseit már nem. Amit a tárnok Telegdi István Ártándi Tamásnak mond Eötvös történelmi regényében, az lényegében a magyar történelem minden korszakában érvényes. „Lelkesedni tudunk a hazáért valamennyien; hidd el, Tamás, a jövő meg fogja mutatni, hogy azon urak között, kiknek ti nemesek e haza szerencsétlen állapotát tulajdonítjátok, s kik azt talán csakugyan okozták is, sok van, ki vérét a honért éppoly szívesen ontja, mint bárki köztetek, de fel tudjuk-e a hazának áldozni pillanatnyi érdekeinket, pártszeretetünket, kicsinyes gyűlölségeinket? tudunk-e egyesülni a haza körül? – s lám, barátom, ha ezt nem tudjuk, minden lelkesedésünk hasztalan. Pártokat találsz: nemzetet sehol!” (MO, 124.)

Eötvös ebben a művében később ki is nyilvánította, hogy Magyarország 16. századi „romlását” – az első mohácsi csatavesztéstől Buda elestéig és a haza három részre szakadásáig – nem külső erők, hanem a Miksa császárhoz, illetve a Zsigmond lengyel királyhoz és Zápolya János erdélyi vajdához húzó főúri ellenpártok okozták. Az író szavaival: „...e nemzetnek oly hamar bekövetkezett veszte nem a sors mostohaságának vagy a mozlimok hatalmának, s nem is azon közönyösségnek tulajdonítható, mellyel a nyugot nemzetei a magyarnak, a művelt világ ez eleven bástyájának lerontását tekinték, hanem egyedül azoknak, kik a magyart függetlensége végkorában vesztéhez vezették.” (MO, 259–260.)

A klasszikus magyar reformkor radikalizálódó évtizedében – közelebbről az 1844-es esztendőben – Eötvös két alkalommal is hangsúlyozta a nemzeti egység jelentőségét, illetve a hiányából következő „végveszélyt”. Azt először a rendi országgyűlés főrendi táblájának ülésén, 1844. május 9-én *Az országgyűlés évenkénti tartásáról* címmel megtartott beszédében emelte ki. Másodszor az *Egység és bizodalom* című, a *Pesti Hírlap* 380. számában, 1844. augusztus 22-én megjelent cikkében írta le.

Eötvös nem azt a közhelyet ismételgeti, hogy egysége révén a nemzet sikeresebben védheti meg magát a különféle veszélyekkel és ártó szándékokkal szemben. Nála nem csak az a fontos, hogy az egység dominanciája megóvja a nemzetet a lesüllyedéstől, hanem ugyanennyire az is, hogy az egység hegemóniája biztosítja az esélyt a nemzet fölemelkedésére. Eötvös tudja, hogy hiába vagyunk bővében a lelkesedésnek, ha az szétszóródik, mert az egység nem fogja össze. „Egység nélkül nincs erő, nincs lelkesedés, mely valami valóban nagyak létrehozásához vezetne.” (RH/II., 24.) Ez a cikk alaptézise és fő üzenete, amely „egységbe” foglalja folytatódó fejtegetéseit is. Eötvös tavaszi országgyűlési beszédéből egy olyan kulcsmondatot emelhetünk ki, amelyben egyszerre van jelen az egység szerepének aktív és passzív oldala: „Egység az, mi minden viszonyainkban hiányzik; s minek hiánya, valamint a nemzetet eddig haladni nem engedé, úgy főképp geográfiai és politikai (ma úgy mondanánk: geopolitikai – É. Cs.) helyzetünkben végveszélyhez fogja vezetni.” (AP, 514.)

Az 1848-49. évi szabadságharc hősi hónapjaiban, majd a Világos utáni, úgynevezett „passzív rezisztencia” feszült éveiben többé-kevésbé megvalósult egy olyan céltudatos nemzeti egység, amely alkotmányos jogainkat tartotta szem előtt. Ezt nyilvánította ki Eötvös – figyelmeztetően és buzdítóan is – 1861. február 1-jén, amikor *Az Októberi Diplomáról és a január 16-i leiratról* címen beszédet tartott Pest város közgyűlésén. „Kötelességünk fönntartani az országban jelenleg létező egyetértést, kötelességünk elkerülni mindent, mi ezen egyetértést megzavarhatná; mert fölfogásom szerint az egyetértés, melyet e hazában jelenleg találunk, elég jutalom szenvedéseinkért.” (AP, 556.)

Magyarországon is megteremtődik tehát hosszabb-rövidebb időszakokra a nemzeti egység – más szavakkal társadalmi egyetértés –, de ez újból és újból fölbomlik, szélsőséges esetben milliányi csoportra, sőt egyedekre

hullik, miközben lent és fent ismét visszhangzik az egység hiánya miatti kesergés, más nemzetekre mutogató „bezzegelés”. Ezt csak részben magyarázza a széthúzásra vonatkozó, valószínűsíthetően prózai hajlamunk: időről időre föl-fölbukkan ebben valamiféle önfeláldozóan poétikus jellegzetesség is. Máig nem tudatosult a magyar társadalom széles rétegeiben az – aminek Eötvös is csak magánleveleiben adott hangot –, hogy míg egyfelől Dugovics Titusz nem is élt, másfelől a „dugovicstituszok” igenis léteznek. (A mai mindennapi életben ez úgy néz ki, hogy szép számmal akadnak olyan emberek, akik az első különvéleményre, vitázó szóra elfordulnak a többiektől, mondván: „inkább egyedül megcsinálom”.)

„Van egy történet vagy pontosabban monda, amelyet Nándorfehérvár, azután Drégely, azután Buda ostromáról, és egyáltalán csaknem minden nagyobb magyarországi ostromról beszélnek; és ez úgy szól, hogy egy magyar polgár azt a törököt, aki ki akarta tűzni a félholdat az erőd ormára, végül – miután másképp nem bírta vele – átkarolta, és vele együtt a szakadékba vetette magát. Mindegy, hol játszódott le a történet és igaz-e egyáltalán; annyi bizonyos, hogy nagy elterjedtségét valószínűleg annak köszönheti, mert megfelel a magyar jellemnek, és hogy igen közel járunk hozzá, hogy ezt a népmondát, mégpedig a maga legteljesebb, legszomorúbb jelentése szerint, valóságá tegyük...” – írta Eötvös Jakob Philipp Fallmerayer német liberális történetírónak, 1859. január 14-én.

„Sokkal szenvedélyesebb vagyok magam is, mint hogy azoknak érzéseit felfogni nem tudnám, kik a történet sértések után bosszújoknak mindent feláldozni készek. Történetkönyveinkben három különböző ostrom leírásánál fordul elő az elbeszélés, hogy egy magyar vitéz, midőn egy, a félholdat feltűzni készülő törököt a vár fokáról más módon nem űzheté el, végre őt átkarolva vele együtt veté magát a mélységbe, s nemzeti jellemünknek vannak olda-

lai, melyeknél eszünkbe jut, hogy bizonyos körülmények között az egész nemzet is hasonló módon járhatna el.” (LK, 293. és 299.) Ennek az ugyanazon évben, április 7-én keltezett levélnek a címzettje gróf Széchenyi István, Kölcseyt követően Eötvös másik nagy példaképe. (Hogy mennyire mélyen és összetetten értékelte a „legnagyobb magyart”, az szervesen beleillene egy olyan kisebb értekezésbe, amely – az *Uralkodó eszmék* szerzőjének szemével láttatva – körképet kínálna korának kiemelkedő magyar politikusairól.)

Eötvösnek ebből a két levélrészletéből kiviláglik, hogy aki megvalósítaná Dugovics Titusz „mondáját”, az nem igazi nemzeti hős, hanem hősnek álcázott öngyilkos lenne. Ugyanakkor mindkét idézett levélrészlet Ausztria korabeli helyzetére vonatkozóan folytatódik: ha a miénk helyett más hatalmak segítségére szorulnak, akkor ezzel a magyar „alkotmányos szabadság” ügyét is magukkal rántják. Ausztria veszélyhelyzete korántsem föltevés: két hónap múltán kitört a francia–osztrák háború, amely az utóbbiak solferinói vereségével végződött. Érdekes egybeesés, hogy a magányos „hős” problémájával foglalkozó levél megírásának évében festette meg Wagner Sándor a *Dugovics Titusz önfeláldozása* című képét (Magyar Nemzeti Galéria). Vörösmarty Mihály pedig már jóval korábban, 1831-ben megírta a versét *A nándori toronyőr* címen.

„Egység az, mi által nemzetek fennállanak, fejlődnek s nagygyá válnak, s míg e hon minden polgárait ennek érzerete nem hatja át, míg az egyes polgár, az egyes társulat, vagy egyes törvényhatóság vagy rend személyes érdekeit ... fogja követni, addig e hazának jövője biztosítva nincs...” – írta nevezetes 1844. évi cikkében a politikai publicista Eötvös. 1848–49-ben tetőződött egy nagy múltú nép nemzeté válása, elsőként Közép-Európában; s ezzel együtt megvalósult egy addig soha nem látott, céltudatos, lelkes és széles körű nemzeti egység is. Hirtelen föltörő hegemoniájának Garay János (1812–1853) adott hangot a *Szabadsági dal* című versében (1902, 173.). Az a költő, aki más műveiben is kívánta,

kérte, követelte és üdvözölte ezt (*Hymnus, Magyar hölgy, A Balaton, Az Árpádok. Vezérhang, Unio*).

„Mindnyájan egyért s minden egyes
Mindnyájunkért kiáll;
Nincs párt közöttünk, nincs hasonlás,
Nincs mától fogva magyar-átok:
Temetve a vizzály!”

Bizonytalanság vagy nemzeti önbizalom?

Egység és bizodalom. Eötvös 1844-es cikkének címéből az első fogalmat a Dugovics-kérdéssel lezártuk, a másodikra most térünk rá. Kézenfekvő – kronológiailag is indokolt –, hogy a szóban forgó opusból induljunk ki: „...a lelkesedésen kívül szüksége van minden nemzetnek *bizodalom-ra*; s a nemzet, mely ezt keblében nem tudja feltalálni, az pillanatokra nagyszerű tetteket vihet véghez, de naggyá válni nem fog; mert a nagyság, mint egyeseknél, úgy nemzeteknél, nem egyes pillanatok, hanem csak hosszú törekvések által vívatik ki.” (RH/II. 26–27.) Eötvös álláspontja egyértelmű és következetes. A „bizodalom” – a mi szavunkkal és itt: önbizalom – olyan, mint föltebb az egység. Egy ember vagy egy nemzet önbizalom nélkül lehet ugyan alkalmasint „nagyszerű”, de sohasem igazán és tartósan „nagy”. Az önismereten alapuló önbizalom – ismét hangsúlyozandó, hogy e tekintetben az egyén és a nemzet között nincs különbség – a „naggyá vagy boldoggá” válás feltétele, biztosítéka; *A nővérek* (1857) című regényéből vett szimbólumot fölhasználva: „talizmánja”. (NE, 225.)

Eötvös 1865. december 11-én, a Magyar Tudományos Akadémián beszédet mondott legközelebbi barátja, az 1864. július 17-én elhunyt Szalay László emlékezetére. Ebből idézünk kivételesen egy viszonylag hosszabb bekezdést, három okból is. Az első, hogy Szalay szintézisbe tudta

hozni szubjektív hazaszeretetét és történelmi objektivitását. A második, hogy Szalay László szintén közel kétszáz éve (1813. április 18.) született; s legalább ennyi méltatást megérdemel. A harmadik – és ez a legfontosabb –, hogy kiderül belőle: az önbizalom a megmaradásnak, minőségi értelemben az önbecsülés, az önérzet megőrzésének is feltétele vagy „talizmánja”. A megmaradáshoz szükséges önbizalom létezik a magyar nemzetben; de annyi már nem, hogy általa „nagygyá” és/vagy „boldoggá” legyen.

„A szeretet, mellyel nemzetéhez viseltetett, nem zavarta meg ítéletét, s önámítás nélkül ismeré fel a hibákat, melyekből szenvedéseink eredtek, s melyek, mert mindig visszatérnek, a nemzet jelleme kifolyásainak látszanak. De a hibáknak dacára a nemzet egy ezreden át fenntartotta magát, ha a nagy síkon, mely nyugat s keletnek határain előbb a népek küzdteréül szolgált, hont alapítani képes volt, melyet a legkedvezőtlenebb körülmények között, csaknem folytonos megtámadások ellen, megvédeni tudott; ha tisztán fenntartva nemzetiségének jellemét, az európai népek küzdelmeiben dicsőséges részt vett; ha többször legyőzve, csaknem megsemmisítve a küzdelemben, újra feltámadt régi alakjában, nem alázva meg a szolgaság által, melyet tűrt, de soha el nem fogadott: e nemzet Isten után nem magának köszönheti-e ezt is? azon önbizalomnak, mely kedvező pillanatokban néha veszélybe hozá, de nem hagyá el soha a sors legnehezebb megpróbáltatása között? nem köszöni-e egész jellemének, mely hajlani nem tud, de az aranynak azon másik tulajdonával bír, hogy a mocsár között a rozsdá nem emészti fel?” (AP, 238.)

Igénytelenység vagy nemzeti önbecsülés?

Az 1840-es évtized derekára, attól kezdve, hogy betöltötte harmincadik életévét, Eötvös József érett gondolkodóvá

és művésszé fejlődött. Ezt látványosan jelzik olyan nagy regényei, mint *A falu jegyzője* (1845) és a *Magyarország 1514-ben* (1847); de közelebbről megvizsgálva tükrözik szónoklatai és publicisztikai munkái is. Folytatva látteleiteinek elemzését a nemzeti önismeretről, előtérbe kerül egy hírlapi cikke, amelyet 1846-ban tett közzé *A Nemzeti Múzeumról* címmel. Eötvösnek ez az írása remek adalék az ország egyik vezető intézménye, illetve a reformkor művelődéstörténetéhez, de itt most az a fontos, hogy Eötvös milyen lényeges, összetartozó elvi problémákat vet föl, és milyen következtetéseket, tanulságokat von le a közeljövő megoldandó feladataiként.

Az átfogó kérdés ebben a tanulmányban mindig az, hogy Eötvös milyennek látta nemzetünket; de ez csak részkérdésenként válaszolható meg. Jelen esetben több olyan izgalmas részkérdés is fölvetődik, amelyek esetében eltér egymástól a nemzet és az egyes ember megítélése. Ilyen részkérdés a hiúság. „Furcsán hangzik, de érett megfontolás után nem fogja senki tagadhatni, hogy a magyar mint nemzet nem eléggé hiú. Sújtásos népnek neveznek bennünket, s tán bizonyos tekintetben helyesen; de a sújtást mi önmagunkra rakatjuk, legfeljebb ha cselédeink s a megyék huszárai részesülnek e pazérságban; de a nemzetnek mint nemzetnek külső fénye senkit sem érdekel. [...] S ez nagy baj, mert e hiány oly nemzetnél, hol a hiúság minden egyénnél annyira kifejlődve találtatik, arra látszik mutatni, hogy nemzeti szellemünk még fel nem szólalt, hogy magunkat mint nemzetet *érzeni* eddig nem tanultuk.” (KN, 160.)

Eötvös szerint ez az egyéni, jobbára a főnemesség köreiben látható „sújtásos” hiúság újabb – a 17. században kialakuló, majd elterjedő – nemkívánatos jelenség. A 16. században még „...a becsületes magyar emberben valamint azon hiúság, mely fényes ruházatokban gyönyörködik: úgy az is hiányzott, mely által mások történe-

ti jellemekké emelkednek...". (MO, 89.) Ez azonban nem bizonyított, sőt Zápolya (Szapolyai) János jellemzésével később a szerző is ellentmond ennek a magyar nemesi puritanizmusnak, szemérmes szerénységnek. (MO, 523.)

Az össznemzeti hiúságot föl lehet fogni kollektív rátartiságként vagy büszkeségként is. Emelkedettebben szólva: a kultúra és a polgárosodás területein megnyilvánuló nemzeti önbecsülésként és önérzetként. Olyan színvonalon természetesen, amely helyállónak bizonyul nemcsak a jelen, hanem a jövő dimenzióiban; nemcsak önmagunk szemében, hanem egyetemes összevetésben is. Eötvös szemére hányja általában a nemzetnek és különösen az országgyűlésnek, hogy „...eddig a kötelességet, mellyel minden nemzet tartozik közintézeteinek magához méltó fenntartásával, eddig vagy éppen nem, vagy legalább igen hiányosan teljesítettük. – A Nemzeti Múzeum még mindig inkább első alapítóinak tudományosságát s honszeretetét, mint a nemzet méltóságát képviseli. Azért, hogy az intézet valóban nemzetivé váljék, a nemzet részéről több áldozat, saját méltóságának melegebb érzete kívántatik, s jaj nekünk, ha erre fölemelkedni nem tudunk.” (KN, 162.)

Eötvös stílusa úgy válik – nemzetnevelői joga és hazaszereteti elkötelezettségéből – egyre keményebbé és szókimondóbbá, egyszerre ironikussá és ostorozóvá, hogy közben az erkölcsi érzelmekre, a lelkiismeretre is hatással akar bírni. „A Nemzeti Múzeum ügye nemcsak a tudóst érdekli; benne nemzeti becsületünk ügye forog fenn, és rosszul fogná fel feladását törvényhozásunk, ha erről megfeledkezvén, mindent, mi az intézet emeléséhez szükséges, el nem követne; s én e tekintetben igen helyesnek tartom, hogy az ácsmunkával faragott régiség-tár a közönségnek megnyitott. Ha valahogy idegennel találkozunk e termekben, nem lesz magyar ember – úgy remélem legalább –, ki a külföldinek bámulását észrevé-

ve, el nem pirulna; de éppen e pirulás, éppen az, hogy közintézetünk állapota felett megszégyenülve állunk, válik annak megváltoztatására ösztönné; s talán a gyalultatlan deszkák jobban szónokolnak a legsimábbra gyalultatlan deszkáknál." A remekbeszabott cikk utolsó szavai – önálló mondatra szűkítve és kiemelve – a szerző személyiségéhez méltó, messzevilágítóan figyelmeztető, szigorú pátoszú szentencia. *„Minden nemzet, mely nevével felruházott intézetek s emlékekben önméltóságáról megfelelkezik, soha a külföld tiszteletére nem számolhat.”* (KN, 163.)

Tovább differenciálja a problémát, hogy az úgynevezett „össznemzeti hiúságnak” a hiánya, amiről Eötvös kesernyés iróniával értekezik, csak kulturális értékeinkre, különösen tudományos és művészeti eredményeinkre, illetve azok bemutatásának, közvetítésének esztétikai arculatára, „külcsínének” milyenségére vonatkozik. Van ugyanis egy terület, ahol nemhogy hiányzik, hanem túlságosan ki is türemkedik az össznemzeti hiúság és büszkeség, s ez a történelem. Például a Jagellók előtti királyainkkal nevesített, középkori magyar politikai és katonai sikerek története. Erre a jelenségre az 1814. április 1-jén született Erdélyi János hívja föl a figyelmet 1855 után, *A nevelésről* címen írt dolgozatának 92. cikkelyében, amely a történelem tanításáról szól. „Hazai nagyságok szembe-tűnő kiemelése nem tanácsos, mivel öregbíti a nemzeti hiúságot, s fölsemmevő előhítt (lenéző előítéletet – É. Cs.) csepegtet a gyermek kedélyébe az idegen népek iránt. A magyar ilyenre igen hajlandó.” (Erdélyi 1981, 541.)

A „nemzeti önérték feltartása” – a nemzeti nyelv, irodalom és tudományosság minél teljesebb és színvonalasabb ápolásán túlmenően – a mélyebb magyarázata annak, hogy Eötvös a Magyar Tudományos Akadémia megmaradása érdekében „késznek érezte magát mindenre”. Szerinte „a hazafiság kötelességét” ezért a kompromisszumok keresése jelenti – szemben „a dolgok

élőkre állításával”, a párbeszéd megszakításával, mert ez a magyar akadémia föloszlatását jelentené. Ezt fejtette ki Eötvös 1858. augusztus 2-án, gróf Széchenyi Istvánnak keltezett levelében: „...úgy hiszem, Te, kinek az Akadémiát köszönjük, s kinek a nemzet semmiért nem tartozik több köszönettel, mint éppen ezen teremtményedért, helyeselni fogod eljárásomat.” (LK, 287.)

Művészeti vagy szellemi teljesítményeinkkel még az is előfordulhat, hogy az a bizonyos külföld még hamarabb és méltóképpen ismeri föl az értékét, mint magunk. Ez esett meg Bolyai Farkas és fia, Bolyai János kivételesen jelentős matematikai felfedezéseivel. Egyre erősödő nemzetközi (Róma, Bordeaux, Párizs akadémiai) érdeklődés mutatkozott ugyanis a két Bolyai marosvásárhelyi írásai iránt. „A napokban levelet kaptam a római akadémia matematikus osztálya elnökétől, melynek örültem és elszomorodtam egyszerre, s melynek tartalmáról most sem tudom, büszkék legyünk-e reá, vagy piruljunk” – írta a miniszter apa fizikus fiának, Eötvös Lorándnak, 1869. július 9-én. „És ezen ember soha nem volt akadémikus, Erdélyben félboldnak tartatott, s míg Gauss vele éveken át levelezett, Ausztriában mint genie-hadnagy penzionáltatott; s ha örülünk, hogy nagy matematikust adtunk a világnak: lehet-e rosszabb bizonyossága barbarizmusunknak?” (LK, 599–600.)

Ennek a két levélnek a kapcsolódása nyilvánvaló az előbbiekhöz. Az egyik: miféle hősies hazafiság az, amely „Dugovics Tituszként” magával rántaná a sötétség mélyébe a magyar akadémia is? A másik: ha büszkék vagyunk „sújtásos” menténkre, miért nem vagyunk azok a világtudomány élvonalába tartozó értékeinkre? Ezek a kérdések – amelyek egyben válaszok is – Eötvös vonatkozó írásából származnak. Figyelmeztető tanulságuk kézenfekvő. Becsüljük meg sokkal jobban önmagunkat mint nemzetet a kultúránk közvetítésével; s megfordítva: tiszteljük nagyobb mértékben kultúránkat önmagunk, mint nemzet révén.

Restség vagy szorgalom?

*(A földműveléstől a fegyverforgatásig
és a különféle tornajátékokig)*

Tovább részletezve nemzeti önismeretünket Eötvös nézőpontjából, össznemzeti karakterképünkön ott éktelenkedik egy igen kedvezőtlen jellemvonás: a restség – vagy legalábbis a keleties kényelem kedvelése. Ám nem jellemezhetnénk Eötvöst dialektikus gondolkodóként, ha ez a restség – amely nem azonos egy mindenféle élethelyzetben egyeduralkodó semmittevéssel – nem világosodna meg nála több aspektusból is. Ha ugyanis a magyar katona- és lovas nemzet – és 1847 előtről nézve, a 16–17. században még bizonyosan az volt –, akkor ez a nagy múltú nációnemzet nem lehet általánosan lusta. „A közönséges hadviselés nemességünket illeté, de a törököktől szüntelen fenyegető veszély s az egyes nemesek közt létező viszongások, melyeknél minden földesúr parasztjait használá, nem engedék, hogy a katonai szellem népünk bármely osztálya között kivesszen. A magyar paraszt, csak ha ekével kellett a mezőn megjelennie, vádoltatható tunyasággal; ha fegyveres megjelenése kívántatott, nem volt nála serényebb. Ma német, holnap török ellen – ez volt a váltógazdaság, melyet földművelőink századokon át legszívesebben űztek.” (MO, 483–484.)

Nem meglepő, hogy mindaddig, amíg a magyar paraszt nem a saját földjét művelte, sokkal inkább kedvelte a fegyverforgatást, mint – mondjuk – a sarlózást. Szenvedéllyel forgatták ők a kaszát is – kiegyenesítve és szenvedéseiket okozó uraik ellenében; ugyanakkor a fegyverforgatásban sem kizárólag a kegyetlen törökök, osztrákok és zsoldosaik öldöklése volt a cél. Fölmutatható Eötvöstől egy 1857-ben megjelent, különlegesen érdekes cikk *A hazai sportról* címen. Alább idézett részlete így összegezhető tömören: *A magyar ősi sportnemzet!* (Az

1896-tal kezdődő újkori nyári olimpiákon, majd a különféle sportágak világ- és Európa-bajnokságain elért eredményeink alapján – a népesség számához viszonyítva – a magyar abszolút első számú sportnemzet. Igaz, hogy a tömegsportra vonatkoztatva ez már nem mondható el...)

„Sok mindenfélét beszélnek őseinkről, s ki róluk azt mondja, hogy a politikának azon nemét, mely a középkor alatt Olaszországban uralkodott, nem ismerék, hogy lakásaik feldíszítésére kevés gondot fordítottak, a művészeteket nem nagyon pártolák, s tudományokkal igen keveset foglalkoztak: az talán be is bizonyíthatja állításait; de ki azt akarja elődeinkre fogni, hogy nem vadásztak, hogy a lótenyésztéssel nem foglalkoztak, sólymaik- és agaraikban élvezetet nem kerestek, hogy egyszóval sportsmanek nem voltak: kis gondolkodás után maga is be fogja valani, miként ha nyelvünkben hiányzik is a szó, mellyel mindazt, mit az angol „sport” alatt ért, egyszerre kifejezhetnénk, legalább maga a dolog e hazában soha sem volt ismeretlen; s miként az újítás legfőllebb abban kereshető, hogy az e hazában mindig divatozó élvezeteket most szabályozni s rendszeresíteni akarván, ebben bizonyos mértékig más nemzeteknél divatos formákat követünk, szintűgy mint azt elődeink tették, midőn harcjátékaikat más országokban követett tornaszokások szerint rendezék el, anélkül, hogy ezáltal nemzeti jellemökből kivetkőztek volna.” (KN, 167.)

Amikről eddig esett szó, az azonban csak a testi „tunyáság” (nyögvenyelős munkálatok a „grófi szérűn”), továbbá az izomzati erőt és ügyességet feltételező „serénység” (portyázások, párviadalok, csatározások, vadak elejtése a végeken és az erdőségekben) esetei. A kérdés másik, fontosabb fele a mentális tétlenkedés elnyújtózása, a mentális szorgalom – minél magasabb szférákat érintő, s így annál fájóbb – hiánya. Eötvös jól tudta, hogy ami ma közéleti kérdésekben „csak” politikai ügy, az holnapra

REMBRANDT HARMENSZOOM VAN RIJN:
A FESTŐ ÖNARCKÉPE HARMINCNÉGY ÉVES KORÁBAN
1640 The National Gallery, London

történelmi sorshelyzetté, sőt végzetté válhat. Ha az elal-
vó értelem helyett a szenvedélyes indulatok döntenek, az
lehet talán helyes, de semmiképpen sem tartós.

Restség vagy szorgalom?

(A politikai és filozófiai gondolkodás rugalmatlansága)

1866-ban írta Eötvös, hogy „...ha a nemzet véletlenül valóban kitűnő államférfiba szeretne, viszonyaink egy időre igen kedvező állapotba jöhetnének, de bizonyosan csak egy időre. Mert a nemzetnek ezen teljes magát átadása, a lemondás még a független gondolkozásról is, valószínűleg korlátoltságnak, de mindenesetre rendkívüli tunyaságnak jele, s így naponként inkább félni kezdek, hogy bármi kedvező helyzetbe jussunk is, a nemzetben hiányzanak a tulajdonok, melyek annak megtartására elkerülhetetlenek lennének.” (VG, 653.) Ha tehát a nemzet lemond a „független gondolkozásról”, akkor vagy „korlátolt”, vagy „tunya” – egyik sem a kirakatunkba kínálgató alternatíva. A valóság dialektikája azonban a felsőbbbségekhez való kötődés kérdését is árnyaltabbá rajzolja. Egy dolog ugyanis érzelmi alapon dönteni, amikor kormányzót vagy miniszterelnököt választunk – és más dolog akkor, amikor egy királyt vagy egy királynét a szívünkbe zárunk. Hunyadi Mátyás népszerűségéről mint történelmi tényről (tényszerű legendáról?) emlékezett meg Eötvös 1847-ben (MO, 90.); Erzsébet királynéről pedig mint korabeli reményről értekezett húsz évvel később.

„Magas tanítványa virágokkal fogadtatott – írta Falk Miksának Erzsébet királyné növekvő magyarországi népszerűségéről, 1867. május 14-én –, s napról napra nő a lelkesedés, mely irányában nyilvánul. Valamint hiszem, hogy soha ez országnak nem volt királynéja, ki azt inkább érdemlé: úgy tudom, hogy soha nem volt olyan, kit így szerettek, és én a jövőhöz bizodalमत éppen ezen érzésre alapítom. – Az érzelmek – legalább a nép-

nél – sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződésesei, s én mindég úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szívében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. – Három századon át megkísértettük a *hittel*, s megpróbáltuk a *reménnyel* is több ízben, de egy még hátra volt: az, hogy a nemzet a dinasztianak valamely tagját igazán, szíve mélyéből szeresse, s minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt.” (LK, 482.)

A gondolkodás restsége, a problémák precíz, részletes, több szempontból történő megvitatásának fejletlensége vajha nem azért jellemző-e ránk, mert hiányzik belőlünk a türelem, az ilyen alkalmak iránti kellő készítés? Részben ellenkezőleg: az alkalmakat az úgynevezett „tanácskozásokra” igenis elfogadjuk, de az azokra való megfelelő fölkészüléssel, az azokon történő termékeny részvétellel már nemigen, illetve kevesen azonosulunk. A *falu jegyzője* című regénynek van egy toposza, ahol a szerző szemléletesen illeszti egymás mellé a világismeret és a nemzeti önismeret írástudói illendőségét. Ami ennek az értelmiségi elvárásnak az első felét illeti, azt tanulmányunk elején már szöveghűen idéztük. A lényege az, hogy az akkori Angliát a világkereskedelem, Franciaországot a katonai dicsőség, Hollandiát az óceánnal való szorgalmas és termékeny küzdelem, Németországot pedig egyetemeinek filozófiai felfedezései jellemzik elsősorban. Ezekről a megfogható vagy elvont, de a maga nemében minden esetben kiemelkedő, fényes sikerektől messze elmaradva, mi a legfeltűnőbb a magyar nemesi társadalomban?

„Hazánkban minden idegennek, kétségen kívül, azonnal – *üléseink számtalansága* tűnik szemébe. Kereskedés s ipar, tudományok s művészet, dicsőség, sőt még a szorgalom is oly dolgok, melyekben az elsőséget másoknak kell engednünk; egy van, miben a magyar népet – e szót ter-

mészetiesen csak alkotmányos értelemben, azaz Werbőczy szerint a kiváltságosokra értve – senki felül nem múlja: *üléseink*. Nincs nép e földkerekségen, mely annyi üléseket tartana, mint mi.” (FJ, 680.) Ha tehát szeretünk ülésezni, akkor azok mikéntje a hibás. „Nálunk, magyaroknál minden teremtés, nagyban vagy kicsinyben, legyen az barátságos ebéd vagy sarkalatos törvény – fájdalom, nem a világossággal, hanem lármával kezdődik...” (FJ, 128.) Más szavakkal: *üléseinken* nem a meg- és felvilágosodás, a tolerancia, az értelem, nem az elmékben szétszóródó fény a győztes, hanem a zajongás, az indulatosság, a türelmetlenség, az ösztönszerűség, a sötétség... Mindez persze azt is jelenti, hogy mi, magyarok korántsem vagyunk eredendően és végérvényesen ostobák; viszont bőségesen ránk fér a nemzetnevelés minél mélyebb és teljesebb, nemesebb és hatékonyabb gyakorlata. Ami ennek az elméletét illeti – csupán Eötvöst tekintve –, már egy másik tanulmány kereteibe tartozik.

Főntebb idéztük már a 2014-ben szintén a „kétszázados klubjába” belépett Erdélyi Jánost, aki a 19. század derekán – egészen a 20. század elején pályakezdő progresszív bölcsészeink színrelépéséig – messze a legtöbbet tette az önálló magyar filozófiai és esztétikai kultúra megteremtéséért. A kultúra bármely ágának szárba szökkenéséhez azonban nem elegendők a kreatív alkotók: leleményes közvetítők és értő befogadók is szükségesek hozzá. A kultúráról gondolkodva Erdélyi fölismerte, hogy az olyan cél, amelynek a politika csak eszköze. Csakhogy a kultúra sem öncél, hanem a nemzet megmaradásának, magára találásának, legalábbis lelki naggyá válásának az eszköze. Ez igaz a kultúra egészére, de annak ágazataira is. Nincs nemzet, mely teljesen alkalmatlan lenne valamilyen filozófiai kultúrára; s ha kell, a gondolkodásra kényszerítésre. *A falu jegyzője* tényfeltáráásával összhangba hozható *A hazai bölcsészet jelene* (1856) aktuális törekvése. Az alább idézett szemelvény iróniájá-

nak éle egyrészt a „józan ész” túlzott dicsőítői, másrészt a magyar talentumokat a filozófiától megóvni akarók ellen irányul. De ne feledjük, hogy mindkettő közös kiindulópontja a mélyebb, elvontabb filozófiai gondolkodással („spekulációval”) és az ezzel kapcsolatos időigényes és türelmes tanulmányokkal kapcsolatos restség.

„Nagy örömemre szolgálna ezek után, ha kimagyaráztatnék: mi elsőséggel jár az, ha népnek, minő a magyar, mely annyszor volt már hajlandó könnyelműsége, hogy bizony nem lehet félteni, mintha meg találna szakadni a rettentő nagy gondolkodásban, ha népnek, minő a magyar, egyre az ajáltatik, mit tanulni nem kell, hanem csak tudni – a józan ész szerint? Édes józan eszem! beh felvitte Isten dolgodat! De mindamellet nem terem meg igen könnyen a józan ésszel babona, tudatlanság, tespedés, minden erkölcsi és anyagi rossz a döghalálíg? Ellenben minden nagy dolgon, mely az emberiséget elővitte, a gondolkodás mély és komoly, nyugodt és fenséges nyomai látszanak. – Nem, a magyar népet ne féltjük, ne kíméljük. Kimutattuk, mennyire tudunk distingválni, mint alkotmányos testület, mint jogtudós nép. Vas a feje, ki egy magyar ügyvédnél több adatot megbír, és boszorkány, aki találékonyabb. Az ily népet kár kímélni; sőt ha lehetséges, erővel is neki kellene verni a gondolkodásnak, mint nyáját az úsztatónak, hogy ne csak distingváljon mindig, hanem spekuláljon is.” (Erdélyi 1981, 43.)

ÉLES CSABA

Felhasznált irodalom

- Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Magyar Helikon, 1972, Bp. (MO)
 Eötvös József: *A karthausi*. Versek. Drámák. Magyar Helikon, 1973, Bp. (KVD)

- Eötvös József: *A nővérek*. Elbeszélések. Magyar Helikon, 1973, Bp. (NE)
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Magyar Helikon, 1974, Bp. (FJ)
- Eötvös József (1975): *Arcképek és programok*. Magyar Helikon, Bp. (AP)
- Eötvös József: *Levelek*. Magyar Helikon, 1976, Bp. (LK)
- Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Magyar Helikon, 1976, Bp. (KN)
- Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Magyar Helikon, 1977, Bp. (VG)
- Eötvös József: *Reform és hazafiság* I–III. Magyar Helikon, 1978, Bp. (RH)
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. Magyar Helikon, 1981, Bp. (UE)
- Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Akadémiai, 1981, Bp.
- Garay János munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. Franklin-Társulat, 1902, Bp. (*Magyar Remekírók*. A magyar irodalom főművei, 29. kötet)

(Tanulmányunkban Eötvös József valamely művére a címleírása végén zárójelben megadott, kezdőbetűs rövidítése szerint hivatkozunk.)

EMLÉKSILLÁMOK SOMOGYI LÁSZLÓ KARMESTERRŐL

Az előadóművész híre-neve – szomorúan látom – Autolsó fellépésének utolsó percétől halványulni kezd; néhány évvel azután, hogy elhagyta a pódiumot, már csak az idősebb beavatottak emlékeznek rá. E művészekre gondolva, nagyon is érdemes megszívlelni a 16. század magyar históriás énekesének buzdítását: „Jersze, emlékezzünk!”

Somogyi László karmester (1907–1988) azok közé a művészek közé tartozik, akik nélkül nem teljes a 20. század magyar muzsikájának története. 1946 és 1956 között, jó egy évtizeden át volt zenei életünknek egyik meghatározó személyisége. A II. világháborút követő szellemi romeltakarításban és szellemi újjáépítésben nélkülözhetetlennek bizonyult. Magyarországon működött szellemi pályatársai közül Fricsay Ferenc a béke első esztendeiben külföldre ment, Sergio Failoni, miután egy évadot a New York-i Metropolitanben töltött, idő előtt meghalt. Otto Klemperer pedig, aki üstökösként jelent meg a magyar operai és hangversenyélet egén, megcsömörlött a zenei élet diktatórikussá váló állami irányításától, és 1950-ben, fájó szívvel, de eltökélten örökre búcsút mondott Budapestnek. Két karmester maradt, akire mindenki odafigyelt, akire a legfontosabb bemutatók feladata hárult, aki a legjelentősebb szólistákkal és zenekarokkal dolgozott együtt: Ferencsik János és Somogyi László. Kettejük kapcsolata a legcsekélyebb mértékben sem volt barátinak mondható: beteljesedett rajta az „egy csárdában meg nem férő két dudás” példázatának igazsága. Vetélkedésük azonban, épp azért, mert mindketten bizonyítani

akartak, felejtethetlen estékkal ajándékozta meg a magyar közönséget.

Ferencsik első embere lett az Operaháznak, de szívesen látott alakja volt a hangversenytermeknek is. Somogyi a koncertélethez koncentrált munkásságát. 1945-ben újjászervezte a Székesfehérvári Zenekart, melyből 1953-ban az Állami Hangversenyzenekar, jóval később a Nemzeti Filharmonikusok együttese formálódott. 1949 és 1956 között a Zeneművészeti Főiskolán tanított, új alapokra helyezve a karmesterképzést. 1951–1956 között a Magyar Rádió Szimfonikus Zenekarának vezető karmestereként működött. Hangfelvételeinek itteni gyűjteményét alaposan megtépezte ugyan az eltelt hat évtized egynémely kulturális vihara (vagy inkább: kulturális viharmadara) – ám még a fennmaradt katalógus is imponáló munkáról számol be.

Mozart, Bartók, Kodály, az újabb és régebbi magyar zene: ez állt első helyen repertoárján. Az első egyikeként folytatta a küzdelmet a Liszt- és Erkel-kortárs Mosonyi Mihály zenéjének reneszánszáért, Dohnányi Ernő nyomdokaiban és Ferencsik Jánossal párhuzamosan haladva.

Gyermekkora óta muzsikált. Hegedülni tanult, majd fiatalemberként elvégezte Kodály zeneszerzés-kursusát. Kreatív hajlamai nemigen voltak, de azzal mindenképpen tisztában akart lenni, hogy miképp „készül” a zenemű. Kodály is, osztálytársai is kritikus szellemnek ismerték, aki gyorsan és biztosan rá tud mutatni egy-egy új mű gyenge pontjaira. Zeneszerző-kortársai ezért szívesen rábízták új darabjaik betanítását és bemutatását, próba közben is sok megszívlelendő tanácsot kapva tőle.

Már kezdő karmesterként hitet tett Bartók mellett. A harmincas évek elején, amikor a *Tánc szvit* inkább rettegett, mint közkedvelt műnek számított, Somogyi már műsorára tűzte. 1938. március 6-án pedig ő volt a karmestere annak a koncertnek, melyen Bartók Béla működött közre Bach *d-moll zongoraversenyének* szólistájaként.

Bartók igen elismerően nyilatkozott Somogyiról: „magas színvonalon győzött meg előadásának mind szabatosságával és kiegyensúlyozottságával, mind művészi elképzelésével” – írta róla. E sorokat a karmester bizvást mutathatta volna fel „nemesi levélként”. De soha nem tette.

A Rádió hangfelvétel-tárában, a sors szeszélyéből, egyetlen tekericsnyi Bartók-, vagy Kodály-mű sem maradt fenn Somogyi vezényletével.

Aki 1950 táján vezető pozíciót töltött be az állami vezérlésű magyar zenei életben, annak – hivatalból – gondot kellett fordítani az orosz-szovjet zene bemutatására és műsoron tartására is. Ez, természetesen, Somogyira is vonatkozott. Ő úgy felelt meg kényes feladatának, hogy az orosz zene múltjának és jelenének legjelentősebb műveit tolmácsolta a magyar közönségnek: Glinkát, Csajkovszkijt, Ljadovot, Sosztakovicsot, Hacsaturjánt, Prokofjevet.

Sok új magyar művet dirigált elsőnek: Kodály, Weiner Leó, Veress Sándor, Farkas Ferenc, Kadosa Pál, Sugár Rezső, Szervánszky Endre, Kókai Rezső, Sárai Tibor és mások kompozícióit. Köztük olyan műveket, mint Sugár *Hunyadi-oratóriuma*, a *Hősi ének*, Kadosa *Zongora-concertinója*, Szervánszky Endre *József Attila-concertója*, Farkas Ferenc *Márciusi szvitje*, Kókai Rezső *Hegedűversenye*. Ezek a művek ma is világítótornyok egy ellentmondásos, sötét korban.

1956 őszének nagy népvándorlása Somogyit is elsodorta Magyarországról. Eleinte Nyugat-Európában működött, majd az Egyesült Államokba tette át székhelyét. 1964 és 1970 között Rochester filharmonikus zenekarát vezette. Itt sem volt sikertelen, de tény, hogy „a nagyvilágon e kívül” soha többé, sehol nem vált a zenei élet meghatározó tényezőjévé.

Nagyon művelt muzsikus volt, akit sokat foglalkoztattak a stílus kérdései. Magyarázataiból a zenekarok többet tanultak, mint vezénylő mozdulataiból. Bizonyos, hogy ütéstechnikai értelemben volt virtuóza a karmester-

ségnek. E felismerés türelmetlenné, nemegyszer gorbábává tette. De ha sikerült elképzeléseit kifejezésre juttatni: mindenkor nagy élményt szerzett hallgatóinak.

A múlt század hetvenes éveiben visszatért Európába, és Genfben telepedett le. Magyarországra is többször ellátogatott. Vezényelt a Zeneakadémián, a Rádióban; mesterkurzust vezetett Szombathelyen, a Nemzetközi Bartók Szemináriumon. Mindez azonban már csak epilógusa volt hazai pályafutásának. Távoztával gyorsan benőtte lába nyomát a fű.

Magam 1987-ben, nyolcvanadik születésnapjának előestéjén találkoztam vele utoljára, Svájcban. Felesége halála óta magányosan élt, példás rendben tartott, pályája dokumentumaival kibélelt genfi otthonában, a Dinu Lipatti-parkban. Még mindig tele volt érdekes, de irreális tervekkel. Mindhiába: a zenei világ lokomotívja elszáguldott mellette. Egy évre rá meghalt.

BÓNIS FERENC

REMBRANDT ÉS A HOLLAND ARANY ÉVSZÁZAD FESTÉSZETE

Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban
2014. október 31. – 2015. február 15.

A Szépművészeti Múzeum 2006-ban a *Grecótól Goyáig* – *A spanyol festészet öt évszázada* című tárlattal indított egy sorozatot, mely az európai festészet egy-egy nagy korszakáról, iskolájáról kívánt átfogó képet nyújtani, a múzeum saját gyűjteményének fő darabjaira építve, és külföldről kölcsönzött művekkel kiegészítve. A következő két antologikus kiállítás az itáliai reneszánsz és barokk bemutatására vállalkozott (*Botticellitől Tizianóig* 2009-ben és *Caravaggiótól Canalettóig* 2013-ban), elsőrangú festmények sorával, a világ minden tájáról. Ebbe a sorba illeszkedik a 2014-es *Rembrandt és a holland arany évszázad festészete*. E kiállítások célja kettős: magas színvonalon, látványos formában bemutatni a közönség számára a festésztörténet meghatározott periódusát, amihez bizony szükség van jól ismert, híres képekre is, másfelől a magyarországi gyűjtemények – a budapesti múzeumén kívül vidéki és magángyűjtemények – fontos darabjainak szélesebb kontextusba állításával felhívni a szakma figyelmét saját anyagunk jelentőségére. Kétségtelen, hogy ilyen típusú tárlatokat manapság nem rendeznek a nagy nyugati társintézmények, Londonban, Párizsban, Münchenben az 1980-as és 90-es években tartották meg ezeket. Azóta a specializáltabb témaválasztás jellemző, mivel a kiállítási tevékenység vált az új tudományos eredmények széles körű publikálására legalkalmasabb területté. (Nem beszélünk itt most a kiállításipar riasztóan elszaporodó tematikus tárlatairól, melyek egy-egy ötlet köré csopor-

tosítva sorakoztatnak fel gyakran igen magas színvonalú műveket, művészettörténeti összefüggés, vagy bármilyen szakmai indok nélkül.) Budapesten viszont nem tehetünk úgy, mintha már „túl volnánk” az efféle produkciók létjogosultságán. A Szépművészeti Múzeumban az előttünk járó generációk nagyon sokat tettek az európai festészet megismertetéséért speciális kiállítások rendezésével is, az akkori lehetőségek szerint, de ez nem ment fel minket e hagyomány korszerű folytatása alól. Azt is mondhatnánk persze, hogy ma, amikor mindenki utazhat, és az internet által szinte minden híres festmény is elérhető, a múzeum elveszti jelentőségét. Azonban világszerte ennek éppen az ellenkezője tapasztalható. A megváltozott körülményekhez és megváltozott igényekhez igazítva kell tehát feladatunkat teljesíteni, a közönség ízlését formálni, vizuális kultúráját az európai festészet remekeinek megismertetése által gyarapítani. Ennek pedig egyik módja az enciklopédikus kiállítás szervezése. Meggyőződésem, hogy egy kellően konstruktív válogatás mértéktartóan instruktív bemutatása nagyon nagy hatású lehet. Azt pedig nem lehet eléggé nagyra értékelni, hogy a tárlatot látogató százazrek felfedezik, mi a különbség a képeskönyvekben, vagy akár a képernyőn látható reprodukció és az eredeti mű között. Ezt a felismerést, a legnagyobb mesterekkel való találkozás élményét teszik lehetővé a Szépművészeti Múzeum kiállításai.

17. századi holland festményekből sokféle kiállítást lehet rendezni. Először is azért, mert az európai kultúrának ez a korszaka kivételesen gazdag és változatos, és a festészetben évszázadokra meghatározó újdonságokat hozott. Megszületett és néhány évtized alatt bontakozott ki a világi műfajok egész sora, páratlan sokszínűséggel. Alapvetően megváltozott a közönsége is, egyre többen vásároltak képeket. Festők ezrei dolgoztak, több millió művet hagyva az utókorra, s e bőséges termésből igen sokrétű anyagot

őriznek a világ múzeumai. Az amszterdami Rijksmuseum 2000-ben, kétszáz éves fennállása alkalmából rendezett nagy tárlata, a *The Glory of the Golden Age* éppen a holland kultúrának erre a kisugárzására hívta fel a figyelmet, több mint hatvan kölcsönző intézmény részvételével. Másféle áttekintést nyújtottak a holland festészetről azok a kiállítások, melyeket egyes múzeumok saját gyűjteményük-ből állítottak össze és mutattak be különböző helyeken, mialatt otthon az épületüket felújították. Így tett a hágai Mauritshuis, a holland királyi gyűjtemény otthona, már 1986-ban, első kibővítése idején, amikor a párizsi Grand Palais-ban a francia közönség megismerhette a kollekcio legjavát – különleges alkalom volt ez a legféltettebb kincsek „vendégszereplésére” is. Az ilyen típusú kiállítások folytatódtak az újabb, 21. századi múzeumfelújítások során is, a Rijksmuseum és a Mauritshuis esetében egyaránt. Több hollandiai gyűjteményből állították össze az 1986-ban Vancouverben bemutatott *The Dutch World of Painting* tárlatot, mely tematikus egységekre osztva egy szélesebb merítést adott, és nagyobb korszakot ölelt fel. Fontos gondolatokat és közelítési módokat ismerhettünk meg a kisebb, speciális tematikájú, főleg Amerikában igen népszerű rendezvények katalógusaiból, de hosszan lehetne sorolni a hollandiai tematikus, vagy egy-egy műfajra koncentráló kiállításokat is.

Budapesten olyan holland kiállítást akartunk rendezni, amely a Magyarországon őrzött anyagból indul ki, azonban a lehető legteljesebben mutatja be az arany évszázad festészetét, a kutatás aktuális szakmai eredményeit is szem előtt tartva. Célunk egy változatos, színvonalas anyag összegyűjtése volt, melyet néhány fő vezérlő szempont szerint, kiegyensúlyozott, áttekinthető formában rendezhetünk el az adott terekben, a Rembrandt névvel jelzett korszak sokszínű bemutatására. A Szépművészeti Múzeum ötszáz képet magába foglaló holland gyűjtemé-

nyéből a negyven legjelentősebb alkotást választottam ki, melyekhez a stockholmi Nationalmuseumból – mely fő kölcsönző partnerünk volt – harmincegy művet illesztettünk. Az amszterdami Rijksmuseum tizenkilenc, a Kremer gyűjtemény tizenegy képpel járult hozzá a kiállításhoz, és még további, mintegy negyven köz- és magángyűjteményből kaptunk jelentős darabokat. A tárlaton szereplő 178 műből 20 Rembrandt és 3 Vermeer munkája, a többi pedig közel 110 festő kortársukat képviseli.

A témakörök kialakítása során elsősorban a magyar közönségre gondoltunk, hiszen a kiállítást csak Budapesten mutattuk be. Mi érdeklí potenciális látogatóinkat, mit tudnak Hollandiáról, és miben kellene ismereteiket bővíteni, vagyis mit lehetne tanulni (és megmutatása által tanítani) abból, ami Észak-Németalföldön akkor történt? És mi a kapcsolatunk vele? A katalógus bevezető tanulmányai között kettő az utóbbi kérdésre ad választ. Bitskey István, a debreceni egyetem professzora világos és tanulságos összefoglalást ad a holland–magyar történelmi és kulturális kapcsolatokról, kezdve a Humanitas Erasiana magyarországi hatásától, a protestantizmus hollandiai szálakhoz kötődésén át a holland egyetemeken tanuló magyar diákok, valamint magyar tudósok és írók holland kapcsolataiig. Tátrai Júlia, a kiállítás társ-kurátora pedig a németalföldi művészet magyarországi jelenlétéről, hatásáról és emlékeinek gyűjtéséről írt széles ívű esszét, amely a holland művészet külföldi kutatói számára is hoz újdonságot. Rembrandttal is két tanulmány foglalkozik: Gary Schwartz, aki két könyvet írt Rembrandtról (1984, 2006), személyes hangú írásában ad számot a mester hírnevének alakulásáról, saját korától napjainkig, történelmi és kultúrtörténeti vonatkozásokkal bővítve a művészettörténeti áttekintést. Rényi András esztéta dramaturgiai elemzést ad Rembrandt ifjúkori műveinek narrációjához. Az ötödik bevezető esszében

JOHANNES VERMEER: AZ ASZTRONÓMUS
1669, Musée du Louvre, Párizs

Eddy de Jongh professzor az ikonológiai módszer lehetőségeire mutat rá a 17. századi németalföldi festmények kutatásában, summázva a körülötte lezajlott vitákat is. A holland realizmus sajátosságainak megértéséhez ez a katalógus nagyban hozzásegíti olvasóit.

Mert a terembe lépve rögtön érzékeljük, hogy ezek a festők a lehető legpontosabban igyekeztek visszaadni

mindazt, amit maguk körül láttak, mintha nem is lett volna más céljuk, mint jól festeni – legalábbis így ítélte meg a 19. századi Eugène Fromentin, aki ezért tekintette követendő példának őket (*Les Maîtres d'autrefois*, 1875). Ezt a sajátsgot hangsúlyozta Svetlana Alpers is (*The Art of Describing, Dutch Art in the Seventeenth Century*, 1983), mintegy technikai vívmányként értékelve a természetű ábrázolásmódot. Ám ha arra is figyelünk, hogy mit festettek meg a képeken, emberi arcokkal, jellemekkel találkozzunk, eseményeket, történeteket, különféle tárgyakat, helyeket, tájakat látunk, melyek hangulatokat, gondolatokat közvetítenek. A holland festészet leíró karaktere azt is jelenti tehát, hogy általa megismerhetjük az akkori emberek gondolkodását, ízlését. Ennek alapján érdemes egy tematikus kiállítást (el)rendezni, hogy az egymás mellé kerülő művek látványa esztétikai élmény mellett gondolatokat is ébresszen, és az egységek füzére eljuttassa a nézőt a kor szellemének jobb megértéséhez. A nemzetközi szerzőgárdával készült katalógus minden egyes festmény részletes elemzését adja, beleértve a mesterekről szóló legfontosabb tudnivalókat.

Az első szekciót a történelmi háttér érzékeltetésének szenteltük, ahogy az a festészetben tükröződik. Az Utrechti Unióban (1579) egyesült észak-németalföldi tartományok felkeltek a spanyol uralom ellen, és a harc élére a helytartó, Orániai (Hallgatag) Vilmos állt, akit a hollandok máig a haza atyjaként tisztelnek. Miután ő 1584-ben orgyilkosság áldozatául esett, fia, Móric, Orániai-Nassauai herceg vette át a hadvezetést (1625-ig), majd őt féltestvére, Frigyes Henrik követte (1647-ig). A Hét Tartomány Köztársasága 1588-ban alakult meg, egy protestáns polgári állam; és miközben függetlenségi harcot vívott a spanyolok ellen (ez a 80 éves háború), néhány évtized alatt világhatalommá vált, meggazdagodott, és javai jelentős részét a kultúra felvirágoztatására fordította. Hogyan

jelenik ez meg a festményeken? Egy döntő tengeri csata emlékét, mely 1602-ben az angol partoknál zajlott, a tengeri tájképek első mestere, Hendrick Vroom örökítette meg (Amszterdam, Rijksmuseum), valószínűleg Orániai Móric megrendelésére. A teljes flotta felvonulását 1647-ben Dordrechtnél két, különböző felfogásban készült képen is láthatjuk, s van egy Livornónál zajló epizód a holland–angol háborúból, de izgalmas lovascsata részleteiben is elmerülhetünk, vagy a kézifegyverek használatát tanulhatjuk delfti csempékről. A vezérek mellképeiből is kiállítottunk egyet-egyét, hisz ezek népszerűek voltak, híveik otthonában függtek. Mint ahogy több festmény készült Hallgatag Vilmos pompás síremlékéről is, mely nemzeti emlékhellyé vált. A döntő politikai eseményeket allegorikus ábrázolások ünnepelték, így az 1609-től 1621-ig tartó tizenkét éves fegyverszünet megkötését Adriaen van de Venne kulcsfontosságú képe (a párizsi Louvre-ból kaptuk kölcsön), az 1648-as vesztfáliai békét Adriaen van Nieulandt nagy vászna (Amszterdam, Rijksmuseum), a gyarmati hódításokat Willem de Poorter műve (magyar magántulajdon). A hajóskapitányok reprezentatív portréi zárják a sort, akiket nemzeti hősként tiszteltek. Közülük kiemelendő Michiel de Ruyter admirális, aki a gályarabként szenvedő magyar protestáns lelkészek kiszabadítója is volt. Az ő képmása vezet át a kiállítás második szakaszába, ahol az új társadalmat építő, öntudatos holland polgárok sora fogad.

A portréfestés soha nem látott gazdagsággal bontakozott ki. Az egykori leltárak tanúsága szerint a festmények egyötödét a képmások tették ki. Nem is hinnénk, hogy a kor festészetelméleti írói szerint az arckép, a tájképpel és a csendélettel együtt, az alacsonyabb rendű műfajok közé tartozott, ha arra gondolunk, milyen remekműveket köszönhetünk például Frans Hals, Bartholomeus van der Helst, vagy éppen Rembrandt arckép-

festői működésének. Az új patrícius réteg és egy megerősödött, egyszersmind kiszélesedett középosztály öndefinícióját is szolgáló képmások hagyományosan reprezentatív funkciót töltöttek be, és többnyire eljegyzés, házasságkötés, gyermek születése, magasabb hivatal elérése alkalmából készültek. Több típust is bemutatunk, a házaspárokat külön képen, illetve egy térben, enteriőrben vagy tájban, ünneplőben egész családjukkal, vagy kényelmes otthoni öltözetben, esetleg historizáló jelmezen ábrázolókat. Nem maradhatott ki a csak a holland iskolára jellemző csoportarckép sem, melyet polgári egyesületek, azaz különböző céhek, lövészegyletek, jótékonyági intézmények régensei rendeltek meg, a köz érdekében együtt végzett munkájuk emlékére. *A haarlemi Szent György lövészegylet tisztikarának bankettje* Frans de Grebber egy jellemző alkotása 1619-ből (Haarlem, Frans Hals Museum), s mellette az első anatómiai leckét is láthatjuk, az amszterdami sebészek céhének 29 tagjával, Aert Pietersz által 1603-ban megörökítve (Amszterdam, Amsterdam Museum). Ez a két kép ad alkalmat arra, hogy Rembrandt főműveit is megemlítsük ebben a műfajban, a *Tulp doktor anatómiáját* és az *Éjjeli őrvjáratot* – melyek természetesen nem jöhettek el Budapestre. A szekció végén helyet kapott egy késői művészportré is, a hágai udvari festő, Adriaen Hanneman 1669-es *Önarcképe* (Kremer gyűjtemény), mely a Van Dyck hatását tükröző, arisztokratikus stílust képviseli.

A harmadik egység a hirtelen meggazdagodás és a puritán gondolkodás ellentmondásait, és a kettő összeegyeztetésének lehetőségét vizsgálja. Meg se értenénk azt az elszánt harcot, melyet a függetlenségért, a felemelkedésért, a minél jobb életért vívtak a hollandok, ha nem látnánk, hogy a megszerzett javakat hogyan használták, mennyire megbecsülték és élvezték. Ennek köszönhető például a festmények sokasága is, melyeket örömmel

gyűjtöttek. Egy sor pompás csendélet mutatja be a távoli tájakról érkezett selymeket és szőnyegeket, drága díszedényeket, egzotikus tárgyakat – köztük talán a legszebbek Willem Heda (Budapest, Szépművészeti Múzeum) és Willem Kalf (Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza) művei. Dús lakomák tárulnak elénk Abraham van Beyeren (magángyűjtemény) és Peter Ring (Amszterdam, Rijksmuseum) asztalain. Tarka virágokban gyönyörködhetünk Johannes Bosschaert, Balthasar van der Ast, Jan Davidszoon de Heem (mindhárom Stockholmból) és Rachel Ruysch (magyar magángyűjteményből) műveit szemlélve, de eszünkbe juthat a tulipánmánia is, a vele való kereskedés és spekuláció, mely sokakat tett tönkre, majd elmélázhatunk Melchior d'Hondecoeter rendkívül finoman megfestett *trompe l'oeil* képe előtt (Stockholm, Nationalmuseum) a falfülkében felfüggesztett, leölt fogoly madár sorsa felett, melyet melankolikus hangulat leng körül. A csendéletek mellett az életképek két típusa demonstrálja a földi dolgok élvezetét, az érzéki örömeket. Utrechti és haarlemi mesterektől láthatunk zenélő, ivó, pipára gyújtó, gyertyafénynél olvasó fiatalokat, mint a hallás, szaglás, ízlelés, látás, tapintás, vagyis a világ megtapasztalását szolgáló öt érzék valamelyikének a kifejezőit. Közöttük három kimagasló minőségű remekmű Hendrick ter Brugghen (Eger, Dobó István Vármúzeum, Egri Képtár), Frans Hals (Kassel, Gemäldegalerie) és Judith Leyster (Stockholm, Nationalmuseum) híres alkotása. Az apró alakokkal komponált zsánerképek a színesen öltözködő aranyifjak dorbézolását és a vidám parasztkok féltelen tivornyáit is felidézik Willem Buytewech és Dick Hals (mindkettő Budapest, Szépművészeti Múzeum), illetve Adriaen van Ostade (München, Alte Pinakothek) ecsetje nyomán. Csupa derű és kacagás, de ha meggondoljuk, hogy némely prédikátor milyen élesen támadta ezeket a pazarló és erkölcsromboló ösz-

szöveveleteket, belátjuk, hogy az elénk táruló csábító látvány mint rossz példa is interpretálható. Végül is Jan Steen kimondja a lakonikus üzenetet nagy bécsi képén (Kunsthistorisches Museum). Egy jómódú család feletébb vidám együttlétét nagy mesélőkedvvel adja elő, és ironikusan, egy jól látható helyen, a lépcsőnek támasztott palatáblára írta fel a figyelmeztetést: *Jólétben légy előrelátó!*

A negyedik szekció a protestantizmusnak a valóságos festészetre gyakorolt hatásával foglalkozik. A hét észak-németalföldi tartomány függetlenségi harca a protestantizmus szellemében indult, és 1581-ben, amikor kimondták, hogy nem ismerik el többé a spanyol fennhatóságot, egyszersmind eldöntötték a református egyház primátusát. A katolikus templomokat kiürítették, falaikat fehérre meszelték, így adva méltó teret az anyanyelven hirdetett „igaz tanításnak”. Ez természetesen döntő hatással volt a festészetre, hiszen nem kellett többé oltárképek, a bibliai tárgyú festményeket az emberek otthonaikban tartották, ott szolgálták a vallásos életre nevelést. Előtérbe kerültek az ótestamentumi történetek, melyeket példázatnak tekintettek. A funkció változása új lendületet adott egy speciális téma, a templom-entriőrök ábrázolásának is: e műfaj kimagasló jelentőségű példája Pieter Saenredam budapesti képe a haarlemi Új Templomról (Nieuwe Kerk), melyet a kor legjelentősebb építész, Jacob van Campen tervezett. A centrális tér a minden irányból beáradó fényvel az alacsony nézőpont folytán monumentálissá tágul, nyugodt és ünnepélyes hatást kelt. A protestáns felekezeten belüli differenciálódásról, a predesztináció dogmája körüli vitáról ejthetünk szót a remonstráns irány szellemi vezetője, *Johannes Wtenbogaert képmása* kapcsán (Rembrandt műhelye, Stockholm, Nationalmuseum), de látható két igen jelentős mennonita festő, Lambert Jacobs és Jacob Backer egy-egy monumentális műve is (szintén Stockholmból). A ka-

tolikusoknak misék tartására lakóháznak álcázott templomokban volt lehetőségük, melyek berendezéséhez új oltárképek készültek. A katolikus többségű érseki város, Utrecht helyzete kivételes volt, és Rómával való szorosabb kapcsolata a festészetben is megmutatkozott. Itáliai tanulmányútjuk után az utrechti festők Caravaggio új, markáns realizmusát honosították meg Északon, ebben a stílusban festettek oltárképeket az úgynevezett iskola-templomok számára. Ritkán látható, szép példája ennek Hendrick ter Bruggen *Máté elhivatása* (Le Havre, Musée des Beaux-Arts André Malraux). Láthatunk még további festményeket, melyek témájuk alapján katolikus megrendelést sejtetnek.

A Rembrandt-szekció felépítése különös körülményt igényelt. Nyilvánvaló, hogy a legnagyobb mester reprezentatív, ikonikussá vált műveinek kölcsönzéséről szó sem lehetett, de természetesen még a kisebb méretű képeit is féltve őrzi a múzeumok többsége, és csak ritkán „utaztatja” őket. Illúzió lett volna hát egy ideális lista alapján elképzelni a tárlatnak ezt az egységét, bár az ember mindig úgy kezdi. A végül Budapestre érkezett húsz Rembrandt-kép kivételes alkalmat adott arra, hogy a mester nagyságát, újító erejét megmutassuk, mert több kimagasló jelentőségű remekmű is van köztük. Együttal munkásságának több területét képviselik téma, illetve műfaj tekintetében, és művészi pályája különböző korszakaiból származnak. A kicsiny, mégis magával ragadó müncheni (Alte Pinakothek) *Önarcképről* a 23 éves ifjú kutató tekintete szegeződik ránk homlokába hulló fűrtjei alól, és ezt a keresést, újító kísérletezést mutatja leideni korszakából származó képeinek együttese. A 34 évesen festett londoni (National Gallery) *Önarcképen* a befutott festő öntudata tükröződik, aki méltó nagy reneszánsz elődeihez, Raffaellóhoz és Tizianóhoz. Egyik utolsó, 1669-ben festett *Önarcképe* (Firenze, Uffizzi) ele-

tének minden küzdelmét, magas szárnyalását és mély szenvedését felidézi. Mellette a Titusról készült két képmás (Bécs, Kunsthistorisches Museum és London, Dulwich Picture Gallery) és az elbűvölő *Lány az ablakban* (Stockholm, Nationalmuseum) késői stílusának lenyűgöző erejét sugározzák. Különös jelentőségű négy bibliai tárgyú mű jelenléte a kiállításon, mivel Rembrandt ebben a műfajban hozta a legnagyobb változást. Krisztus életének eseményeit drámai erővel és átéléssel ábrázolja, amit a *Hitetlen Tamás* (Moszkva, Puskin Múzeum) és a *Sírbatétel* vázlat (Glasgow, The Huntarian Museum) kiválóan képvisel. A tanítványok és követők válogatott műveit melléjük rendelve pedig Rembrandt iskolateremtő hatása is kiviláglik.

A hatodik szekció a városi életből vett jeleneteket sorakoztatott fel, a köztereken zajló események forgatagát és a polgári otthonok csendes nyugalalmát idézi fel. Németalföldön a városiasodás igen korán megindult, és a 17. század közepére a lakosság 60 százaléka a városokban élt. A legdinamikusabban Amszterdam fejlődött, és a városháza, Jacob van Campen tervei alapján, a 17. században Európában épült középületek között a legnagyobb volt – 1665-ben került fel rá a kupola. (Gerrit Berckheyde képe róla a Dam térrel az Amsterdam Museumtól érkezett.) De láthatjuk a börze felújított épületének belső udvarát, a hal- és madárpiacot, és egy-egy csendes kanálisparti részletet is. A leideni, úgynevezett finomfestő iskola megeremtője, Gerrit Dou egyik leghíresebb képe a város egyik terén csodaszereit áruló kuruzslót örökítette meg (Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen), míg Pieter de Hooch családi portréja háttérében a delfti Új Templom tornyával ezt a várost dicséri (Bécs, Gemäldegalerie der Akademie der Bildenden Künste). Ő 1652-ben érkezett Delftbe, ahol ekkor több festő foglalkozott a belső terek perspektivikus ábrázolásának új módjával, s ez

REMBRANDT HARMENSZON VAN RIJN: ÖNARCKÉP
1660-as évek vége, Galleria degli Uffizi, Firenze

inspirálta Johannes Vermeer van Delft enteriőr-ábrázolásait is. Vermeer három képe a kiállítás másik csúcspontja. Párizsból (Musée du Louvre) érkezett az *Asztronómus* és Frankfurtból (Städel Museum) a *Geográfus*. A harma-

dik Vermeer-mű, *A katolikus hit allegóriája* (New York, Metropolitan Museum) követőinek és utánczóinak intim hatású zsánerjeleneteitől kísérve jelenik meg, melyek a polgári életkép oly jellemző műfaját képviselik.

Tájképekből válogatott együttes zárta a kiállítást. Ez a műfaj vált a legkeresettebbé a 17. század közepére, az akkori leltárak szerint a képek 40 százalékát teszi ki. A tájképtípusok változatossága, a kompozíciók differenciálódása is nyomon követhető. Kanálisok télen és nyáron, erdei utak, faluszéli fogadók, éjszakai kikötők, dús legezők... A hazai táj motívumai másként szolgálják Salomon van Ruysdael homokos útján (Budapest, Szépművészeti Múzeum) az atmoszférikus hatások érzékeltetését, vagy az alkony hangulatát Jacob van Ruisdael tágasabb panorámáján a patakparton álló szélmalommal (London, Royal Collection Trust). Távoli vidékek, így skandináv és itáliai tájak holland festőitől is látunk képeket, és ezek egymásra hatását is tapasztalhatjuk. Aelbert Cuyp a vízparton álldogáló tehének ábrázolásával (Budapest, Szépművészeti Múzeum) a holland táj emblematisztikus képét alkotta meg, az italianizáló mesterek által meghonosított, aranyos fénybe vonva.

A hét fő téma szerinti rendezés tehát a korszak történeti, társadalmi eseményeinek, szellemi áramlatainak bonyolult szövedékét kívánja a látogató számára hozzáférhetővé tenni – ahogy az a festészetben nyomon követhető. Ezt segítik a falakon az egyes szekciókat bevezető magyarázó szövegek és a festmények mintegy feléhez készített rövid elemzések. Fontos szempont volt azonban, hogy a vizuális, esztétikai élmény az elsődleges, a didaxis ne menjen annak rovására. A hét, írásban is megjelenő fő téma mellett, illetve azon belül van néhány alapotívum, mely végigvonul a kiállítás egészén, és a figyelmes szemlélő számára megragadható. Ilyen a világ iránt megnövekedett érdeklődés legmarkánsabb megnyilvánulása, az empirikus tudomá-

nyok gyors fejlődése. A hajóskapitányok portréit kísérve például néhány korabeli térkép illusztrálja a kartográfia jelentőségét, majd tudósábrázolások vezetnek Johannes Vermeer van Delft nagyszerű párosához, az *Asztronómus* és a *Geográfus* képéhez. Amellett, hogy óriási esemény újra együtt látni ezt az 1797 óta egymástól elszakadt két remekművet, nagyban fokozza a hatást, hogy az amszterdami Blaeu cég által 1640-ben, illetve 1645-ben kiadott egy-egy pompás földgömb és éggömb példányát is bemutatathatunk mellettük, az Országos Széchényi Könyvtár, illetve annak zirci Ciszterci Műemlékkönyvtára jóvoltából. De a tudomány köti össze az amszterdami sebészorvosok csoport-arcképének szereplőit is: Aert Pietersz 1601-ben kapta a megrendelést, és ez alkalommal megfestette az első anatómiai leckét, megteremtve a portré-műfaj egy altípusát (lásd fent). A botanikai precizitással készült virágcsendéletek egy másik, rohamosan fejlődő empirikus tudományról adnak hírt, ennek kapcsán a tulipánról és annak számos fajtájáról is, melyet Carolus Clusius (1595-től a leideni egyetem tanára) honosított meg Hollandiában. S bár a növény- és állattanban oly fontos mikroszkóp használatáról nincs kép a tárlat anyagában, Rembrandt egyik legkorábbi festményén, a *Látás allegóriáján* az újfajta, csiszolt lencsés, orra csíptetős szemüveget kínálja a vándor árus. Más látás-allegóriákon a könyvekből elsajátítható tudás jelentőségére is felhívják figyelmünket az olvasás vagy tanulás közben lefestett fiatal fiúk. Kiemelkedik közülük egy kettős arckép, Károly Lajos pfalzi választófejedelem, a „téli király” legidősebb fiának portréja, akit 1631-ben tanítómesterével együtt, Nagy Sándor és Arisztotelész szerepében ábrázolt Jan Lievens. Rembrandt 1635-ben festett monumentális műve pedig a tudományok pártfogójaként állítja elénk *Minervát* – éppen a kiállítás középpontjában (New York, Leiden Gallery).

A másik gondolati tartalom, mely itt is, ott is megragadható a kiállított művek értelmezése során, a val-

lái pluralizmus és a vele járó tolerancia. A 17. századi Hollandiában nem beszélhetünk református többségről, minthogy a korszak elején a népesség alig egyharmada tartozott csupán ehhez a felekezethez, s bár a déli tartományokból tízezrek menekültek ide a vallási üldöztetés elől és a jobb megélhetési lehetőséget keresve, a református egyház követőinek száma később sem érte el az abszolút többséget. A csaknem ilyen kiterjedt létszámú katolikus közösségek nyilvános vallásgyakorlását betiltották, vallási üldöztetés azonban nem volt, a katolikusok egyenrangú polgárként élhettek. Rejtett templomaikba az új oltárképeket a kor legjobb színvonalán dolgozó mesterek készítették. Johannes Vermeer, aki házasságkötése kapcsán tért át a katolikus hitre, késői remekművén, *A katolikus hit allegóriáján* az antwerpeni Jacob Jordaens nagy *Kálvária* képét örökítette meg, mely minden bizonnyal az ő tulajdonában volt, mivel hagyatéki leltárában is szerepelt.

A vallási türelem mint *modus vivendi* sajátos példája egy tipikus holland kismester, Gijsbert Sibilla 1635 körül készült képe, a *Református istentisztelet a weespi Nagytemplomban* (Utrecht, Museum Catharijneconvent). A templombelső ábrázolását az életkép és a csoportarc-kép elemeivel kombinálta a festő, aki egyébként a város polgármestere is volt, református vallású, de a katolikusok templomába is festett egy *Krisztus sírbatétele* képet.

Az új polgári társadalom toleráns természetét mutatja a spanyol és portugál zsidó menekültek, a szefárdok befogadása is, a 16. század végétől kezdődően. Később érkeztek Közép-Európából az askenázi zsidók betelepülő csoportjai. 1671–75-ig épült fel az impozáns portugál zsinagóga Amszterdamban, melynek pontos arányokkal, jó perspektívával megfestett belső képét Emanuel de Wittének köszönhetjük. A festmény az országban uralkodó toleráns szellemiség szimbólumává vált (Amszterdam, Rijksmuseum).

További alapmotívum a család, a családi kötelékek fontossága. Kitűnik ez már a portrészekcióban, ahol a családi arcképek és házaspárok képmásai, így a Trip – De Geer, vagy a Hinlopen – Huydecoper pár példázza az új társadalom vezető rétegének kialakulását a családi kapcsolatok révén. A városi polgárság életéről szóló képeken pedig különös hangsúlyt kap az otthon, a szülők és gyermekek, a házi munkát végző asszonyok ábrázolása. Jól tükrözi ez a téma fontosságát a 17. századi Hollandiában, ahol a legolvasottabb könyv Jacob Cats metszetekkel illusztrált tankölteménye volt, mely a házasságról szól. Mondhatni, hogy minden jobb háznál megvolt ez a mű – a Biblia mellett. Számos kiadást ért meg, s mintegy 50 ezer példányban jelent meg.

A szigorú protestáns erkölcs alaptétele, hogy minden földi jó Istentől származik, s amit kapunk, azzal elszámolni tartozunk. Istennek tetsző módon élni szorgos munkát, erkölcsi tisztaságot, rendezett otthont, szoros családi kötelékeket, a rászorulókat segítségét és ehhez hasonlókat jelentett. A földi élet értékelése megváltozott a középkorhoz képest, mely azt csupán a túlvilágra való felkészülésnek tekintette. De nem feledkeztek meg arról, hogy a földi örömök mulandóak, minden törekvésünk hiábavaló: hiúságok hiúsága – vanitatum vanitas et omnia vanitas! Ennek a gondolatnak a kifejezésére számos jelképes elem, gyakran bonyolult szimbólumrendszer szolgált. A *Vanitas* ikonográfia nagyon sokféle változatban található meg a kiállítás képein. Könnyen érthető jelképekkel dolgozott Willem de Poorter stockholmi Vanitas-képén: egy szép fiatal nő, akinek lába előtt hatalmas arany- és ezüstedényekből tornyosul a földi gazdagságot képviselő kincs, öltözőasztalánál ülve ékszerekkel díszíti éppen magát, s a tükröt elé a Halál tartja. De belép a Halál Jan Steen buzgó tudós-doktorának stúdiójába is (Prága, Národní Galerie), hogy az emberi tudás hiábavalóságá-

ra figyelmeztessen. A gyorsan hervadó virágokból komponált pompás csendéletek általában is a mulandóságra emlékeztetnek, ugyanígy a rajtuk látható különféle szépséges, ám üres csigaházak, kagylók, melyekben már nincs élet. A lepkék a halál után elszálló lélekre utalnak, de egyben a feltámadást szimbolizálják. A halálról szólnak a vadász-csendéletek, s még a vidáman zenélő fiatalok is az elmúlást idézik, hiszen a muzsika, mint az elszálló hangok művészete, valóban efemer természetű. A tükör a hiúságot jelenti Paulus Moreelse földi Vénuszának kezében (Cambridge, The Fitzwilliam Museum), mely a szerelem hiábavalóságáról és veszélyeiről szól. Rembrandt komisz képű kis *Cupidója* (Bécs, Liechtenstein gyűjtemény) meg szappanbuborékot fúj, hogy jelezze, a szenvedély, melyet nyilával ébreszt bennünk, addig tart, mint egy buborék. De ez a jelkép, a „homo bulla” van elrejtve Isaac van Ostade *Disznóvágásán* is (Budapest, Szépművészeti Múzeum), a háttérben a felfújtt disznóhólyaggal játszó gyerekek jelenetében. A tájképek a természet körforgásával, a folyton változó felhők, a végtelen tenger és a rohanó patakok látványával, a tó partján álló magányos, kiszáradt fával szólnak az elmúlásról.

A Rembrandt és a holland arany évszázad festészete kiállítás arra vállalkozott, hogy a holland kultúra e kimagaslóan termékeny korszakát minél teljesebben, a maga sokrétűségében mutassa be. Megjelentek itt ismerős, sokat reprodukált főművek és ritkábban, vagy éppenséggel először látható meglepetések. Ezek a képek máig a gyűjtők által legkedveltebb műtárgyaknak számítanak, és a különböző speciális tárgyú holland kiállítások mindenütt a világon mágnesként vonzzák a látogatókat. Azt reméljük, hogy a budapesti tárlat sem okozott csalódást közönségének.

EMBER ILDIKÓ
A KIÁLLÍTÁS KURÁTORA

MOLIÈRE SZOBALÁNYAI

*Emlékezések 3 nagy színésznőre:
Somogyi Erzsire, Olty Magdára és Mészáros Ágira*

Mindháromukért rajongott volna Jean Poquelin, azaz Molière.

Mindhárman varázsos női vonzerővel éltek s játszották szerepeiket. Igazából „alakítaniuk” csak a gyengébb, vagy a rájuk erőszakolt feladataikat kellett – olyan magától értetődő természetességgel bújtak bele változatos szerepeikbe, más-más lelket és arcot teremtve, mintha csak egy másik ruhát öltöttek volna fel magukra.

Szerepeik köre részben megegyezett, részben pedig csak sajnálhatjuk, hogy nem mindegyiküknek adatott meg eljátszani egy-egy neki való Molière-darab, vagy más szerző művének hálás szerepét.

Szeretnék erre a három ritka képességű, nagyívű pályát befutott – de mára sajnos nagyrészt kegyetlenül elfelejtett – magyar színésznőre emlékezni. Somogyi Erzsinek nincs évfordulója, 1906-ban született, de Olty Magda és Mészáros Ági éppen százéves lett volna 2014-ben.

I.

**Somogyi Erzsi:
Móricz Zsigmond egyik műsája**

A Múlt nyáron hirtelen című Williams-dráma „hozott össze” engem Somogyi Erzsivel, miután nézőként több mint harminc éven át csodáltam őt a színpadon.

Közös munkánk végén, az utolsó estén, amikor elbúcsúztunk, egy színes üveget ajándékozott nekem, amely

azóta is velem van, előttem áll nap mint nap a polcomon. Erre az üvegre ő maga festette rá fiatalkori Kolozsvárjának színházi világát, és saját ábrándozását a Színházról:

Csodálatos színházi mesepalota előtt különleges, tornyos fejdíszben – a sűgőlyuktól kissé jobbra –, gyönyörű kosztümben egy primadonna áll, kitárt karokkal. Énekel – szépen festett ajkai nyitva vannak. A teátrumi mesepalota kicsit tornácjellegű, a teteje élénk piros, széles háromszög.

Az üveg második oldalán szép virágos díszletkép, még a sűgőlyukat is virág fedi, s a mező közepén tarka ruhás kis menyecske, kosárral a karján, fején takaros fejdísz – akár Ilma is lehetne a Csongor és Tündéből, amely Somogyi Erzszi parádés szerepe lett később.

Az üveg harmadik oldalán szoba látható, gyönyörű színes ablakokkal, benne három szép magas támlájú szék és egy sudár, szép, szőke hajú leány, aki virágcsokrot tart a kezében.

S elérkeztünk az „üveg-színház” legszebb, negyedik oldalához: csodálatos, különleges, pompás kosztümben egy gyönyörű, magas színésznő látható, a kezében sokszínű, pazar legyező. Mellette balra és fölötte piros bársony függönyszárnyak összefogva, a függöny fölött ... egy tündér vagy manó, talán éppen hasonló ahhoz a koboldhoz, akit majd a „festő – művész” későbbi híres szerepében eljátszik: Puck. Az üveg peremén az ivóka alatt virágok és virágok... és négy szó: Kolozsvár, 1913.SOM.ER.

Mikor átadta ezt az – immár 101 éves – kincses ajándékát, kicsit szabadkozott: *Ezt egy kislány festette, amikor még álmodott Kolozsvárott a színházról... talán nem is fogja szeretni... Meghatottan köszöntem meg a különleges üvegszínházat.*

Ezek közül a varázsos, színes emlékek közül indult el Bogyóka pályája, mert most már hadd nevezzem őt úgy, ahogy azok szólíhatták, akiknek ezt megengedte, vagy akiktől ezt elfogadta.

Somogyi Erzsit 1945 óta nagyon sok szerepében láthatam, csak a legmaradandóbb emlékeimet említem: Dorina (*Tartuffe*), Kamilla (*Ingyenélők* – eredetileg *Proletárok*), Szidónia (*Buborékok*), Anya (Gorkij regényének adaptációja), Sós Juliska (Sándor Kálmán: *A harag napja*), Linda Miller: *Az ügynök halálában* (Tímár Józseffel), Mary Tyrone (*Utazás a hosszú éjszakába*), Mrs. Venable (*Múlt nyáron, hirtelen*, T. Williams drámája). S egyetlen vidám szerepe a fiatalkori *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* Pólikája mellett, sok kisebb idős asszony feladat mellett, a *Dollárpapa* leányait mohón eladni akaró ravaszkodó Koltay tanárnéja...

És most következzen röviden életpályája, amelynek végén személyesen is megismerhettem őt!

A rövid kolozsvári színházi kezdetek után Budapestre jött, rövid időt töltött a Színiakadémián, néhány kis szerepet játszott a Nemzetiben, majd Móricz Zsigmond és Bárdos Artúr¹ ráosztja a Renaissance Színházban Móricz *Búzakalászában* a női főszerepet, Marikát 1924-ben. Az író így emlékezik erre naplójában: „I. 2-án kezdtem próbára járni. Igen érdekes és változatos volt. A Marika-bonyodalmak nevezetesek lettek. Tőkés Annával vergődtem soká, s az előadás előtt egy héttel kiderült, hogy képtelen rá [Marika szerepének eljátszására. L. Gy.]. Közben 20 vagy 24 jelentkezőt próbáltunk, egy se vált be... Szombaton reggel, ahogy bemegyek, az előszobában, Bereginél egyedül ül egy kislány. Igen kedvetlenül néztem rá, mert Hettyey Aranka ajánlotta. (A legrosszabb ajánlólevél előttem Európában.)

– Zsiga bácsi nem ismer meg.

– Honnan, fiam?

– Leányfalubul.

Néztem, nagyon jól, szinte túl cifrán beszél, mintha csinálná, de jól ejti a szót.

– Hát, várjon itt egy kicsit.

Otthagytam, s a titkár után stb. mentem. Negyed óra múlva visszajövök, s a lányka nincs. No, ez megszökött, gondoltam, s már sajnáltam. Jön Bárdos: hol a gyerek? Hol a gyerek? Ő is megijedt, mert senkink se volt.

Lemegyünk a színpadra. Hát a taknyos már ott próbál. Bárczynak ragyog a szeme.

– Olvassa csak.

Azt a részt olvasta „ojjé, van nekem egy huncut ludam... abba a babba..."

– Próbálja csak úgy mondani: „abbababba”.

Kimondja (ez nem ment Tőkessel sehogy) s általános kacagás.

Jól van, kedves kicsi – én innen elmegyek, rám itt nincs szükség tovább: most már minden szerep kézben van.

El is mentem. Dolgom volt a lapnál, ott elmondtam, s a Magyarországon este már meg is jelent a cikk, hogy megvan az új Ligeti Juliska.

Azóta kiderült, hogy sokkal több, egy kis Blaháné ez.”²

Ekkor figyelt fel rá a kritika³ és Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház új igazgatója is⁴, aki menten szerződést ajánlott számára, jelentős feladatokra. Ezt követően 1924-től 1927-ig, 1928-tól 1951-ig, illetve 1954–1973 között Somogyi Erzszi a Nemzeti Színház tagja volt, összesen 52 esztendőn át.

1945 előtt vendékként fellépett a Vígszínházban, s több más magánszínházban: így az Andrásy úti, a Fővárosi Operett, s egy ízben 1940-ben a Majorné Papp Mariska⁵ vezette Magyar Művelődés Házában (ma Erkel Színház), ahol együtt játszott élete későbbi „főszereplőjével”, Major Tamással is, akivel addig a Nemzeti színpadán ritkán találkozott.

A *Búzakalász* Marikáját kísérő nagy sikert további Móricz-drámák főszerepei követik. Bogyóka az író legendás színésznő-műzsája lett, Móricz nagyon sok szerepet írt számára. Első találkozásunkkor, jó harminc év után is, Somogyi Erzszi mindannyiszor rajongva említette Mó-

ricz Zsigmond nevét, sokat mesélt is róla, jóízű, pajkos mosollyal, idős szemében is megvillanó női huncutsággal, hiszen „Zsigának” köszönhette számos különösen kedves alakításának lehetőségét, az ő lányalakjai álltak a legközelebb hozzá fiatal korában. Móricz legtöbb pajkos, élénk, vidám, öntudatos és furfangos fiatal színpadi hősnőjének modellje, majd első megteremtője – Bogyóka lett.

Hevesi Sándor a Nemzetiben rövidesen Bajor Gizi mellé emelte tehetséges új tagját, s a legvonzóbb feladatokkal ajándékozta meg őt. Somogyi Erzsi a Hevesi által 1922-től megújított Nemzeti Színház egyik legnépszerűbb fiatal színésznője volt.

A Móricz-szerepek sora mellett Hevesi játszatta el vele első korai Molière-szerepét: az addig hálátlan feladatnak tartott Mariannát a *Tartuffe*-ben. A közönség és a kritika ezt is feltűnően jól fogadja.

És a Nemzeti-beli sikerek miatt sorra kapott jelentős meghívásokat magánszínházakba, ahova szívesen kalandozott el, még az Operettszínházba is örömmel ment.

Hevesi egyre nagyobb feladatokat bíz rá, például Rosalindát, az *Ahogy tetszik* női főszerepét, amelyben Bajor Gizi szekundál neki Célia, a testvérhúg szerepében.

Egyik legragyogóbb sikerét Pólika szerepében aratja Móricz *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című népszerű vígjáték-idilljében; ez lett a korabeli Nemzeti egyik kiemelkedő sikere. 1935-ben a korabeli filmgyártás is megörökítette Pólikáját, partnere akkor Jávor Pál volt. (A neten is látható, és ma is elragadó a játékuk!) Később a *Forr a borban*, Ódry Árpád rendezésében játssza el a női főszerepet. Bornemissza *Magyar Elektra* című tragédiájának Móricz Zsigmond által átigazított változatát Horváth Árpád⁶ viszi színre a Nemzeti Színházban, ebben az egyik főszerepet, Kriszotemiszt játssza. Ő lesz Móricz pompás romantikus vígjátékának, *A murányi kalandnak* női főszereplője is: Széchy Mária.

A Vígben⁷ 1928-ban parádés szereposztásban viszik színre az *Uri murit* – a vígszínházi „biztos” siker érdekében elrontott, happy endes változatban –, Somogyi Erzsit hívják meg, hogy életre keltse a színpadon Móricz egyik legvarázsosabb és legbonyolultabb lányalakját: Rozikát. (Ebben a szerepben sok év múlva Mészáros Ági veszi át tőle a stafétabotot nagy sikerrel.)

Németh Antal 1935-ös igazgatásától kezdve Bajor Gizi mellett Somogyi Erzsi a Nemzeti egyik legfoglalkoztatottabb színésznője.

Megismétli nevezetes Shakespeare-szerepeit: Puckot, és Rosalindát is az *Ahogy tetszikben*, Jávor Pál Orlandójával, akinek egyébként gyakori partnere sikeres filmekben.

Szokatlan szerepben, mint Kaoyi hercegnő (Kállay Miklós: *A roninok kincse*) aratja egyik leglátványosabb sikerét, Németh Antal látványos, az ősi japán világot bemutató produkciójában.

*

Somogyi Erzsi hajlíthatatlan, egyenes karakterének egyik jellemző, de nem egyetlen megnyilatkozása volt, amikor 1945-ben, a háború után, Major Tamás és mások személyes féltékenységtől indított, Németh Antal-ellenes hajszája idején kiállt egykori rendező-igazgatója mellett.⁸

Egy alkalommal otthonában megkértem Somogyi Erzsit, beszéljen nekem két legendás rendezőjéről, Hevesi Sándorról és dr. Németh Antalról. Meglehető módon még azt is megengedte, hogy lejegyezzem szavait:

„Németh Antaltól kezdetben valóban majd mindenki – eleinte több okból is – félt és idegenkedett. De az, aki akarta, egyre jobban megértette a „doktor” kultúrtörténeti és mélylélektani tartalommal telített, igaz, eleinte bonyolult instrukcióinak lényegét. Én inspirációt találtam Németh észrevételeiben a szerepszüléseim számára, s ezért szerettem vele dolgozni.

Előde, Hevesi sokkal lazábban közlekedett a színészekkel, de kezdetben ő is „tartott a nagyoktól”, például Jászaitól, akit csak közvetetten, másokon keresztül merészelt instruálni. Végül a zene, különösen Mozart iránti közös rajongásuk hozta közel egymáshoz őket, és ez nagyon jól hatott a munkájukra. S bár néha ő (Hevesi) is sokat magyarázott, mégis közvetlensége és emberi esendősége miatt – amelyeken mulattunk, de élveztük is – Hevesi közelebb állt a színészekhez. Instrukciói részben a gyakori zenei asszociációs tartalom miatt igen népszerűek és érthetőek voltak.

Végül is mindketten sokat tudtak adni azoknak a színészeknek, akik meg akarták őket érteni.

Ők ketten nemcsak értettek ahhoz, hogyan kell rávezetni minket arra: mit kell, s főként hogyan kellene eljátszanunk. Ők valóban szerették bennünk, színészekben az embert. Ebben különböztek egyes mai rendező diktátoroktól.

Ha maga – folytatta – nem csak karriert akar csinálni a pályáján: szeressen minket! Higgye el, a jó színész meghálálja azt, ha megérzi a rendező urakban a szeretetet.”

Somogyi Erzszi magántörténetéhez tartozik, hogy korai élettársi kapcsolatán⁹ keresztül kötődött a baloldali értelmiség egy részéhez, Horváth Árpád köréhez. Ebből következett későbbi antifasiszta magatartása is, szolidaritása az üldözöttekkel és ellenállókkal, amely egyre szorosabb lett a háború előtti években.

Somogyi Erzszi baloldaliságának, sőt 1945 után a Kommunista Párthoz (MKP) való csatlakozásának magyarázatáról egy 1947-ben adott interjúban mondta: „...bevallom, hogy nem az elméleti megfontolások adták a döntő lökést... (a belépés) irányába, hanem a személyes élmények és tapasztalatok. Elsősorban a szegénység, a magamé és másoké. A magamé, amely szomorúvá tette gyermekkoromat, amikor özvegy édesanyám éjjel-nappal szakadatlan munkával sem tudott annyi pénzt keresni, hogy elég ennivalót hozzon haza nekünk, gyerekeinknek.”

Somogyi Erzsi pályája 1945 után ellentmondásosan alakult. Eleinte tovább játszhatta háború előtti nevezetes szerepét, Molière legtehetségesebb szobalányát, Dorine-t, Major Tamás „groteszkké torzított... nagyon is átlátszó csúszás-mászásával, egész lényének ... visszataszító voltával” (Kárpáti Aurél) intrikussá egyszerűsített Tartuffe-je oldalán.¹⁰

A Tartuffe-együttesből Kárpáti kiemelte Dorine alakítóját: „különösen Somogyi Erzsi fürgén, frissen cserfelő, kedvesen szemtelen Dorine-ját”. (Ugyanekkor Olty Magda – Dorine későbbi, ugyancsak remeklő megszemélyesítője – még Bogyóka egykori szerepét adja, amelyet Kárpáti „...naiv, tehetetlen, könnyes, szerelmes Marianne”-ként jegyez.)

1945 után Somogyi Erzsi legjelentősebb szerepe Dorine mellett Háy Gyula talán egyetlen igazán sikeres korai darabjának előadásában, az *Isten, császár, parasztban* a császárné, Major császára és Abonyi Géza pápája mellett. (A sikert azonban Somlay „viszi el” Husz Jánosként.)

Az 1948-as politikai fordulat után, a sztálinizmus színházi korszakában már negyvenévesen csak egyre idősödő munkás és paraszt asszonyok szinte végtelen sorát kapja „feladatként” színházában, és ezeket játszotta számos filmben is. (Köztük remeklések is vannak, mint az *Életjel* bányászfelesége, első jelentős – későbbi – filmszerepe Fábry Zoltán „jóvöltából”, vagy a kivétel: a jóízűen komédiázó, vidám Koltayné, a *Dollárpapa* tanárnéja.)

*

1948 nyarán megkezdődik a tisztogatás a Nemzetiben. Major sorra mond fel a Nemzeti régi, jelentős tagjainak (Abonyi Géza, Uray Tivadar, Lehotay Árpád, Pethes Sándor, és Németh Antal felesége: Peéry Piri kezdik a sort). Amint akkoriban mondták: Major elsőként azokat a nagy kortárs színész tanúkat akarta eltávolítani, akik látták őt fiatalon kevésbé tehetségesnek, Hevesi majd Németh

egy-egy rendezésében. (Ezt a korszakát később Major maga is „kevésbé tehetségesnek, görcsösnek” nevezte késői visszaemlékezéseiben.)

Major színingazgatói egyedulalma 1949-től egyre kegyetlenebb és érthetlenebb felmondólistákat produkál. A magyar színjátszás legjobbjai esnek áldozatul féltékenységétől és személyi ellenszenvtől motivált akcióinak – egészen az 1951-es, úgynevezett Tímár József-perig, Tímár megtervezett meghurcoltatásáig.¹¹ (Tímár egyébként fiatal éveikben Major szobatársa, barátja volt, s Major méltán tekintette őt legnagyobb vetélytársának.)

Somogyi Erzsi 1944-ben, a vészidőszakban természetesen tartotta, hogy ha kollégái – akár barátai voltak, akár csak valaha is együtt játszott velük – veszélyben voltak, elrejtse őket kis lakásán. Részt vett más mentő akciókban is.

1945, s főként 1948 után nem tartozik már a színházi élet hivatalos élvonalába, amelybe több pályatársát a párt, a karrierizmus, néhány esetben a valódi minőség, s még ritkábban a saját meggyőződésük helyezte oda.

Somogyi Erzsi a legnehezebb időszakban, az '50-es években gyakran szólal fel különböző társulati, szak-szervezeti értekezleteken, és egyre keményebben bírálja Majort, a színház műsorpolitikáját, sztárkultuszát, a tagokkal való bánásmódot, a megfélemlítés légkörét. Megmaradt jegyzőkönyvek őrzik szavait.¹²

Egyenesen és nyíltan kritizálta Major igazgatót, aki a színház tagjaitól megkövetelte az alattvalói hódolatot, és senkitől nem fogadott el kritikát. Bogyóka ki merte mondani, hogy Major azért mellőzi, sőt küldi el a színházról sorra a kiváló színészeket, mert ő maga fél a konkurenciától.

Ezután feltűnően fogytak Somogyi Erzsi művészi lehetőségei. A Németh Antal-féle színészi rangsorolásban a kiemelt első osztályból a 17. helyre csúszik a fizetési listán, a vezető színészek közül a legmélyebbre, ami egyúttal kifejezte kijelölt helyét a társulatban.

Az 1948-as pártegyesülésnél háromtagú bizottság bírálja el: ki érdemes az egyesült párt tagságára. Major, a bizottság vezetője javasolja: zárják ki Somogyi Erzsit a kommunista pártból, és az új párt ne vegye fel őt a tagjai közé. A bizottság később megfogalmazott indoklása így szólt: emberi és művészi magatartása „kifogás alá esik”. Bár a Nemzeti nagy színpadán, leeresztett vasfüggöny mögött tartott taggyűlés nem fogadta el ezt a javaslatot, azaz Somogyi Erzsit kizárását, Bogyóka felugrott a helyéről, tagkönyvét az elnökségi asztalra dobta, majd távozott. Távollétében a tagság tagjelöltté minősítette vissza.¹³

Somogyi Erzsit vészőfutása a Nemzetiben mellőzéssel, méltatlan szerepekkel folytatódott.

A „Tímár József-pert” 1951 elején, a konstruált Rajk-per mintájára rendelte meg a legfőbb pártvezetés, közvetlenül Révai József. Ennek jegyében is rendezték meg, mintegy jelt adva, hogy a különböző intézményekben folytatni kell a konstruált leleplezéseket, a szovjet mintára celebrált pereket.

Ebben a hitvány perben, parancsra vagy önként, számos pályatársa és kollégája tagadta meg Tímárt.

Többektől hallott elbeszélés szerint egyedül Somogyi Erzsit lázadt fel, és visszaminősített, párttagjelölti igazolványát (iratát?) a gyalázatos procedúra végén levágta az elnökség asztalára, majd kirohant a szobából.

Néhány nappal később Somogyi Erzsit eltávolították a Nemzeti Színházból, amelynek 33 éve volt tagja. Major egy ülésen később a művésznő „helytelen emberi és művészi magatartásával” indokolta ezt a lépést.

*

Ezután először a Vidám Színpadon kap szerepet (a mai Révay utcai Centrál Színház), ahol Caragiale román klasszikus komédiaíró *Zúrzaravos éjszaka* című vígjátékában a vendég rendező Nádasdy Kálmán – az Operaház

főrendezője – Bogyókának mentőövet dobva hívja meg a női főszerepre. (Mellette a társulathoz „átnevelésre” beosztott, polgári vagy reakciósként megbélyegzett Sennyei Vera, Ráday Imre, Komlós Juci játszik.)

A *Zűrzavaros éjszakára* és a korábban, a Nemzetiben bemutatott *Az elveszett levél* című Caragiale választási komédiára – Gellért Endre satirikus rendezői remeklésére – máig jól emlékszem, elsősorban a jobbnál jobb színészi alakítások miatt, a női főszerepet ott is Bogyóka játszotta, aki nagyon szerette a vígjátéki feladatokat, a csípős, szemtelen humort, iróniát és a pikantériát is. (Csak rá kell nézni egykori fehér kalapos képére.)

A vidám színházi szereplést követően azonban Somogyi Erzsí nehéz időket élt meg, meglehetősen viharvert színházakban is fel kellett lépnie, mivel állandó szerződése nem volt (a Dohány utcai Blaha Lujza Színházban is egy bohózatban játszott).

A fordulat: a Néphadsereg (mai Víg-)Színházba helyezett Várkonyi Zoltán Somogyi Erzsinek adja egy 1919 után játszódó propagandadarab, *A harag napja* női főszerepét. Ahogyan írták, Várkonyi így „rehabilitálta Somogyi Erzsí művészetét”. (Ugyanez történt a „reakciósként” jegyzett jelentős színészekkel, Sulyok Máriával és Ajtay Andorral, és a szocdem múltja miatt megbélyegzett Egri Istvánval, őket ugyancsak „rehabilitálta” Várkonyi.)

A színházi előadásra, majd a filmre is jól emlékszem a remek színészek játéka miatt. Bogyóka – 46 évesen – az idős, fehér hajú Sós Juliskát játszotta. Egyszerű volt, mint valamennyi, iróilag sematikus proletár- vagy parasztaszony szerepében. De most különösen sikerült legyőznie a szöveg ellenállását meghatóan őszinte, eszköztelen egyszerűségével, s a rá az életben és színpadon is jellemző emberi tartásával. Nemrég néztem meg az egyik tévécsatornán a filmet, amelyben Bogyóka a proletárasszony-

ban talán saját édesanyjára, a csendes, de kemény fából faragott asszonyra emlékezett játékával.

A párt és sajtója nagy közéleti és kritikai hurrával ünnepelte az előadást, újraértékelték az addig polgárnak minősített Várkonyi, a „modoros” Ajtay és Sulyok, s legfőképpen a nemzetiből száműzött Somogyi Erzsi művészetét. Még Kossuth-díjat is adtak alakítására, éppúgy, mint Várkonyinak.

Major Tamást a pártdokumentumok szerint maga Révai miniszter kötelezte Somogyi Erzsi rehabilitálására, akit 1954-ben visszahelyeztek a Nemzetibe.

Bemutatkozó szerepét a *Buborékok* című, Gellért Endre szellemes rendezésében bemutatott Csiky Gergely-vígjátékban kapta, ahol Szidóniát, egy úrhatnám, tékozló polgáraszonyt játszott pompásan – másodszerreosztásban. Többször néztem meg, neki sikerült igazán megvalósítania a Gellért rendezői törekvéséből következő viharos ritmusú és szellemes elképzelést, a második felvonás végi haláltáncos kavalkádban a hisztérikus jókedvet.

Még egy Csiky-vígjáték adott hálás szerepet Bogyóka számára: Kamillát, a szélhámos özvegyet, az *Ingyenélők* (*Proletárok*) főszerepét. Várkonyi Zoltánnal (Bencze) közös jeleneteikben brillíroztak, méltó partnerre leltek egymásban, jól értették a komédia riposztozó és pergő játékstílusát. Mindkét szerepében fanyar, önironikus karakterizálással mulatságosan teremtette meg ennek a két úrhatnám kispolgári asszonynak a groteszk portréját.

(Mindig újraélem – a magyar színészet egykori igazi kiemelkedő színészeinek alakítására emlékezve –, mennyire szerencsés vagyok, bár életem nagy részét igen nehéz politikai korszakokban éltem le, sok csatával, de a színházi élmények, majd a színházi munka csodálatos világában. A magyar színészet páratlanul sok értékes művészt láthattam a nézőtérrel, és nagyon sokakkal dolgozhattam együtt különböző színházakban, tv-ben és rádióban.)

SOMOGYI ERZSI SÓS JULISKA SZEREPÉBEN

Sándor Kálmán: A harag napja című darabjában (1952)

Gorkij *Anyá* című regényének szízeső adaptációját élménnyé tette Gellért Endre koncentrált rendezése, különösen a gyári és a bírósági jelenet feszültségére, kompozíciójára emlékszem élesen. Somogyi Erzsi ismét másodszerreposztásba szorult, Gobbi Hilda mellett játszotta Pelagéja gyönyörű szerepét. A legendák szerint nehezen fért meg egymás mellett – a szovjet színházi rendszerből kötelező penzumként átvett – kettős szereposztás kötelékében a tehetséget kivéve szinte mindenben különböző két nagy színész. (Konfliktusokról Gobbi is megemlékezik könyvében¹⁴.)

Bogyóka érzékenységet az tette érthetővé, hogy végtelenül sebzetten élt az első és a mostani Major-korszakban a Nemzeti Színházban, ahol még sematikus hazai és szovjet darabok hálátlan szerepeinek sorával is terhelték. Mindezek alól Gobbit felmentette az igazgató. Somlay Artúr mellett Somogyi Erzsí volt az egyetlen, aki merészelt az egyik rendezőnek visszaadni egy sértően ócska darab szereppéldányát. Somogyi Erzsí pályájának utolsó kiemelkedő alakításai Marton Endre kiváló rendezéseiben születtek meg. (Gellért Endrével utoljára a *Buborékokban* dolgozhatott, Gellért 1957-ben öngyilkos lett.)

Somogyi Erzsí különlegesen sokszínű művészetének, érzékeny emberi lényének kivételes értékei érvényesültek ezekben a szerepekben: Phoebe (Osborne: *Komédiások*), Zsidó feleség (Brecht: *Félelem és rettegés a harmadik birodalomban*), Linda (Miller: *Az ügynök halála*), Mary Tyrone (O'Neill: *Utazás az éjszakába*). Különböző és mégis összehangzó jellemű asszonyok: Phoebe a megcsalt asszony tragikus küzdelme a tehetségét pazarló és jellemtelen férjével, baloldali lányával, és tragédiája elvesztett, megölt fia miatt.

A *Zsidó feleség* című jelenet Brecht *Rettegés birodalma* címen bemutatott vegyes értékű művének bizonyára legmegrendítőbb és legerősebb része. A jelenetsor a fasizmus születését mutatta be. A zsidó feleség alakját Berlinben maga Brechtné, azaz Helene Weigel játszotta, az ő egyéniségére szinte mindig jellemző okos, gúnyos, kemény asszony magatartásával.¹⁵ Ugyanebben a szerepben Somogyi Erzsí tartásával ellenpéldáját adta nemcsak Weigel rideg felfogásának. Somogyi Erzsí játéka még esélyt is adott a férjének, hogy esetleg vele tartson közös emigrációba. S mikor kiderül számára, hogy férje (Somló István játszotta) – önmaga védelme érdekében – még örül is távozásának, nem árulta el fájdalmát. Somogyi Erzsí végső csalódását is rezzenésszerű érzékenységgel fejezte ki. A hazug szavakra („*Végeredmény*”

ben pár hét az egész”) elegáns, finom, lenéző iróniával, szinte mosolyogva válaszolt.

Lindát, Willy Loman feleségét játszhatta ezután, régi partnere, Tímár József mellett, egy több okból felejthetetlen előadásban. Kétségtelen, hogy Tímár Willy tragikus útjában nem a Miller által ábrázolt, pénz és érvényesülés kegyetlen amerikai farkastörvényei miatti tragédiát élte át, mint kiszolgáltatott kisember, mint apa és férj, hanem a saját élete odisszeáját.

Mi a nézőtéren nem tudtuk vádolni Willyt azért sem, mert kezdettől valójában egy megrázó rekviemet hallgattunk és láttunk, egy zseniális művész kivételes művészi átélésével. A nagyszerű partnerek – Bogyóka, Kálmán György, Kállai Ferenc, Balázs Samu, Máthé Erzsi, Linka György – részben eljátszották a dráma nagyszerű szerepeit, részben búcsút vettek – a magyar színjátszástól és az élettől felemelt fejjel búcsúzó fejedelemtől, aki lehetett volna még Shakespeare, Molière, Ibsen megannyi hőse, folytathatta volna Németh László drámai hőseinek életre keltését – annyi más nagy szerep várt volna még rá.¹⁶

Somogyi Erzsi Linda szerepében az esendőséget és az erőt egyaránt hangsúlyozta. Amíg élek, nem felejttem el a gyönyörűen szcenírozott zárójelenetet, amelyben búcsút vesznek a családjáért önmagát feláldozó Willy Lomantól, s hallom ma is Linda-Bogyóka visszafogott, önmagán erőt vevő, megrendült hangját és ugyanakkor a pénz gyilkos világát megvető iróniáját: „Willy, drágám, nem tudok sírni. Miért tetted?... Ma kifizettem a ház utolsó részletét. Épp ma, drágám. És az a ház nem lesz az otthonunk. Szabadok vagyunk, függetlenek. Szabadok... Szabadok vagyunk... Szabadok.”

A három remeklést Somogyi Erzsi pályájának kiemelkedő alkotása követte: Mary Tyrone alakja O'Neill *Utazás az éjszakába* című drámájában, amely a legszemélyesebb vallomása is volt. (A Nemzeti Színházból való kiűzetése óta küzdött – mint kollégái és két rendezője

is elmondta – depressziójával. Nem tudta feldolgozni azt a üldöztetést, „hadjáratot” (az ő kifejezése), amelyet igazgatója ellene indított. A gyógyszerek, folyamatos feszültséglevezető dohányzása mellett egyéb mankókhoz is fordult, amelyek segítették időlegesen elmenekülni nehéz helyzetéből.)

A harag napja sikere, majd új házassága Gádor Béla újságíróval hosszabb ideig menedéket jelentettek számára. Mary Tyrone szerepét nagy ambícióval próbálta, amely még gyógyítóan is hatott rá. A férje bűne miatt kábítószerhez szoktatott szerencsétlen asszony tragédiája félelmetes átéléssel és költői érzékenységgel született meg alakításában. (Az O’Neill-drámában Mészáros Ágival „duplázták le” őt, hogy lehetőséget adjanak a betegségéből akkoriban visszatérni próbáló Mészáros Áginak a szereplésre. Bogyóka és Mészáros Ági igen jó barátok voltak és maradtak. Hasonló életkezdetek: szegénység és a véletlen segítségével történt felfedezésük, valamint az a tény, hogy mindkettőjüknek Gellért Endre, majd Marton Endre rendezői törődése adott lehetőséget a művészi túlélésre egy ideig.)

Somogyi Erzsébet 57 éves az O’Neill-dráma 1963. február 15-i bemutatójakor. Azonban alakításának hiába van kivételes közönség- és kritikai sikere, Major Tamás igazgató rövidesen nyugdíjazza őt.

Ettől kezdve hat esztendőn át nem lép színpadra, nem hívják. Egyike lesz a magyar színjátszás kegyetlen vezetői által teremtett „élő holttesteknek.”

*

1969-ben az Irodalmi Színház (ma Radnóti) akkori vezetője váratlanul meghívott, hogy rendezzek egy „szabadon választható”, úgynevezett „nyugati” darabból sikerelőadást, mert a színház elég rosszul ment abban az időben. Tennessee Williams *Múlt nyáron hirtelen* (Suddenly last Summer)

nagy egyfelvonásosa akkoriban jelent meg a *Nagyvilágban*. Abban az időben ismerkedtünk meg a *nyugati* címkével el látott irodalommal, többek között az amerikai drámaírás akkori egyik legnépszerűbb szerzőjével, Tennessee Williamsszel. Sorra mutatták be a színházak darabjait, nagy sikerrel. A *Múlt nyáron hirtelen* három ember tragédiáját mondja el igen erős érzelmekkel: egy szerencsétlen fiú halála után ketten vívnak meg egymással a fiatalember emlékéért és szerelméért, a fiú menyasszonya és a fiáért elfogultan, vakon rajongó anyja, aki fia halálának rettenetes torz titkát mindenáron el akarja hallgattatni. Mivel két évvel azelőtt, 1967-ben rendeztem meg Edward Albee *Nem félünk a farkastól* című drámáját a Madách Kamara Színházban, az Irodalmi Színház igazgatója ehhez hasonlóan igényelt, s én Williams művét azért ajánlottam, mert a szerző pszichológiai ábrázolása és feszültségteremtésre alkalmas dramaturgiája izgalmas színházi este lehetőségét ígérték.

Somogyi Erzsit szerettem volna felkérni az anyja szerepére, akit személyesen nem ismertem, de 1945 óta szinte valamennyi szerepében láttam.

Levelet írtam, telefonon hívtam, bizonytalan válaszokat adott, örült annak, hogy „valaki is gondolt rá”. Megengedte, hogy felkeressem Dorottya utcai kis lakásában, amelyen a belépéskor felismerhető volt, hogy leválasztott kis része egy valaha nagyméretű lakásnak. Szűk előszoba és egy lakószoba volt az élettere. Amikor a szoba ajtaját kinyitotta, rögtön szembeötlött takarókkal, párnákkal borított sezlonja – láthatóan ez játszotta a főszerepet a bútorai között.

Bogyóka még a nyitott ajtóból rámutatott a díványra és így szólt: „Ebben rejtegettem a gyilkosomat.”

Ez, mint a későbbiekből egyértelműen kiderült, Major Tamást jelentette. És, mint aki végre elmondhatja, ömlött belőle az indulattal teli emlékezés, mindaz, amit felrőtt volt igazgatójának: Bajor megalázását, Somlay és

Tímár „megölését”, Uray, Abonyi és a többi szeretett kollégája száműzését a színházból.

Sorolta rettenetes, eljátszhatatlan, „sematikus”, szürke szerepeit rémes darabokban és filmekben, amelyeket a megélhetéséért vállalt el.

Ebben a végeláthatatlannak érzett, sűrű, feszült monológban felidézte a háború előtti baloldali színházi fiatalokat, akikhez bár ő koránál fogva nem tartozott, de azokban az években győzött benne az ország politikájával való egyet nem értés. Ugyanakkor, eltérően ezeknek a fiataloknak nagy részétől, ő másként ítélte meg a Nemzeti Színházat, Németh Antalt, akit, mint említettem már, nemcsak azért ismert el, mert vele jól bánt, hanem mert színházértő szakembernek tartotta, ellentétben az akkori színházvezetők többségével.

Nemcsak őt viselte meg ez a viharos, sokáig elfojtott és most kitörő emlék- és véleményzuhatag, hanem a hallgatóját is.

A monológ szakadozottan ért véget, Bogyóka elfáradt, érzései zokogásba fordultak. A megalázottság állapota, s mindaz, ami az életében nem úgy történt, ahogyan remélte, tragikusan szakadt ki belőle.

Hosszú szünet következett, mialatt ő jellegzetes hosszú szipkájából lánokban szívta a cigarettákat.

Ezután meglehetősen nehezen indult újra a beszélgetés, majd váratlanul fáradtan felém fordult: „Beszéljen magáról!”

Meglepte, hogy milyen sok szerepében láttam őt.

„Beszéljen a darabról” – mondta ezután. Meghallgattott, majd azt mondta: „Kérhetek néhány napot, elolvashatom? Meglátom, vállalhatom-e.”

Amikor néhány nap múlva felhívtam telefonon, kedvesen, élénk hangon annyit mondott: „Próbáljuk meg!”

Újból felkerestem, s akkor már a dráma megvalósításáról beszélgettünk.

Bogyóka taxin közlekedett. Az első próbákon feltűnően riadtan és zárkózottan vett részt. Szinte szótlánul tette a dolgát. Véleményt se mondott semmiről. Amit kértem tőle, mindazt csendben, eleinte néha rám függesztett kérdő tekintettel, de teljesítette, később már oldottan meg tudtuk beszélni kérdéseit. Észrevehetően erősen figyelte a környezetét, a partnereit. Ugyanakkor nemcsak kellékként használta azt a plédet, amellyel a kerekesszékekben közlekedő Mrs. Venable lábát betakartuk. A feljebb, eleinte majdnem nyakáig húzott takaró védelemül is szolgált, mintha attól félt volna, mintha felkészült volna arra, hogy valamerről bántás érheti. Az ötödik színpadi próbán váratlanul idegesen csattant fel a hangja, mert partnere, Bozóky István¹⁷ instrukciót, inkább tanácsot adott neki egy jelenetben.

Ekkor éles, sértett és kétségbeesett hangsúllyal – szembezállva egy őt megalázni, sérteni, valamire kényszeríteni akaró, talán egy emlékezetéből előlépő Rendezővel – ezt mondta, inkább kiáltotta: „Ha engem itt bárki is megsért, azonnal hazamegyek!”

Minden korábbi megaláztatása, minden őt ért valamikori rosszindulat, a rengeteg régi, tévesnek ítélt rendezői instrukció az ő művészi és emberi méltóságát fenyegető ellenségévé lett.

Az „Ősgonosz” elleni védekezés volt ez a kiáltás.

Döbrent csend követte a szavait. Bozóky, láthatóan maga is megzavartan, elnézését kérte. Bogyóka hosszú szünet után, nagyon halkán folytatta a jelenet próbáját.

A Williams-darab későbbi próbáin Somogyi Erzszi mindvégig aktívan és szeretettel segítette a fiatal női főszereplőt. Egyre otthonosabban érezte magát a társulatban, a próbák előtt és a szünetek tereferéjében. Mindenkitől csak szeretetet kapott. Megnyugodott. A sok bizonytalanságban, egyedüllétben elvesztett humora, több fotóján fellelhető huncut játékosága előbújt, és legfőképpen örömet talált a színészetben, a színházi létben, úgy tűnt: az életben is.¹⁸

Mrs.Venable alakja erősen különbözött az utolsó nagy szerepeitől, nem rokonszenves asszony volt. A minden és mindenkin uralkodni vágyó gazdag amerikai dáma fia iránti végzetes szenvedéllyé torzult elfogultsága éppen úgy érvényesült izzó, energikus, félelmetes portréjában, mint a kerekesszékhez kötött beteg asszony kiszolgáltatottsága és tragikuma.

Egyébként az instrukciót adó egykori rendező Bozókyt a háború előttről, a baloldali fiatalok köréből ismerhette, azonban Bogyókában feltehetően az ötvenes évek egykori agilis párterember és funkcionárius Bozókyja jelenhetett meg.

Hogy mennyire nyomasztották őt az ötvenes évek pártos démonai, arra számomra a legmegdöbbentőbb példát egy nívódíjkiosztás ünnepe adta. Egy későbbi felejtethetlen közös munkánk: Kisfaludy Károly *Kérők* című komédiájának zenés rádióváltozatában Bogyóka a cserfes, bolondos Máli kisasszonyt játszotta, hihetetlen jókedvvel, bolondozó szeretettel, és így énekelte a pompás dalokat is.¹⁹ Rendkívül mulatságos alakításáért méltán kapott elismerést. Gondolom ilyesmiben akkor már nagyon régen nem volt része. A rádió egyik termében adták át a jutalmakat, ezt követően még egy ideig álldogáltunk kettesben a tömegben, és csendben koccintottunk. Én vettem észre Gábor Miklóst a jelenlévők között, akivel akkoriban több előadást is rendeztem a Madáchban. Örömmel üdvözöltem őt, és gratuláltam az ő díjához. Bogyóka és Gábor megdermedtek egymás viszontlátásától, nyilván évtizedek óta nem találkoztak sehol. Somogyi Erzsébet talán utoljára a Nemzeti Színház kemény párttitkáráként láthatta Gábort, de miután mindketten elkerültek a Nemzetiből, nem találkozhattak egymással. Somogyi Erzsébet feltehetően nem kedvelte az akkori Gábor Miklóst, s a mostani, a közszerepléstől már visszavonult Gábor Miklósnak sem bocsátott meg. Nem tudtak egymáshoz szólni. Gábor furcsa mosollyal, zavartan gratu-

SOMOGYI ERZSI MRS. VENABLE SZEREPÉBEN

Tennessee Williams: Múlt nyáron hirtelen (1968)

(a szerző saját felvétele)

lált, amit Bogyó ridegen fogadott, Gábor pedig rögvest arrébb lépett. „A többi néma csend”. Bogyóka röviddel ezután hazament.

Ezt követően még egy érdekes rádiós munkánk volt, a *Simóné háza*, Babits Mihály alig ismert tragédiájának rádióváltozata. Az a félelmetes erő támadt fel Somogyi Erzsiben a mikrofon előtt Simónéban, amelyet utoljára 1957-ben, egy másik nagyszerű alakításában, Lorca *Vérnászában* hallottam, láttam tőle akkori balladai ihletettséggű Anya-alakításában.²⁰

A *Dollárpapa* rádióváltozatában azonban lemondta filmen is játszott kedves szerepét, s ettől fogva tudomásul kellett vennem, hogy zavarom telefonjaimmal. Meg is kért: „Ne hívjon, majd ha jobban leszek, én jelentkezem és beszélgetünk” – mondta, talán az utolsó alkalommal.

Aztán csak a halálhírét tudtam meg (1973. július 10.).

El akart menni, el akart menekülni... Nem volt már otthona a világban.

Somogyi Erzsibe több mint ötven éven át volt a magyar színjátszás egyik legmélyebben érző, legőszintébben „játszó” és gondolkodó színésznője. Olty Magdának és Mészáros Áginnak ő adta át képletesen a stafétabotot, amelyet a mai nézők már mások kezében láthatnak.

A Bogyóka által festett gyönyörű kis vázára nézve látom őt, amint elindult Kolozsvárról, majd megérkezve Budapestre, sorra hódította a pesti színházakat és színházi embereket, köztük Móricz Zsigmondot, akinek színésznő műzsája lehetett! Majd amint méltósággal, de könnyörtelen ironiával leplezi le a hazug ember képmutatását a Brecht-jelenetben. Természetesen soha nem fogom elfelejteni kiszakadó fájdalmát, keserű vádbeszédét a magyar színház akkori rossz ura, urai ellen, de legfőképpen nem akarom soha elfelejteni a *Kérők*ből a bolondos Máli dalolását, vidám kacagását.

Mert ez mind Ő volt egyszerre: Somogyi Erzsi, Bogyóka.

Nagyon szerettem őt és művészetét.

2014. december 29.

LENGYEL GYÖRGY

Jegyzetek

¹ Bárdos Artúr – a két világháború között, majd 1948-ig kezdeményezéseiről híres magyar színházi ember, a Belvárosi Színház (mai Katona József Színház) volt legkedvesebb színháza. 1923-ban a Nagymező utcai mozi-színházteremben megalakította a Renaissance Színházat, amelyben ugyancsak több emlékezetes rendezői sikere született. Bátor színészfelfedező volt, többek között Tókéss Annát, Bulla Elmát, Dayka Margitot, Páger Antalt is ő indította el, vagy juttatta első nagy sikeréhez a pályáján. Így avatott „új színésznőt” Móricz Zsigmond *Búzakalászában* is: a fiatal Somogyi Erzsit.

² Móricz Zsigmond: *Napló – 1924*. 2004 Kft. 2010, Budapest, 28-29.

³ A korabeli színikritika elég mostohán bánt a színészekkel: Ambrus Zoltán, a legjelentősebb ítéző egyébként színes és érdekes írásaiban gyakran meg se említette a szereplőket, csak a darabbal foglalkozott. (Különös, hogy később ő igazgatta az ország első színházát.) Kosztolányi Dezső, Kárpáti Aurél, Schöpflin Aladár annál szebb sorokkal jutalmazta már a kezdetektől Somogyi Erzsi több alakítását: elsősorban Móricz-szerepekben, így a *Nem élhetek muzsikaszóban* (Kárpáti Aurél: „Somogyi Erzsi a menyecske figuráját ... melegíti hozzánk bájos közvetlenséggel”; Schöpflin Aladár: „Somogyi Erzsi fiatal bájossága, kis fitos maznáklodása, nézésének, mozgásának menyecskés érzékiségeért” lelkesedett). Éppen így rajongtak érte *A murányi kalandban*, vagy a *Sári bíróban* Lizi alakításáért. (Kárpáti: „Somogyi Erzsi Lizije mozgásban, gesztusban, hangsúlyban, egész nagyszerű játékában a közvetlenség szuggesztivitásával hatott.”) Egyik leghíresebb szerepe az *Úri muri* Rozikája lett (Víg-színház, 1928), amely előtt az egész kritikusai gárda meghajolt. Idézzük Schöpflin Aladárt: „*Diádala ez a színésznőnek, Somogyi Erzsinek, hogy ezt a navitításában mély alakot az író elképzeléséhez méltón formálja ki a színpa-*

don, s ezzel belehozza a komor alaptónúsú férfi-drámába a napfényt. Azok, akik dramaturgiai akadályokkal jönnek a darabbal szembe ... mondják meg, hány magyar író teremtett magyar színpadra ilyen elbűvölő magyar alakot.” Nyugat, 1928. január.)

⁴ Hevesi Sándor (1873–1939) fiatal korában, még egyetemistaként a *Magyar Szemle* színházi és művészetkritikusa. 1901-től a Nemzeti Színház rendezője, emellett 1904-ben megalakítja fiatal barátaival a Thália Társaságot, a magyar színjátszás avantgárd társulatát. 1908-tól a Népszínház, majd a Bánffy Miklós vezette Operaház rendezője. Az első világháború után ismét a Nemzetibe kerül, amelynek 1919-től főrendezője, és 1922-től igazgatója volt, 1930-ig.

Élete utolsó időszakában a Magyar Színházban rendezett. Igen sok tanulmányt és könyvet írt. Népszerűsítette a magyar kultúrát Angliában és Franciaországban.

⁵ Majorné Papp Mariska, Major Tamás – 1919-től jelentős közéleti szerepet játszó – édesanyja vezette 1924-től a Magyar Művelődés Háza néven a Városi Színházat, amelyben sok más program mellett fiának és fiatal kollégáinak teremtett játszási lehetőséget ifjúsági előadásokban, főként klasszikusok színrevitelére.

⁶ Horváth Árpád (1899–1944), magyar–francia szakos tanárként végzett. Hevesi Sándor utódának nevelte, a Nemzeti Színház főrendezője volt 1930-ig. Majd sok hányattatás után a Debreceni Csokonai Színház kiváló igazgatója lett, később a Vígyszínház főrendezője. Az ellenállási mozgalom szociáldemokrata szárnyában a kulturális bizottság irányítója. Őt jelölték a pártok az illegalitás idején a háború utáni Nemzeti Színház élére igazgatónak. Árulás áldozata lett, a nyilasok 1944-ben kivégezték.

⁷ A Vígyszínház 1928-as előadásában Somlay Artúr játszotta Szakmáryt, Simonyi Mária Rhédey Esztert, és Somogyi Erzsit Rozikát.

⁸ Németh Antal, akit jobboldaliként hurcoltak meg 1945-ben, Somogyi Erzsit és a fiatalabb, s önála sokkal radikálisabb baloldaliakat: Majort, Gobbit, Várkonyit és Bogyóka férjét, Pásztor Jánost, ameddig lehetett, tehetségükhöz méltó szerepekben léptette fel. Amikor a kommunista és szociáldemokrata párttagoknak illegálisba kellett vonulniuk, amíg tehette, postán vagy magánúton kézbesítette fizetésüket, éppen úgy, mint a zsidó származású művészeknek, akiket a Színészkamara már régen letiltott a színpadról.

⁹ Pásztor János (1929–1982) Kolozsvárott született, 1938-ban diplomázott Budapesten, Németh Antal szerződtette, és igen jó

szerepeket játszott a Nemzeti Színházban a háború előtt (Puck, az egyik ördögfióka (*Csongor és Tünde*). Különleges akrobataképességeiről volt többek között híres. 1945 előtt Major Tamás szűkebb baráti köréhez tartozott. Részt vett a Gobbi által szervezett baloldali szavalóesteken és az úgynevezett Független Színpad előadásai-ban. Ez a kapcsolatrendszer viszont nem segítette őt a háború után, hálátlan szerepeket kapott, egyre kisebbeket, kivéve Visnyevszkij *Feledhetetlen 1919* című rossz propagandadarabjában Lenin nyúl-farknyi jelenlétét, a nagy Sztálin statisztájaként. Somogyi Erzsébet a felesége volt.

¹⁰ Apáthi Imre 1943-ban a Nemzeti Kamara (ma Báb-)Színházban rendezte meg Molière *Tartuffe* című remekművét, de akkor egyetlen kritikus sem írt arról a meredeken túlkarikírozó stílusról, amely a háború után már Major Tamás igazgatói-rendezői névjege alatt jött létre e mű előadásában. Ettől kezdve Major Tartuffe szerepét átlátszóan intrikus felfogásban játszotta. Mint rendező is eltűzött karikírozó stílusú játékra instruálta az Apáthi rendezésében még igazi komédiát játszó partnereit. Ahogy azt egy korabeli kritikus le is írta, az Orgon-ház lakóinak valóban egytől egyig kreténnek kell lenniük, hogy ne lássanak keresztül Major-Tartuffe gonosszá torzított személyiségén és magatartásán. Ezt az antiklerikális és leleplezőnek nevezett felfogást az ország szinte valamennyi vidéki színházi előadásában kötelező volt utánozni. Az egyetlen rebellis a korabeli Néphadsereg Színházának (a Vígszínház épületében) előadása volt Egri István kiváló rendezésében, Szabó Sándor nagyszerű alakításával.

¹¹ Hogy miért éppen Tímár Józsefet szemelték ki az „illetékesek” vádlottnak a Nemzeti háziszínpadán megrendezett perhez, ezzel kapcsolatban több feltételezés is van. A tény az, hogy Ruttkai Ottó akkori színész párttitkár, hosszú évtizedeken át pártfunkcionárius, a Kádár-korszakban színigazgató jelentette fel őt: szerinte Tímár „fasiszta, ellenséges hangsúlyokkal” mondta el 1950 szilveszterén a Magyar Színház műsorában éjfélkor a *Szózatot*. Major – állítólag – felső utasításra kezdte meg a per lefolytatását egykori legjobb barátja, ebben az időben már szakmai vetélytársa ellen. Major jellemzően Maklár Zoltánra, Tímár egyik legrégebbi kollégájára és barátjára, a híresen apolitikus nagy színészre osztotta a „bíró-sági elnök” szerepét. Maklár szinte az egész ülés alatt igyekezett védeni barátját, és mentségeket keresett Tímár apróbb emberi hi-

báira is, de a per végére összeomlott, és zokogva hirdette ki az előre megírt ítéletet, amely Tímárt több évre eltiltotta a pályától.

¹² 2008-ban mutatta be a Katona József Színház – Zsámbéki Gábor rendezésében – a Fodor Géza és általam írt, javarészt a saját kutatásaimmal összegyűjtött dokumentumok alapján az *Emberek veszedelmes közelségében éltem* című dokumentumdrámát. Ennek előkészítésekor, a különböző múzeumi, levéltári anyagok tanulmányozásával ismerhettem meg alaposan a magyar színházi élet 1949–1956-ig tartó kegyetlen és összetett valóságát.

¹³ A visszaminősítés, a tagból tagjelöltté degradálás a kizárást megelőző fokozat volt a Kommunista Pártban. Például az ugyan-csak régi illegális kommunista Várkonyit is ebbe a kategóriába sorolták 1948-ban, amikor bezárták polgárinak minősített színházát, amelyet ő és az „ellenzékinek” számító Apáthi Imre vezetett.

¹⁴ Gobbi Hilda *Közben* címen írta meg életrajzát (1982, Szépirodalmi).

Gobbi Hildának, ameddig nem kezdte ő is egyre élesebben és hangosabban bírálni Majort a színházban és a színházi világban – pár évvel később –, vitathatatlan volt kiemelt, privilegizált helyzete. Olyan szerepek sorát játszotta el, amelyeket önkritikusan nem lett volna szabad elvállalnia.

Jelentős alakítások sorát teremtette meg: Nyilas Misi, Vácssza Zseleznova, Margit királynő, Aase, Oinone alakját; különösen a felejthetetlen Karnyóné, a *Tűvétevek*, az utolérhetetlenül tragikomikus Mirigy, vagy a szószátyár, elvakult Pernellné szerepében utolérhetetlen volt. Nem kellett volna tragikai méltóságot kívánó nagy szerepeket elvállalnia, s főként nem méltó szerep nélkül a színházban mellőzött nagy művészek elől elvenni ezeket a feladatokat.

¹⁵ Én filmen láttam Helene Weigel alakítását a Brecht-jelenetben. De mint mindig, úgy éreztem, jól tette a ravasz Brecht, hogy a Weigel játszotta nagy szerepeket eljátszatta más, összetettebb karakterű színésznőkkel is. A *Kurácsi mama* a legjobb példa, ahol Therese Giehse, vagy Lotte Lenya életrevaló és sokszínű karaktereket teremtettek, esendőséggel, némi humorral, ellentétben Helene Weigelnek a filmen alig megrendítő monochron keménységével.

¹⁶ Tímár József, a Nemzeti Színházhoz végsőkéig hű nagy művész élt a Major Tamás által ravaszul megadott lehetőséggel, és szinte végső erejével játszotta el élete utolsó szerepét: Arthur Miller drámájának hőstét. (Hasonlóan a haldokló Rózsahegyi Kálmán-

hoz, vagy Jávor Pálhoz, akik ugyancsak hazatértek, hogy otthonról temessék el őket, a Nemzeti tagjaként, bár életük utolsó évtizedeiben nem léphettek a Nemzeti színpadra.)

¹⁷ Bozóky István (1921–1979) színész, rendező, többek között a Madách Színház főrendezője és a Miskolci Déryné Színház főrendezője volt 1956 előtt, majd elhagyta az országot. Visszatérte után számos társulatban játszott, rendezett, míg megalapította a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színházat, amelyet négy évig vezetett. Az ötvenes években a Színházi Szövetség befolyásos tagja volt.

¹⁸ Jó színészek kerültek az együttesbe: Gordon Zsuzsa és mindenekelőtt a korán elhunyt, nagyszerű Telessy Gyöngyi, aki Házy Erzsébet húga volt, és Bozóky István. Sajnos ő, aki ötvenes, markáns férfi volt, a személyisége miatt távol állt a Williams és az énáltalam elképzelt fiatal doktortól, akit a nálunk sok év múlva bemutatott amerikai filmen Montgomery Clift játszott. Bozóky a próbákon igyekezett érdekesebb és ironikusabb lényé ellenére az orvos megértő, empatikus, a lánnyal együttérző orvost megteremteni.

¹⁹ Dalos László verseire Decsényi János komponált kitűnő, stílusos dalokat.

²⁰ Somogyi Erzsi utolsó színházi fellépése a Várkonyi Zoltán vezette Vígszínház kamaraszínházában, a Pesti Színházban volt Sarkadi Imre *Ház a város mellett* című drámájában, amelyet Horvai István rendezett, 1971-ben.

1944–1945

Emlékezések

Szerkeszti Kodolányi Gyula

KÓRHÁZ AZ OSTROMBAN

(1944. október 17. – 1945. március)

2. rész

A szovjet katonák erőszakoskodásai és félelemkeltése egy rendkívüli eseményben kulminált. Január tizenhetedike körül – miközben állandóan újabb és újabb egységek vonultak át a klinika területén – felejthetetlen esemény zajlott le.

Késő este, úgy tizenegy óra körül, az óvóhely bejáratánál éppen én ültem „őrségben”, mikor is a két szovjet kapuőr kíséretében megjelent egy marcona őrnagy két kísérelőjével, s közölte, hogy jött a betegeket inspiciálni. Kissé csodálkoztam, hogy miért pont éjjel teszi ezt, de mivel rendkívül kimért és határozott volt, valamint nem tudtam vele oroszul megfelelően értekezni, kénytelen voltam kívánságát teljesíteni. Előzőleg már végigjött az alagsoron, ahol látta a szorosán egymás mellé slichtolt, sok bombasérült polgári személyt.

Az óvóhelyen, ahol úgyszólván mindenki aludt már, minden ötödik, hatodik személynek felhúzta a szemhéját, megnézte a szemét, konstataálta, hogy ép a szemük, tehát „szimulant”-ok. Így ment ez az óvóhelyen végig, miközben mind dühösebben ismételte, hogy „szimulant, szimulant”. Nem tudhatta, hogy ezek voltaképp a klinika alkalmazottai, családtagjaink, kiknek valóban nem volt

szembajuk, s annak a néhány tucat szembetegnek, kik a háború miatt nem tudtak hazatérni, szintén nem látszott a szemén ilyen felületes megtekintésre semmi. Próbáltam neki valamiképp megmagyarázni, hogy mi a helyzet, de egyrészt nem értettük meg egymást, másrészt nem is érdekelte, hogy mit akarok mondani.

Jöjjön ide azonnal a professzor, harsogta. Én hátramentem, és röviden tájékoztattam Nónayt, hogy mi a helyzet, s kértem, hogy jöjjön fel. Hátha ő élteesebb korával, hatalmasra növesztett Kossuth-szakállával meg tudja nyugtatni ezt az őrültet. Nónay, aki mindig is gyáva volt, most különösen megrémült. Közölte, hogy eszében sincs odamenni. „Vedd úgy, hogy én itt sem vagyok. Meghaltam vagy eltűntem. Intézd el úgy ezt az ügyet, ahogy tudod, de én nem létezem!”

Visszatérve az őrnagyhoz, jelentettem, hogy a professzort nem találom.

Erre az őrnagy teljesen kiborult. Közölte velem, hogy parancsba adja, hogy az összes alagsorban hordágyon fekvő polgári sebesültet szállítsuk le azonnal az óvóhelyre, s az összes óvóhelyen fekvő szimuláns személy költözzön fel az alagsorba. Erre ad háromórányi időt. A végrehajtásért engem tesz felelőssé. Ha nem teljesítem a parancsát, agyonlövet. Ezután mind a hárman elvonultak. Mivel rendkívül határozottan lépett fel, láttam, hogy ennek fele sem tréfa.

Úgy álltam ott, mint akit bunkóval fejbe vágtak. Ahogy kezdtem magamhoz térni, első gondolatom az volt, hogy micsoda fatális balszerencse, hogy a frontot, a bombázásokat, a klinika ostromát túléltem, s most egy ilyen ostoba szituáció miatt kell meghalnom. Mert az egy pillanatig sem volt előttem kétséges, hogy az őrnagy kívánságának teljesítése egyszerűen kivihetetlen.

Ismét lementem Nónayhoz, közöltem a fejleményeket. Ő rémülten csak azt hajtogatta, „micsoda képtelen-

ség, micsoda képtelenség”. Majd azt tanácsolta, próbáljak valami felsőbb szovjet parancsnokságot keresni, s kérjek védelmet. Mindezt akkor, amikor még az óvóhelyet sem volt szabad elhagynunk, nemhogy a klinikát.

Az őrnagy parancsának teljesítése már csak azért is kivihetetlen volt, mivel a szűkre szabott óvóhelyi lépcsőn a hordágyat méretei miatt le sem lehetett vinni. És ki bírta volna erővel azt a százhusz-százötven szerencsétlen sebesültet lecipelni, kik közül sokat már csak a ruha tartott egyben, s kiknek a többsége ilyen körülmények között egyébként is halálra volt ítélve. És kollégáimat, családtagjaimat, munkatársaimat pont én helyezzem fel a jéghideg alagsori folyosó kövére, ahol még egy matrac sem volt. Úgy döntöttem, hogy inkább agyonlövetem magam, de nem változtatok semmin. Különös, hogy ismét semmi félelemérzés nem támadt bennem, sőt egy rendkívül erős elszántság vett rajtam erőt. Bíztam abban, hogy halálommal a többiek helyzetét megválthatom.

Közben mindenki felébredt. Ahogy az eseménynek híre szaladt, mindenkit jéghideg borzongás töltött el. Remenár próbált rábeszélni, hogy legalább néhány sebesültet vigyünk le, de ő is belátta, hogy ez hordágyon fizikai lehetetlenség, karban lecipelve pedig még sokkal jobban megkínoznánk őket.

Az idő végtelenül lassan telt. Ha lépéseket hallottam, már vártam a hóhért. Idegesítő volt, hogy az alagsorban táborozó katonák még éjjel is mennyit jöttek-mentek. Többnyire kisebb csoportokban, részegen tértek haza. Eltelt két óra. Két és fél óra. Három óra. Semmi. Jó, tudtam, hogy az oroszok sohasem pontosak, de azért szerettem volna már a kivégzésen túllenni.

Mikor nyolc óra körül világosodni kezdett, s az őrnagy még mindig nem tért vissza, valami furcsa, de naiv remény kezdett ébredni bennem: hátha ez az őrült jelentést tett a parancsnokánál, s másnap hivata-

losan kijönnek kivizsgálni az ügyet, addig szerzek tolmácsot, s megmagyarázzuk, hogy képtelenség, amit az őrnagy kívánt.

De nem jelentkezett többit, sem aznap, sem másnap, soha. Feltehetően az őrnagy már amikor odajött, italos volt, bár nem látszott rajta, s az egész cirkuszt ilyen állapotában csinálta végig. Utána valószínűleg még tovább ivott, közben el is felejtette, hol járt és mit is kívánt.

Ezen izgalmas és álmatlan éjszaka után olyan halálos kimerültség vett rajtam erőt, hogy még beszélni is alig tudtam. Az óvóhely lakói pedig másnap felszabadultan rázták a kezemet, ölelgettek, csókolgattak, s köszönték meg, hogy józanságom, bátorságom révén milyen szörnyű megpróbáltatásoktól menekültek meg.

Január tizennyolcadikán elesett (felszabadult!) a pesti oldal. Mi ebből semmit sem vettünk észre, mivel a szovjet csapatok a klinikán keresztül változatlanul jöttek-mentek. A klinika lassanként egy átmeneti katonai szállássá alakult át, s közöttük mindig akadt néhány erőszakos, undorító szörnyeteg. Mindenesetre tizennyolcadika után táborozásaik kezdtek kissé meghosszabbodni, nem váltogatták egymást olyan sűrűn. Egyikkel-másikkal már szóba is lehetett állni, s huszadika körül Pest elestét is tőlük tudtuk meg. Január huszonötödikén végre elvitték szobánkból a telefonközpontot, kitakarodtak végleg az épületből, s mi ezt éreztük a legnagyobb „felszabadulás”-nak.

Ami utánuk az épületben maradt, az szinte leírhatatlan. Kiderült, hogy nemcsak az alagsorban, hanem az emeleteken is táboroztak. A kegyetlen hideg miatt a kórtermekben is szabad tüzet gyújtottak, még a parkettán is. A bútorokkal fűtöttek. Kész csoda, hogy az épület nem gyulladt fel. A könyvtárban egy nagy halom pernyére akadtunk, amely az elégetett szakkönyvek maradéka volt. Megpiszkálva a kupacot egy nagy, fekete, lapos tálcá került elő. Kiderült, hogy Nónayék hatalmas ezüsttál-

cája volt. Alatta a parketta faszénné változott. Mindenütt, ahol időztek, megszámlálhatatlan üres szeszes italos üveg, levetett ing, gatyá hevert szanaszét. Mosással nem foglalkoztak, egyszerűen tisztát zabráltak, a piszkosat otthagyták, s így váltottak fehéreneműt. Sok hátrahagyott pisztolyt, géppisztolyt, lőszert és mindenféle csecsebecsét is lehetett találni. Hogy az osztályokon a WC borzalmasan nézett ki, nem is vehető rossz néven, hiszen nem volt vízöblítés. Szerencsénkre nekünk végig volt vizünk azáltal, hogy az egész fővárosi vízhálózatból – mint a város legmélyebben fekvő helyére – a víz ide szivárgott. Egészen január huszonnegyedikéig, a vízszolgáltatás megindulásáig ha vékonyan is, de a mosókonyha alsó csapjából csurgott a víz. Január huszonötödike után, mivel a szovjet katonák nyüzsgése erősen lecsökkent a környéken is, zavartalanabban nézhettem széjjel. A kapuban még ott volt egy székre ültetve annak az egyik német katonának a hullája, akit még tizennegyediken lőttek agyon. A kezébe a hecc kedvéért egy kinyitott színes napernyőt tettek. A klinikakertben is még tíz-tizenöt civil ruhás hulla feküdt szerteszét. Szovjet katonai hullát egyet sem lehetett látni, azokat azonnal elszállították, nehogy ezek látványa a bajtársaikat esetleg féltékenyebbé, óvatosabbá tegye.

A következő napon már elmerészkedtem a József krt. 55. alatti lakásunkba is. E két-háromszáz méteres útvonalon is legalább tizenöt-húsz civil ruhás hulla feküdt a hóban. A ház lakói nagy ovációval fogadtak, mivel fogalmuk sem volt, mi van velünk. A harmadik emeleti lakásunkat nyitva találtam. A lakók elmondták hogy az oroszok minden lakásba behatoltak, s az értékesebb holmikát magukkal vitték. Az én lakásom egyik szobáját egy nagyobb bomba szakította át, ami lehatolt az első emeletig, de nem robbant fel. Ennek ellenére a lakás elszomorítóan nézett ki. Az ebédlőben csaknem teljesen hiányzott a plafon és a padló. A küszöbről le lehetett látni az első

SOMOGYI ERZSI KÁLMÁN GYÖRGGYEL
MARY TYRONE SZEREPÉBEN

Eugene O'Neill: Hosszú út az éjszakába című darabjában (1963)

emeleti lakásba. Ennek következtében lakásunk tele volt törmelékkal, mindent vastagon fedett a por. Az oroszok, miután az ajtót felfeszítették, látván mindezt, undorral fordultak vissza. Így az otthagyt holminkből sem az oroszok, sem a lakók nem vittek el semmit.

Az orosz telefonosok kikotródása után, még január huszonhatodikán beüvegeztem a klinikai alagsori szobánkat, melynek az ablaka addig csak falemezzel volt lezárva, hogy minél előbb felköltözhessünk. Előrelátó lévén és számítva arra, hogy háborús események miatt valószínűleg nagy szükségünk lesz üveglemezre, még december elején megvettem a Mária utcai Mihály nevű üveges ismerősömtől egy láda ablaküveget, s tíz kiló gittet. Ezt az éléskamránkban helyeztem el (ez utóbbiról később még lesz szó). Mivel volt üvegvágó gyémántom, nem okozott különösebb gondot az üvegezés. Huszonhatodikán este, miután Iluska egész nap takarított, hogy a mérhetetlen koszt, amit ezek otthagytak, eltüntesse, már vissza is költöztünk e szobába. A vaskályhába jól befűtöttem azzal a koksszal, amit előzőleg a telepen a központi fűtéshez használtak. Óriási érzés volt négy hét után fapad helyett ismét matracos ágyban aludni.

Másnap meglátogatott az öcsém, Györffy Gyuri, aki az ostrom alatt a Nemzeti Múzeum pincéjében bujkált, valamint bejött a szobaavatóra Grósz István is, aki a nehéz napok alatt hol a lakásán, hol a klinikán tartózkodott. A „felszabadulást” ünnepélyes koccintással kívántuk megünnepelni. Előre kell bocsássam, hogy mikor január tizennegyedikén az oroszok elfoglalták a klinikát, s a mi szobánkat szemelték ki telefonközpontnak, a legszükségesebb holmijainkat csak sebtében összekapkodva tudtuk az óvóhelyre levinni. Megmaradt azonban egy fél üveg angol whiskym, s mivel szerettem volna ezt biztonságos helyre dugni, sebtében becsúsztottam a gyermekágy matraca alá, gondolván, hogy ott csak nem fogják felfedezni.

Most, hogy ütött az ünneplés órája, a matrac alá nyúltam, s meg is találtam a félig telt whiskysüveget. Mindnégyünknek töltöttem egy-egy kupicával, és proszrit felkiáltás után felhörpinteni készültünk. Grósz itta ki

elsőként, de azonnal undorral ki is köpte a pohár tartalmát. Elképedve néztünk rá. Kiderült, hogy ezek a csibész telefonosok a matrac alatt is megtalálták a whiskysüvegünket, megitták, s pontosan addig a színtig, ameddig a whisky volt benne, pisivel töltötték fel. Majd az üveget gondosan oda tették vissza, ahol találták. Bár átkoztuk őket, de azért imponált szellemes kitolásuk.

Február elsején megkezdődött a Várhegy ellen a koncentrált szovjet támadás. A városban rekedt német katonák, mintegy huszonöt-harmincezer fő, ide vonultak vissza. Mivel a várhegyi barlangokból már előzőleg kitűnő óvóhelyeket létesítettek, ez meglehetősen jó védelmet nyújtott számukra, de mivel tudták, hogy teljesen körül vannak zárva, sejtették, hogy napjaik meg vannak számolva. A szovjet hadsereg minden rendelkezésre álló bombázóját, ágyúját, aknavetőjét bevetette ellenük, hogy őket megadásra kényszerítse. E tüzéségi ösztűz folytán – feltehetőleg gyújtóbombáktól – kigyulladt a királyi vár is, s kb. egy héten át hatalmas, tizenöt-húsz méteres lángokkal égett. Ez az óriási tűzvész, mely az egész környéket bevilágította, még a klinika földszintjéről is jól látszott. A gyönyörű királyi palotából csak romba dőlt, üszkös falak maradtak. A németek felfedezték, hogy a várhegybeli óvóhelynek egy lejárata van az Ördögárok alagútjába, mely árok Zugliget közelében bújik ki a föld alól. Megpróbálkoztak ezen át kimenekülni, de csak néhány száz németnek sikerült kijutni. A szovjetek hamarosan felfedezték a menekülési lehetőséget, s az előbújó németeket halomra lőtték. Mivel menekülésük mindenképp reménytelennek bizonyult, február tizenharmadikán megadták magukat. Ezáltal a főváros utolsó megszállt területe is szovjet kézre került. A katonákat pedig hadifogolyként elhajtották.

Néhány nappal a pesti oldal eleste után arra lettünk figyelmesek, hogy a klinikakertben ismét nagyobb szovjet mozgolódás támadt. Több katonai autó, dzsip jelent

meg. Elkezdtek a telepen tárolt személygépkocsikat összeszedni.

Az én Topolinóm, valamint Nónay Opel Rekordja az ostrom alatt a klinika melletti hatalmas fészkerben állt.

Még 1943 őszén építtetett a GH a jelenlegi büfé helyére egy nagyobb színt, két tűzoltóautó részére. De mivel 1944. november végéig nem sikerült tűzoltókocsit szerezni, a GH hozzájárult, hogy személykocsijainkat itt tároljuk. Úgy gondoltuk, itt biztonságban lesznek. Bár a bombák és aknák a fészert erősen megrongálták, s a kocsik karosszériáját, ablaküvegét több aknaszilánk fúrta át, én még január tizedike körül a motort be tudtam indítani, tehát súlyosabb baja nem esett. Mivel a klinikusok között voltak, akik kocsijukról leszerelték a kereket, vagy kivették az akkumulátort, hogy ne lehessen velük elhajtani, az orosz katonák mindezt hozták magukkal, s ezzel a kocsik egy részét járóképessé tudták tenni. A többit pedig vonatszerűen egymás után kötve, teherautóval vontatták el.

Az ablakból nagy bosszúsággal szemléltem, amint az én Topolinómat is elszállítják, de mivel sokan voltak, szólni sem mertem. Az, hogy Frigyesi professzor Packardját, vagy Bakay professzor Mercedesét elvitték, érthető volt, hiszen ezeket hadicélra is felhasználhatták. De hogy egy kis Fiat 500-assal mit akartak kezdeni, ez számomra érthetetlennek tűnt. (Később megtudtam, hogy ezeket vidéken eladták.)

Két napra rá az egyik altiszt azzal szaladt hozzám, hogy az alagsorból elvitték 125-ös Puch motorkerékpáromat is, melyet addig békén hagytak. A földszinti ablakból kinézve láttam is, hogy a GH előtt kb. negyven-ötven kerékpár, valamint három-négy motorkerékpár fekszik kupacba hányva. Az én Puchom a legszélén feküdt. Az egész egy géppisztolyos katona őrizte. Erre olyan méregbe gurultam, hogy gondoltam, lesz, ami lesz, én visszaserzem. Fehér köpenyben határozott léptekkel oda-

mentem, s a motoromat felemelve elkezdtem visszatolni. Az őrt váratlan pimaszságom annyira meglepte, hogy csak bambán nézett utánam, s mire észhez tért, s elkezdett kiabálni, én már el is tűntem vele az alagsorban. Mivel őrhelyét nem hagyhatta el, nem tudott utánam jönni. Ez alkalommal már olyan helyet kerestem elrejtésére, ahol nagyon nehezen bukkanhattak volna rá. Meg is maradt. Óriási jelentőségű volt számomra, hogy 1948-ig, míg újból kocsit tudtam venni, nem maradtam motoros jármű nélkül. 1945. március utolsó napjaiban már ezen karikáztam ki Leányfalura, hogy megszemléljem csónakházamat.

Az ostrom utáni első kirándulásom Budára

Pest után, 1945. február tizenharmadikán elesett Buda is. A gyilkos küzdelemnek vége volt. A királyi palota égésének tíznapos lángcsóvái is, melyek éjjel vörösre festették az eget, kialvófélben voltak. A várost mind több szovjet egység kezdte ellepni. Az utcán civilnek mászkálni nem volt tanácsos, mert a katonák könnyen kifosztották az embert, vagy csak szelíden elvették a télikabátját. Az egyetemtől ugyan hamarosan kaptunk orosz nyelvű arcképes igazolványt, ez azonban gyakorlatilag semmit sem ért, hiszen sok katona még olvasni sem tudott. Szívesen szétnéztem volna a városban, de már híre ment, hogy az oroszok szedik össze a férfinépet, hogy az előző hadijelentéseikben közölt hadifoglyok számát mesterségesen előteremtsék. Emiatt legfeljebb a József körút 55. alatti lakásunkig merészkedtem.

Ilyen körülmények között történt, hogy február huszonkettedikén (harmincharmadik születésnapomon), dél előtt tíz óra körül egy szovjet sebesültszállító autó állt meg a klinika előtt, s a sofőr kíséretében egy tiszt jött be a ka-

pun. Fiatal, magas, arisztokratikus külsejű férfi volt, aki udvarias hangon egy klinikai orvost keresett. Én kerültem elő. Kitűnő németiséggel előadta jövetele célját. Kiderült, hogy a Cegléden állomásozó Malinovszkij tábornok törzskarához tartozik, orvos főhadnagy. Azért jött, mivel főnöke, Malinovszkij olvasószemüvege eltörött, s arra gondolt, hogy talán a Szemklinikán útbaigazítást tudnak adni, hol tudná megcsináltatni. Útközben nyilván rájött, hogy ez nem lesz könnyű feladat, mivel minden üzlet, így a látszerészüzletek is mind ki voltak fosztva, vagy ki voltak égve.

Én rögtön tudtam, hogy ügyét kedvezően tudom elintézni, de hogy kissé fontoskodjak, közöltem vele, hogy a jelen körülmények között ez rendkívül nehéz lesz, de mindent el fogok követni. Foglaljon helyet, utána nézek a dolognak. Először is lemértem a törött üvegek dioptriaszámát. A legközségesebb + 3.0 dioptriás üvegről volt szó.

Optimizmusom az alábbiakban nyerte magyarázatát: Marton Lajos, aki az 1940-es évek elején kontaktlencse-technikusom volt, még a bombázások előtt bemenekítette optikusi gépeit és szemüveglencse- és keretraktárát a klinikára. Bár előtte a Königseder nevű neves optikus segédjeként dolgozott, saját üzletet készült nyitni, s innen volt a felszerelése. Marton, aki nőtlen fiatalember volt, katonaszökevény lévén lakásán nem érezte biztonságban magát, ezért január ötödike-hatodika körül ő is beköltözött a klinikára. A pesti oldal felszabadulása után fel is állította az egyik kis alagsori helyiségben műhelyét, s itt-ott már munkája is akadt, hiszen rengeteg embernek tört össze a szemüvege. Természetesen, mondta ő.

Törtém a fejem, hogy viszonzásképp mit kérhetnék a főhadnagytól, de semmi értelmes dolog nem jutott eszembe. Bár a két lencse becsiszolása félórás munka volt, hogy lássa, hogy a szemüveg elkészítése nem egyszerű dolog, közöltem vele, hogy jöjjön vissza délután három órára, addigra elkészítetem a szemüveget. Mivel udvarias volt,

én is udvariasan felajánlottam, hogy ha kívánja, addig leülhet a klinika rögtönzött rendelőjében is, amely fűtve volt. Ő megköszönte, és azt mondta, hogy addig inkább átmeny Budára kissé szétnézni. Megemlítettem neki, hogy ez aligha lesz lehetséges, mivel a németek minden hidat felrobbantottak. Ő azonban megnyugtatóan, hogy a Csepel-szigeten van egy szovjet hadihíd, azon ő bizonyosan átjut. Ekkor támadt az az ötletem, hogy megkérem, hogy vigyen át engem is. Habár el voltam készülve a nemleges válaszra, mivel láttam, hogy gondolkodik a dolgon, indokolásképp még elmondtam, hogy apósoméék Budán laknak, négy hete nem tudunk róluk semmit, s mivel a Várhegy tövében laknak, aggódunk sorsukért, s szeretném őket meglátogatni. Erre azt mondta, rendben van.

Beültem hátul betegszállító kocsijába, s elindultunk a Soroksári úton, déli irányba. Útközben rendkívül lehangoló képet nyújtott a rommá lőtt város. A leomlott házak romjai miatt helyenként alig lehetett előbbre jutni. Úton-útfélen meggyötört embereket lehetett látni, kik balyut cipelve, motyójukat babakocsin tolva, jobbik esetben megmaradt holmijukat kis kézikocsin húzva igyekeztek kibombázott házukból valamely rokonhoz vagy ismerőshöz eljutni. Végre a sok akadályt legyőzve elérkeztünk a pontonhídhöz, mely a Csepel-sziget és a budafoki Háros-sziget közt volt felállítva. A híd pesti oldalán óriási tömegű páncélos és egyéb harci jármű várakozott, hogy majd a hídon átkelhessen, melyen akkor úgyszólván egymást érintve, vég nélküli páncélososzlop haladt át. Az átjutás teljességgel lehetetlennek látszott. A főhadnagy kiszállt, előrement a hídfőnél lévő irányítócsoporthoz, a parancsnokkal néhány szót váltott, s máris intett a sofőrnek, hogy induljon. A hídparancsnok két tank között helyet csinált kocsinknak, s bár csigatempóban, de átjutottunk.

Az út Budafoktól kezdve apósoméék Attila u. 10.-ben lévő házáig szinte leírhatatlan élmény volt.

Budafokon, Lágymányoson át a rengeteg szétlőtt jármű közt még valahogy csak át lehetett hajtani, de a Gellért tértől kezdve ehhez a sofőrünk ördögi ügyessége kellett. Először is, a Gellért szálló előtt tíz-tizenkét szovjet teherautó várakozott. Ezekre dobálták fel azoknak a német katonáknak a hulláit, akiket sebesültként a Gellért szállóban mint tábori kórházban ápoltak. Számuk állítólag háromezer körül lehetett.

A szovjet hadsereg előnyomulása közben nem ejtett foglyot, azok hátraszállítására nem volt lehetőségük. Minden foglyot egyszerűen agyonlőttek. Állítólag ezt tették a háromezer sebesülttel is, géppisztollyal elintézték őket, s tetemeiket az odavezényelt teherautók vitték a tömegsírba.

A Tabán látványa még pokolibb volt. A tízezernyi kilőtt katonai jármű, tank, szekér miatt moccanni sem lehetett volna, ha ezeket előzőleg valamilyen buldózerszerű tank nem toltta volna egymás hegyére-hátára, hogy köztük egy olyan sáv keletkezzék, ahol két katonai jármű egymással szemben el tudjon haladni. A Tabán parkjában szerte még rengeteg temetetlen civil hulla, s a lótetemek tucatjai heverték. Egy-egy lovat nyolc-tíz ember tépett, kaszabolt, hogy egy darabka húshoz jusson. E kép olyan filmjelenetre emlékeztetett, ahol keselyűk hada cibálja a zebratemetet. Az Attila úton egy német repülőroncs lógott le a tetőről. Ahogy közeledtünk az Alagút felé, a roncshegy magassága mindinkább nőtt. A németek a végén ugyanis mind a Várhegyre vonultak vissza, s járműveiket lent hagyták a Várhegy körül. Az Alagút után, az Attila utcában már csak egy járható sáv volt. A kapuk aljából elgyötört arcú emberek néztek ránk. Mikor a tízes szám előtt megállt kocsink, a kapuban állók elszivárogtak. Nagy problémát jelentett, hogy a mentőkocsival valahogy be kellett furakodnunk a roncsok közé, hogy ne álljuk el az utat.

A lakók, mikor meghallották, hogy magyarul szólítom őket, előjöttek, s ekkor tudtam meg, hogy apósom és anyó-

som január tizenhatodikán egy bombatámadás alkalmával életét vesztette. Amint elmondták, délelőtt egy kis bombázási szünet állt be. Apósom valamiért felszaladt az első emeleti lakásukba, anyósom pedig beszaladt a földszinti házmesterlakásba, hogy Zolti unokájának tejet melegítsen. Amint apósom éppen jött le a lépcsőn, akkor csapódott be egy repülőbomba a lépcsőházba, mely apósomat darabokra tépte szét, anyósom pedig ennek a bombának a légnyomásától halt meg. Testén semmiféle külsérelmi nyom nem is látszott. A szörnyű tragédiában enyhe vigasz volt számunkra, hogy fájdalom nélkül, egyszerre haltak meg. A főhadnagy, értesülvén a szomorú esetről, részvétét fejezte ki.

Már útközben, az autóban eszembe jutott, hogy még az ostrom előtt egész rendelőfelszerelésemet az apósomék lakásában helyeztem el, vajon mi lett a sorsa. A felszerelést egy hatalmas faládába helyezve az egyik utcai főfal mögé állítottam.

Felérve a lakásba, mely számos bomba- és aknata-lálatot kapott, elképesztő látvány tárult elém. Az ablakeretek, néhány bútor szilánkokká aprítva, mindent vastag tégl- és vakolattörmelék borított. A szekrényekből a fosztogató katonák mindent kidobáltak, összetapostak. Az én ládám tartalma is ki volt borítva, törmelékkel belepve, de felületesen szemlélve úgy látszott, hogy minden műszerem épségben megmaradt. Amint a műszereket rakosgattam vissza a ládába, közben utánam jött a főhadnagy is, s miután tájékoztattam, hogy miről van szó, ő volt az, aki felajánlotta, hogy vajon nem akarom-e a ládát hazavinni a klinikára. Bár e rendkívül jóindulatú ajánlata első pillanatra szinte megdöbbenett, szerencsére mindjárt kapcsoltam, s mondtam, hogy bizony szívesen elvinném, de hát ezt a hatalmas, nehéz ládát nem tudjuk levinni. A fő problémát ugyanis nemcsak a láda mázsánál is nagyobb súlya jelentette, hanem tetézte az a körülmény, hogy egy akna leszakított a folyosóból egy jó

hatméteres szakaszt. Apósoméki lakásából csak úgy lehetett a ládát levinni, hogy egy ablakon át be kellett mászni a szomszéd lakásba, azon keresztül haladva egy másik ablakon át ki a folyosó megmaradt részére, s innen a lépcsőházba. Erre felajánlotta, hogy majd segít a sofőrje, s ha a lakókat megkérem, bizonyára azok is segítenek. Így is történt, segítségükkel, ha nehezen is, de lecipeltük és beraktuk a ládát a kocsiba. Számomra a rendelői felszerelésem megmenekülése pótolhatatlan nyereséget jelentett.

Visszafelé talán még lassabban haladtunk, mint oda. A pontonhídhöz érve, azon változatlanul sűrű oszlopban jöttek Buda irányába a járművek. A főhadnagy közbenjárására azonban a pesti oldalon megállították az oszlopot arra az időre, míg mi átrobogtunk. Már jól besötétedett, mire a Mária utcába visszaértünk. Átadtam a főhadnagynak a kész szemüveget. Mivel a sofőr segédkezett a ládám cipelésében, gondoltam, megajándékozom egy üveg barackpálinkával, melyet sikerült valahogy átmeníteni. A főhadnagy azonban ezt nem engedte meg. Ezután egymásnak köszönetünket fejeztük ki, búcsút vettünk, s ők elhajtottak Cegléd irányába.

Soha többet nem találkoztam oroszok közt ilyen korrekt, udvarias, segítőkész, talpig úriemberrel. Bizonyosra veszem, hogy valamilyen orosz cári dzsentrí vagy arisztokrata származék lehetett!

Élénkamaránk megmenekülése

Mikor 1944 szeptember-októberében bizonyossá vált, hogy az ország szovjet megszállása elkerülhetetlen, ki-ki igyekezett elegendő élelmet tárolni. 1944-ben országszerte óriási termés volt, s mivel a klinikán sok gazdálkodót is kezeltünk, mindenkinek volt valamilyen vidéki kapcsolata, ahonnan élelmet tudott begyűjteni. Én egy ismerős

madocsi családot bíztam meg, hogy részünkre vásároljanak mindenféle élelmet, s még október elején leutaztam a Topolinóval, hogy nagyobb mennyiségű krumplit, szalonnát, kolbászt, füstölt húst, babot stb. szállítsak fel. A hozott kacsákat, csirkéket a feleségem zsírban lesütve tette el. Sok kenyeret szárítottunk, és vászonzacskóban tároltuk. Vettem még cukrot, rizst, teát stb. Egyszerűen annyi élelmiszert gyűjtöttem össze, hogy ez elegendő legyen a család két-három havi szükségletének a fedezésére. De ezt tették a többi bentlakó altisztek, ápolónők is, s ki-ki maga gondoskodott elrejtésükről. Amikor október tizenhetedikén beköltöztünk a klinikára, úgy döntöttem, hogy élelmiszerkészletünket is bent fogom tárolni. Feltételeztem még akkor, hogy a klinika a szovjet csapatok zablálásától érintetlen marad. Az elhelyezésre egy használaton kívüli, alagsori kamrát szemeltem ki, melynek nem volt ablaküvege, csak sűrű rácsa, tehát szellős volt, ajtaja pedig közvetlenül az óvóhely hátsó bejárata mellett nyílt. (Később ez lett az áramgenerátor helyisége.) Ugyanide helyezték el élelmiszerkészletüket Erőss Sándorék és Tamás János portásék is.

A szovjet katonák – amint már említettem – a klinika minden helyiségét alaposan átkutatták, minden ajtót, szekrényt felfeszítettek, minden értékesebb tárgyat, élelmiszert elvittek. A klinika csaknem száz helyisége közül ez volt az egyedüli, amit nem törtek fel.

Ennek a magyarázata a következő lehet: mivel az óvóhelyet az ott tartózkodók felmelegítették, a hátsó lejárati légvédelmi ajtaját a szellőzés miatt viszont általában nyitva tartottuk, az óvóhelyről a meleg levegő felfelé áramlott. Miután az épületen mindenütt kitörték az ablaküvegek, s rendkívül hideg időjárás volt, csak az óvóhelyi lejárati táján volt enyhébb a levegő hőmérséklete. Ezért a katonák egymás hegyén-hátán, főleg az óvóhely lépcsőjén, valamint közvetlenül e mellett, a kamraajtó

előtt heverészték. A zabráló katonák pedig tekintettel voltak az ajtóbenyílóban alvó társaikra, s nem akarták őket az ajtó felfeszítésével megzavarni. Egyébként is, az ajtó látszólag egy föld alatti pincében nyílt. Pedig ha tudták volna, hogy a kamra mennyi finomságot rejt, pillanat alatt kirámolták volna. Mivel a kamraajtó előtt négy héten át, egymást váltva, éjjel nappal feküdtek katonák, feltörésére végig nem is került sor. Amikor végleg eltávoztak, nagy kő esett le a szívünkről, s vettük ismét birtokba pótolhatatlan élelmiszerkészletünket, mely április elejéig biztosította ellátásunkat.

1945. január utolsó napjaiban megszűnt a villanyvilágításunk, ami akkor kellemetlenül érintett minket, jóllehet – amint utóbb megtudtuk – inkább annak kellett volna örülnünk, hogy addig egyáltalán volt. E számunkra kedvező körülmény okára később derült fény. A klinika ugyanis az áramot a Liliom utcai áramelosztóból kapta, mely az 1920-as, 1930-as években egyenáramú generátoraival áramfejlesztőként működött. Az Elektromos Művek még az ostrom előtt gondoskodott róla, hogy szükség esetén ezek lássák el árammal a környéket, ezért még idejében üzemképesé tette őket. Az áramellátás az országos hálózatból már január elsején, a bombázások kezdetekor megszűnt, ezért beindították a Liliom utcai generátorokat, s míg ezek szénnel győzték, termeltek is áramot. Január végére azonban elfogyott a szénkészlet, s így megszűnt az áramtermelés. Csak február hetedikén sikerült az országos hálózatot annyira rendbe hozni, hogy a mi körzetünket is vissza tudták erre kapcsolni. Ez a szerencsés körülmény okozta, hogy a klinika mindössze egy hétig volt világítás nélkül.

Február vége felé alaposan szétnéztem a József körüti lakásunkban, olyan szemmel, hogy van-e egyáltalán értelme és lehetősége, hogy oda visszaköltözzünk. A klinikai szükséglakást ugyanis már nagyon megelégteltük.

Annak ellenére, hogy csak egyik szobánk szakadt le, a lakás annyira romos volt, hogy reménytelennek látszott az akkori körülmények között, hogy belátható időn belül rendbe tudjuk hozatni. Feleségemmel úgy határoztunk, hogy megpróbálok egy másik, épebb lakást keresni. Tudtuk, hogy az ostrom elől rengeteg család hagyta el otthonát, s menekült nyugatra. Emiatt igen sok lakás ürült meg, főleg a belváros jobb negyedeiben.

Felkerekedtem tehát, hogy terepszemlét tartsak. Mivel már a házasságunk előtt szerettünk volna a Múzeum kert környékén letelepedni, de akkor ez reménytelen volt, először errefelé indultam el, hogy szétnézzek. Nagyon óvatosan kellett haladjak, mivel már elkezdődött a polgári férfiak összeszedése a hadifogolylétszám feltöltése céljából, s nagyon szemfülesnek kellett lenni, hogy a kapualjakban rejtőző szovjet katonák kelepcejébe ne kerüljek. Ezt sikerült kikerülnöm, s így jutottam el a Bródy Sándor utca elejére. Érdeklődéseimre kiderült, hogy ott úgyszólván minden ház csaknem minden lakása elhagyott volt. Válogathattam volna a legcsodálatosabb és részben teljesen lakható lakások között. Nem akartam azonban olyan lakásba költözni, melynél számítani lehetett arra, hogy tulajdonosa esetleg visszatér, s át kellett volna adjam. Így haladva jutottam el a 10-es számú házig, a Tauffer palotáig. A kapuban állva nagy örömmel fedeztem fel a belső telep egyik villanyszerelőjét, Szabó bácsit, akit régóta ismertem, s akiről kiderült, hogy ő az épület házmestere is. Mellette egy ismerős arcú úrihölgy állt, Huszár Aladárné, a volt főpolgármester özvegye, kivel a háború előtt valahol futólag szintén találkoztam.

Mikor Huszárné meghallotta, hogy mi járatban vagyok, kérlelni kezdett, hogy költözzünk hozzájuk a hat-szobás lakásukba. Ő hajlandó átadni az egész négyszobás utcai traktust, ő csak az udvari részt kívánja megtartani, mivel leányával csak kettesben maradtak, s nekik ez bő-

ven elég. Nagyon szeretné ugyanis, ha mielőbb valami rendesebb, ismerős család költözne hozzájuk, mivel az orosz katonák állandó randalírozása csaknem elviselhetetlen számukra. (Elősegítette a házbeliek zaklatását, hogy az alattuk lévő lakásban Kállay Miklós, a volt miniszterelnök lakott.) Úgy vélte, ha egy kisgyermekes család költözik oda, ez már egymagában kedvezően hat az ő molesztálásuk mértékére. Mivel Huszárné ajánlata őszintének és korrektnek hatott, s a szép, nagy lakás nekem is megtetszett, no meg Szabó is rábeszélte, elfogadtam az ajánlatot, annál is inkább, mivel a lakás épnek látszott, csak az ablaküvegek hiányoztak, és rom-por borított mindent. Hogy a tetőzet súlyos sérülései miatt esőzés esetén rendszeresen beázott, ez csak később, tavasszal derült ki.

Problémát jelentett, hogy a palota hatalmas ablakainak üvegei mind kitörtek. Huszárné elmondta, hogy még az ostrom előtt, óvatosságból, az összes belső ablakokat leszedték és biztonságba helyezték. Mivel a bombázások következtében a külsők mind kitörtek, Pest eleste után arra gondolva, hogy itt már nem lesznek többé harcok, felrakatta a belső ablaktáblákat. Arra nem számíthatott, hogy a ruszok az összes környéken talált, fel nem robbant bombát és ágyúlövedéket összeszedik, és a Múzeum kertben egy kupacba rakva felrobbantják. Érthető, hogy erre az egész környék addig megmaradt ablakai is mind betörtek.

Első dolgom volt, hogy legalább az egyik szobát lakhatóvá tegyem. A klinikai üvegekészletemből hoztam üveget, s a két ablak közül az egyiket saját kezűleg beüvegeztem. A másikat hatalmas méretei miatt csak falemezzel tudtam zárni.

Nagy gondot okozott a költözködés lebonyolítása is. Bár itt-ott feltűnt már egy-egy lovas kocsi, most hiába kerestem, egyet sem találtam. A klinikának megmaradt azonban a kis, négykerekű kézikocsija, gondoltam, megpróbálom a legszükségesebbeket azon átszállítani. A nagyobb

bútorok áthurcolására segítséget kerestem. Szerencsére önként felajánlotta segítségét egy régi altisztünk: Pacsu bácsi veje, aki fiatal, erős férfi volt, s akit mint katonaszökevényt az ostrom alatt az óvóhelyen bújtattam, s aki most ily módon akarta meghálálni, hogy nem került ki a frontra. A költözködést február huszonnyolcadikán kezdtük el. A munka nemcsak fizikai értelemben volt nehéz, hiszen az új lakás is a harmadik emeleten volt, hanem közben az orosz „davaj”-ok ellen is állandóan védekezni kellett. Először a klinikára menekített bútorainkat és holminkat szállítottuk át. Utána a József körüti lakás bútorai kerültek sorra. A harmadik emeletről le, a harmadikra föl. Ma is csodálom, hogy olyan leromlott állapotban hogyan voltam képes „szállítómunkás”-ként ilyen teljesítményre. A kiskocsival naponta háromszor-négyszer is fordultunk. Szerencsére március ötödikén végre elcsíptem egy lovas fuvarost, aki vállalta, hogy kocsiján a legnagyobb és legnehezebb bútorokat átszállítja, de a gurtnival való cipekedést ekkor is nekünk kellett végezniük. Március hatodikán már minden holmink a Bródy Sándor utcában volt, s szerdán, március hetedikén gyerekestől átköltöztünk a klinikáról új otthonunkba. Huszárné megengedte, hogy tűzifáját használjuk, az ott lévő cserépkályhába jól befűtöttem. Világításunk azonban még körülbelül két-három hétig nem volt. Esténként akkumulátoros lámpa fényénél vacsoráztunk, de már asztalhoz ülve. A következő napok rendezkedéssel teltek. Mivel a nagy lakás konyhája Huszárnéhoz került (a fürdőszoba viszont hozzánk), hogy valami főzőalkalmatosságunk legyen, a fürdőszobába beállítottam egy vaskályhát, ami egyúttal fűtötte is.

A lakás azonban a szovjet NKVD listáján Huszár Aladár lakásaként volt nyilvántartva, s mivel ő mint dzsenti és volt polgármester osztályidegennek számított, hiába volt ő valójában baloldali érzelmű, hiába volt a nyilasok által elhurcolt és halt meg Mauthausenben szívóro-

hamban, lakását közprédaként kezelték. Választásomnál erre nem gondoltam, s ez jó ideig sok bosszúságot okozott számunkra. Az oroszok minduntalan dörömböltek, rugdosták az ajtót, s Huszárt keresték. Azt, hogy ajtómra kívül nagy vöröskeresztet tettem ki, s a névtáblám mellé nagy cirill betűkkel kiírtam, hogy „gláznoj vrács”, ezt figyelembe sem vették. Nagy adag ügyességre, tapintatra, rábeszélőkészségre volt szükség, hogy elhitesseem velük, hogy Huszárék elköltöztek. Ha már Huszárné olyan kedves volt velem szemben, hogy lakáshoz juttatott, legalább azzal igyekeztem ezt meghálálni, hogy soha nem árultam el, hogy a melléklépcsőn át megtalálhatják őket. Végül is egy trükkel sikerült váratlan látogatásaiktól megszabadulnom. A sógorom, Farkas Ferkó révén szereztem ugyanis egy fertőző betegséget jelző, nagy piros, cirill betűkkel írt feliratot, s ezt már nagyon respektálták.

A költözködés és berendezkedés két hete alatt a klinikai munkában alig vettem részt. Időközben ugyanis több kolléga is előkerült: Luzsa, Bíró, Grósz I. Ők átvették tőlem a stafétabotot, tehát a klinikán nem volt rám olyan nagy szükség, mint előtte.

Még a költözködésem előtti napokban megindítottuk az ambulanciát Tamás János portás egyszoba-konyhás lakásában, az alagsorban. Tamásék az ostrom alatt nem is laktak bent, kispesti házukban rekedtek, s a harcok miatt már nem tudtak bejönni. Klinikai lakásukat, mely tipikusan szerény, nyárspolgári módon volt berendezve, a bevonuló szovjet katonák „burzsuj, burzsuj” felkiáltások közepette miszlikre verték szét. Ugyanígy Erőssék lakását is, bár az valóban sok ízléssel és értékkel volt berendezve.

Tamásék konyhájának maradványait berámoltuk a mögötte lévő szobájukba. Az ablakba üveget vágtam. Frommertől, a Pál utcai lakatos kirabolt műhelyéből áthoztam egy vaskályhát fűtés és sterilizálás céljára, s március első napjaiban ebben a konyhában indult meg a klinika te-

vékenysége, főleg szem- és szemhéjsérültek ellátása. Nónay volt a vezető, a többiek segédkeztek. E napokban a Nónay család is hazaköltözött Prohászka Ottokár utcai lakásukba.

Amint március közepétől ismét bejártam, Nónay megbízott a klinika romtalanításának irányításával. Így tértünk vissza nagyon lassan, hónapról hónapra, egy-egy újabb helyiség helyreállításával a régi kerékvágásba, de két esztendő is beletelt, míg a klinikát annyira rendbe tudtuk hozni, hogy teljes kapacitással üzemelhetett.

DR. GYÖRFFY ISTVÁN

Forrás: Kiadatlan gépirat, a család tulajdonában – első közlés

MŰHELY

Szerkeszti Kodolányi Judit

A Magyar Szemle folyóirat 1992-es újraindítása óta összesen két rovattal bővítette a tartalmának nagyját képviselő tanulmány szekciót. 1997 márciusában az 1% Metafizika szerkesztését kezdte meg Szabados György, hogy kéthavonta legalább egy százalékkal „egy teljesebb, láttatóbb és éltetőbb, az ember számára emelkedettebb személetet adjon”. Ezt a rovatot most is, olykori kimaradásokkal is, az ő szellemében folytatjuk. Körkép rovatunk először a 2001-es évfolyam első számában jelentkezett, hogy kritikai, ismertető kitekintést adjon a színház, képzőművészet, irodalom és tudomány néhány aktuális szeletéről. Tekintve azokat a változásokat, amelyek a több mint húszéves folyóiratot körülvevő világban zajlanak, és amelyek mélyen érintik a kultúrát és olvasóinkat, mi több, szerzőinket is, úgy éreztük, már régen eljött az ideje egy újabb rovat indításának. Ismét új irányba kell fordulnunk, legalábbis újra meg újra emlékeztetni magunkat kezdeti elképzeléseinkre, újra meg újra hozzáigazítani céljainkat és eszközeinket a folyton változó világhoz, mely egyre inkább és egyre hevesebben kívánja meg a nyitottságot, az előremutató szemléletet, az egymással folytatott párbeszédet, új dolgok ismeretét és használatát.

E számunkban először jelentkező Műhely rovatunkban olyan, elsősorban pályájuk első szakaszában alkotó szerzőket kívánunk megjelentetni, akik saját szakmájukban még nem kutatott területek felé indulnak el, ismertnek hitt jelenségeket új szemléletmóddal közelítenek meg, rég eldöntött vitákat és harcokat újból mérlegre tesznek. Tanulmányaik alakulófélben lévő, de célra törő anyagot kínálnak ismereteink termékeny továbbépítéséhez.

LÁTLELET A DIKTATÚRÁKRÓL

Máthé Áron, a Századvég kutatója, az újonnan felállított Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja most megjelent, a Századvég Kiadó által kiadott kötetében – a címmel el-
lentétben – nemcsak a zuglói nyilasok perének történe-
tét dolgozza fel. Az 1967-es bírósági eljárás bemutatása
kapcsán két diktatúra működési mechanizmusa bonta-
kozhat ki a szemünk előtt: egyszerre látjuk egy kerületi
nyilas vezetés inkább szabadrablásra, mint komoly ideo-
lógia által irányított cselekvésre emlékeztető brutalitását,
valamint a már „puhább” módszereket előtérbe helyező
kommunista diktatúra nemzetközi és belföldi sakkjátsz-
máit. (Ahogy a szerző találóan fogalmaz: „Az egyik bűn-
öző rezsimnek kapóra jött, hogy egy másik bűnöző rezsim által
elkövetett bűnökre mutogatva fedezze magát.”)

A könyv több fejezeten keresztül, aprólékosan mu-
tatja be a zuglói nyilas pártszolgálatosok tevékenységét
az 1944. október 15-ei hatalomátvételtől 1945 februárjáig,
a kitörésig. Az eseménysorozat, az érthetetlen brutalitás
rekonstruálására a bírósági eljárások tanúvallomásai,
nyomozásai és – kisebb részben – fogdaügynöki jelenté-
sek alapján volt lehetőség. A forrásállomány jellege nyil-
vánvalóan nem könnyíti meg az események pontos visz-
szaidézését – a problémákra helyenként a szerző is utal –,
mindezek ellenére a kerületi nyilas uralom leírása jól
bemutatja az erőszak sokszor értelmetlen és teljesen cél-
talan alkalmazását, a terror „esetlegességét” és a pártszol-
gálatosok féktelen életmódját. Röviden: olyan emberek
„hatalomgyakorlását”, akik korlátaik miatt normális körülmények között – háború és megszálló hatalmak hiányá-

* Máthé Áron: *A zuglói nyilasok pere, 1967. Értelmezési lehetőségek.* Buda-
pest, Századvég Kiadó, 2014.

ban – semmiképpen sem kerülhettek volna hatalom közelébe. Tanulságos látni, hogy az ítélet – a nyilvánvalóan elkövetett borzalmak, gyilkosságok ellenére – számos tévedést, pontatlanságot, csúsztatást tartalmaz. (A gyakori túlzások és helyenkénti torzítások miatt nem véletlenül kapta az egyik fejezet az „*Ami megtörténhetett...*” címet.) Az egyik legfontosabb vádpont, a Mexikói úti vérengzés kérdése – amelynek a szerző külön fejezetet szentel – a nyilasok teljesen öncélú brutalitását kívánja bizonyítani a kommunisták részéről, az ellenálló tevékenység és az Eichmann-féle alakulatok jelenlétének elhallgatásával.

A könyv legfontosabb részeinek és megállapításainak mégsem a pártszolgálatosok tevékenységének és az általuk elkövetett borzalmaknak a bemutatását érzem. A kötet több, immár szélesebb körben elfogadott – sokáig eretnekségnek számító – tézist erősít meg. Ilyen a nyilasok és a kommunisták hasonló társadalmi bázisa és szociális demagógiája, vagy a szélsőjobboldali mozgalom több tekintetben „modern” jellege. (Persze e tételeket valamilyen szinten árnyalják is a vádlottak, illetve a *Függelék*ben ismertetett XIV. kerületi nyilas párttagság életrajzai. Bár a vádlottak és a tagok döntő többségét munkások adják, köztük elvéve festőművészt, orvost és banktisztviselőt is találunk – akik viszont a kínzásokban, kegyetlenkedésekben, az október 15-e utáni terrorban bizonyíthatóan nem vettek részt. A tizenkilenc vádlott közül három lépett be a háború után valamelyik kommunista formációba – más pártba egyikük sem.)

Jellemzően ábrázolja a kommunista rendszer működését a per időzítése és tervezettsége. Ezt érzékelteti jól annak leírása, hogyan helyezhető el mindez az 1956-os forradalom tizedik évfordulója, az állandó „*antifasiszta harc*” és a kommunista múltszemlélet (azaz a Horthy-korszak elítélése és szélsőjobboldalivá festése) kanonizálásának koordináta-rendszerében. Mindezek között is legfontosabb a baloldali politika állandóan kijátszott

SOMOGYI ERZSI KOSSUTH-DÍJAS SZÍNМŰVÉSZ
(1959)

„antifasiszta” kártyája. Erre leginkább az NSZK hitelességének aláásása és nyugati kapcsolatainak gyengítése, az Eichmann- és az Auschwitz-perre való reakció, a háborús bűnök elévülésének kérdése, valamint a zsidóság identitásának „alakítása” (azaz: Izrael vonzerejének csökkentése) miatt volt szükség. Találó és tisztázó jellegű a

kommunista „igazságszolgáltatásra” vonatkozó „három K” elnevezés, amely a kirakatper–konceptió per–konstruált per hármasságát fedi. (Több esetben láthattuk, hogy mindezeket profi módon, mindig a célnak megfelelően alkalmazták. Az 1967-es nyilas per leginkább az első, a „kirakatper” kategóriába tartozik. Ez nem azt jelenti – ahogy a szerző többször is hangsúlyozza –, hogy az elítéltek nem követtek el borzalmas bűncselekményeket, hanem azt, hogy elítélésüket elsősorban politikai okok indokolták. A pert széleskörűen tárgyalta a sajtó: a valós szörnyűségek még tovább torzító újságleírásai csak fokozták az elborzadást a tömegekben, akik így inkább értékelhették a Kádár-korszak békés mindennapjait.)

A kommunista igazságszolgáltatás általános működését és a párt éppen aktuális irányelveinek bírósági ítéletbe foglalását – ezáltal „kanonizálását” – kiválóan mutatja be az a fejezet, amely arra tér ki, hogy mi az, ami az ítéletből kimaradt. Ami benne van, az sok meglepetést nem kínál. Bár az ’56-os szálát végül nem kapcsolták a perbe – inkább fátylat borítottak volna a múltra, ráadásul az egyik vádlottat, a Néphadsereg kitüntetett tisztjét nehéz is lett volna „ellenforradalmárrá” maszkírozni –, az ügyész egy laza átkötéssel mindenkit biztosított, hogy „A vádlottakhoz hasonló gondolkodású és beállítottságú emberek kegyetlenkedtek, raboltak az 1956-os ellenforradalom alatt is...”. Az sem meglepő, hogy a polgári, jogállami világot leromboló nyilasokat a Horthy-rendszer folytatóinak és egyenes következményének tekintették. Figyelemre méltó, hogy milyen tudatosan – a kor műltszemléletének megfelelően – hagyták ki az ellenállás, az embermentés, a rendőrséggel való viszony és a nyilas terror áldozati körének kérdését. Ezt érzem a kötet legfontosabb részének, mert számos továbbgondolnivalót hordoz így, a tragédia hetvenedik évfordulóján is.

A magyar ellenállás – különösen a perben egyáltalán elő nem kerülő nem-kommunista, polgári ellenállás

jelentős tevékenysége – a mai napig nem terjedt el a köztudatban, nemrég még egyenesen eltagadott téma volt. Az embermentők szerepének kiemelése ismételten ellenkezett volna a kommunisták által erősített „*bűnös nemzet*” (vagyis Rákosi tolmácsolásában: „*egymillió kommunista-kilencmillió fasiszta*”) fogalomkörével. Emellett különösen elhallgatandó volt, hogy az üldözöttek mentésében komoly szerepet játszottak az egyházak, a kerületben konkrétan Slachta Margit nővér és a Szociális Testvérek Társasága. Az szintén szemben áll a leegyszerűsített, „*fekete-fehér*”, „*jó-rossz*” képpel, hogy a pártház zsidó származású házfelügyelője – komoly bátorságról tanúbizonyságot téve – szintén üldözötteket bújtatott.

Az, hogy a rendőrség – amelyről a nyilasoknak a Horthy-korszakból adódóan nyilvánvalóan rossz emlékei és tapasztalatai voltak – szintén több esetben megakadályozta a nyilasok kegyetlenségeit, értelemszerűen a „*Horthy-fasizmus*” tézise kapcsán szintén elhanyagolható téma volt. Ugyanez áll a külön említett KISKA-ra (Kisegítő Honvéd Karhatalom, korábban: Nemzetőrség), amelynek Zsabka Kálmán által vezetett százada az SS-szel kialakított jó kapcsolatait az ellenállók segítésére és a nyilasok embertelenségei elleni fellépésre használta. Végül, de nem utolsósorban – ez is összefügghet az ellenállás kérdésével – a nyilas terror esetlegessége és sokszor valóban teljesen öncélú brutalitása azt igazolja, hogy a rémuralomnak bárki áldozatul eshetett – annak ellenére, hogy az október 15-ei hatalomátvétel után valóban leginkább a zsidó származásúakra és a kommunistákra „*vadásztak*”.

Máthé Áronnak a zuglói nyilasok perét és tevékenységét feldolgozó kötete újabb látlelet a nyilas és kommunista diktatúráról. Sok kérdésben segíti a tisztázást és megállapításaival az 1944-ről szóló közbeszéd árnyalására is alkalmat adhat.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

HONVÁGY A HAZÁBAN

A 70 éves Szörényi László tárcái és nyakalásai

Fél évszázaddal ezelőtt még azt írhatta Németh László, hogy „ha azt kérdeznék: mi az, amiért a földet a történetek után is sajnáltam itt hagyni: azt mondanám, hogy olyan korból és olyan országból jöttem, amelyben a tanulás alkalmával a hozzávaló kedv együtt és rendkívüli mértékben nőtt”. Ebben ma aligha találna megnyugvást a minőség forradalmára. Sőt: alighanem mélységes kétségbeeséssel figyelné a nemzet szellemi leépülésének aggasztó jeleit, a tanulási kedv apadását, a tudás megvetését. Az enciklopédikus tudásra törő, sokféle tudományban naprakész tudású Németh László valaha „szorongó tájékoztatásáról” írt. A ma embere tájékoztatlanságát sokszor szorongása orvosságaként használja.

A tájékoztatlanság szó használata persze eufémia. Inkább tudatlanságról, a tudatlanság tudatos kultuszáról, elhülyülésről van itt szó. Ami esetenként bizonyára felszabadító élmény lehet, hiszen a haláltánc is tánc a maga módján...

A kötet címét („Már eleget éltünk?”) Mikszáthtól kölcsönző Szörényi akarva-akaratlan erről a jelenségről szól, mai kultúránkra tekintve, 70 év magaslatából. Egy Mikszáth-karcolatból tudjuk, hogy valamikor a mesés millenniumi időkben Tisza Kálmán esti olvasmányt kért a vidéki otthonában őt fejedelmileg megvendéglő házigazdájától. A fényesen berendezett kastélyban a nem kevésbé fényes vacsora után csak hosszas kutatással tudtak előkeríteni egy zsírfoltos kalendáriumot. Az író kommentárja szerint „míg a terített fehér asztal görnyed a csemegéktől, s míg a kisebbiken, a zöld asztalon ütik az alsót a királlyal, addig nem volna szabad üresen állnia a könyvasztalnak sem.”

A hónapban ezredik évéhez közeledő magyarság társadalmi „elitjében” tehát megeshetett, hogy házában nem volt egyetlen olyan könyv sem, amely az illusztris vendég kezébe adható. Ezt a hiányt egy kopottas kalendárium aligha enyhíti.

Ezer év egy nemzet életében komoly idő. De amikor ennek ünneplésére készül, aligha vélheti úgy, hogy ennyi elég is volt. (Amúgy pedig senki sem lehet olyan öreg, hogy pusztán a korától ne élhetne még...) Így tehát nem fogadható el annak feltételezése, hogy eljött a végleges búcsú, hogy aktuálissá vált a nemzeti újjászületés motorjának számító dacot kiváltó nemzet-halál tudomásulvétele. Mikszáth szónoki kérdése kivételesen keserű: lehetséges, hogy a magyarság beéri az eltelt ezer évvel? Hogy elege van önmagából? Lehetséges, hogy egy nemzet gondolja úgy: „Már eleget éltünk?”

A könyvek hiánya fenyegető jelkép. A könyv iránti közöny a szellem lekezelése, a pöffeszkedő ostobaság és a semmibe vivő tudatlanság jelképe. A Mikszáth által megörökített eset megérdemli a fájdalmasan gúnyos mosolyt, de nincs benne semmi nevetséges: a közelgő tragédia előjele. A szellem iránti közöny, különösen a társadalom vezető köreiből, pusztulással fenyeget. Mikszáth pontosan tudta, amit Eötvös József vallott (tán még beszéltek is róla egymás között): „A népnek értelmi emelésében fekszik legbensőbb meggyőződése szerint ezen haza egész jövője. Ettől függ, hogy nemzetünk, mely ezen földet vitézsége által fegyverrel foglalta el, azt értelmesség által megtarthassa. Most Európának ezen helyén más nemzetnek, mint valóban civilizált nemzetnek, nincs helye”.

Nem kevesebbet mond ezzel Eötvös, mint azt, hogy saját magát ítéli pusztulásra a nemzet, ha nem törődik kultúrája gazdagításával, tudása gyarapításával, az „értelmesség” megőrzésével. (Amúgy rövidebb később Ady is szövegezte, hogy ifjúkorában a Szilágyság kúriáiban föllelhető könyvek legfrissebbjei is lassan fél évszázada jelentek meg. Talán éppen ettől lett vén is a hepehupás Szilágy, és az ész napvilága nélkül vakon ügettek az eltévedt lovasok...)

Szörényitől mi sem áll távolabb, mint hogy egy jól idézhető Mikszáth-írásból kölcsönzött vendégszöveggel válaszoljon meg egy hamleti kérdést. Minden sora tiltakozás az általánossá váló, egyre büszkébben vallott, egyre végzetesebb tudatlanság terjeszkedése ellen. A maga korában Mikszáth a magyar műveletlenség hódításában a nemzet csendes halálának közeledtét érezte. Szörényi túlmegy ezen: nemcsak a nemzet, az emberiség jövőjét érzi fenyegetettnek. Nem egy alföldi kastély könyv-fosztottságáról

szól, hanem arról, hogy a világ sorsáról döntő mai zászlósurak tudatlansága már globális fenyegetettséget jelent. Mikszáth után rövidesen a magyar végzetet Trianon teljesítette be. Okkal tartathatunk attól, hogy (az ezúttal a felelőtlen és agresszív ostobaság jelképeként említett) Trianon világgáállapottá válik...

A Mikszáth–Szörényi-platform nem csupán a nemzeti, illetve globális demencia fenyegetésében való egyetértésen alapul. Kettejük látásmódja ezen túl is sokban rokonítható. Egyfelől mindkettejüket a legsötétebb víziók, a magyarság jövőjét illető rémképek gyötrik – másfelől ennek a romlásba hajló közösségnek fájdalomig és kétségbeesésig jutó szeretete élte őket. Az össze nem békíthető érzések csak a feketébe hajló humorban találkoznak össze. Meg az iróniában.

Kora Szörényit is rákényszeríti a humorra, de még azt is ironikusan nézi. Hajnóczyról írja: „az emlékezők időnként hajlamosak valami komor, humortalan figurának láttatni Hajnóczyt. Lehet, hogy velük komor volt, én nem tudom, mi nagyon jókat tudtunk röhögni. Volt humora, noha az kétségtelenül nem a *Füles* rejtvényűjságéra emlékeztetett, de az enyém sem, úgy-hogy végül is valamelyest összepasszoltunk.”

Szörényi humorán, vele együtt sokszor kínunkban röhögünk, ahogy Mikszáthén is csak ritkán tudunk derűsen nevetni. Humoruktól a vicc végtelenül messzire esik. Aki messziről nézi olvasójukat, nem tudhatja, hogy az sír, vagy nevet. Okkal: mindkét tevékenység ugyanazokat az arcizmokat mozgatja meg. Ám attól, hogy gyógyíthatatlannak érezzük bajainkat, kétségbeesésünket nézhetjük derűsen. Sőt: nem is tehetünk mást. Szörényi keserves derűjére hadd idézzem például a *Romok* című írás beköszöntőjét: „Igen szerencsés időben nőttem fel, ugyanis 1945 márciusában születvén, a fél város még romokban hevert gyermekkoromban, különösen szerettem az Erzsébet híd csonkját, egyszer a rendőr szedett le, mikor felmástrom a pilonra, nyilván e történetfilozófiai látvány is, amelyet az 1956-os testvéri segítségnyújtás csak elmélyített, hozzájárulhatott az ókor iránt ébredező szenvedélyem fellobbanásához.”

Érdeemes lenne ezt a mondatot úgy elemezni, ahogyan a verseket szokás. A benne megjelenő tudás- és élményrétegek, asszociatív jelentések, a történelmi korok feleseltetése, a szubjektív emlékezés mély és csillogó játéka, nyílt és rejtett összefüggései kort,

történelmet, embert ábrázolnak – és e halálosan komoly rendszer költőanyaga, ahogyan Mikszáthnál is, a humor. Az *ilyen* humor.

Természetesen Szörényi is látja, hogy a technika és az ökonómia korát éljük. Nem kellene talán, hogy törvényszerű legyen, de sajnálatosan úgy tűnik, hogy ebből következik korunk másik uralkodó eszméje: a kultúra és erkölcs nélküli pöffeszkedés doktrínája is. Voltak korok, amikor a parvenü, a fél- (negyed-, nyolcad- stb.) műveltségű újjazdag mint közéleti szereplő vagy irodalmi hős közneveltség tárgya volt. Lehetett pénze, lehetett hatalma, de nem volt presztízse. Ma a közéleti megbecsülés nincs kulturális cenzushoz kötve. Mikszáth persze mosolyogva is látta a parvenü-uralomban rejlő fenyegetést, Szörényi keserű nevetése az utolsó fegyvere a parvenü-diktatúra elleni harcban, amelyben nem ad magának és a magafajtáknak sok esélyt. Történetfilozófiai, antropológiai szkepszisét mégis felülírja a végzetesnek látott folyamatokkal való szembezállás erkölcsi és szellemi kényszere.

A hívő ember a maga evilági halandóságára az örökélet hitével válaszol. De mint minden élőlénybe, az emberbe is be van kódolva faja fenntartásának feladata. Az emberi minőség nem pusztán biológikum, hanem a szellemi létezés gazdagságával teljes: nélküle az ember csak egy a Föld nevű bolygó főemlősei közül. Szörényi a szellemi értelemben vett fajfenntartás érdekében nemcsak személyes üzeneteket fogalmaz meg, hanem elkötelezett ismeretterjesztő is. A többnyire a *Magyar Nemzet* hasábjain megjelenő cikkek zöme ezért aktuális szellemi jelenségekre, frissen megjelenő művekre, napi kérdésekre adott válasz. Jellemzően sokszínű, soktémájú, minden alkalommal a szellemi kiválóság legmagasabb igénye szerint. Akár Weöres Sándorról vagy Tömörkényről, Móráról vagy Janus Pannoniusról ír, arra törekszik, hogy a maga kivételes tudását másokkal is megossza. Meggyőződése, hogy az emberiség egyszer elért szellemi gazdagságából semmit sem szabad elveszni hagyni. Ahhoz, hogy a világ színeit meg lehessen őrizni, mindenképp elismerni kell sokszínűségét. Ezért a bölcsészre, a fölösleges tudományok tudására minden eddiginél nagyobb felelősség hárul – miközben minden eddiginél kevesebben kíváncsiak rá. Pedig talán nem túlzás azt gondolni, hogy az általa képviselt ethosz pusztulásával maga az emberiség kerül végveszélybe.

Merthogy az ember olyan lény, amely a múltjával együtt a jövőjét is elveszítheti. Ezért mélységesen igaz, amit Szörényi Petőfivel kapcsolatosan ír: „Egyben tartani egy anyanyelvi olvasó- és álmódó-közösséget: erre valók a klasszikusok.”

Egy nagyszerű filosz, az ország első irodalomtudósai és legádázabb olvasói közé tartozó egyetemi tanár persze hazabeszél, amikor olvasásra buzdít, mi több, olvasásra kötelez minket. De többről van szó. Akárhány írásából tűnik is elének az irodalomtanár, ezek a tárcák, jegyzetek hamisítatlanul írói szövegek.

Az író az emberekről ír műveket, a filosz az embereknél ír a művekről. Szörényi mindkét irányban elkötelezett. Tudósként irodalomról, művekről elmélkedik. Ha ezt teszi, akkor mindent tud a tárgyáról, és amit lehet, el is mondja. Ekkora tudásra csak az a mentség, hogy azt tárgyak követeli magának. Mégis inkább csak ürügy a tárgy, hogy Szörényi elmondja a maga világ-olvasatát. Amit közvetít, az több, mint szakmai tudás: a művekbe menekített és azokból újra és újra kitörő embert és szellemet csodálja.

Ezért megkockáztatom: amikor szerteágazó és élményszerűen megjelenített ismeretanyaga mögé bújjik írásaiban, akkor egy jól kigondolt írói szerepjáttékkal ámitja olvasóit. Ha Nagy László „versben bujdosó haramiának” nevezte magát, Szörényi esszéiben bujdosó haramia. Tudása ezért kap életet és ettől válik személyessé. Olyasféleképpen, mint bármely valamirevaló író művének tárgyi rétege, története.

Ezt a Szörényit jellemző alkotói magatartást számtalanszor megtapasztalhattuk esszéiben és tanulmányaiban, így a legkevésbé sem meglepő, hogy a kötet képlékeny műfajú szövegeinek élén a „Halálordítása” (így, idézőjelekkel!), egy félreérthetetlenül szépírói mű áll. Igazi műfajteremtő remek, amelyért önmagában is érdemes elolvasni a kötetet. Ki tudná eldönteni, hogy életkép, vallomás, meditatív jegyzet? Mindegyik és egyik sem, benne ott az élet, teremtett világunk minden abszurditása, szépsége, tragikumja. Mindaz, amire csak a soha nem elég olvasásba menekülve kerességhetünk választ. Mert csak így jelenthető ki (vagy be) az előlegezett végszó: „Teljes értelmezési zavar!” Amit Jézus utolsó szavai („Elói, Elói! Lamma Sabaktámi?” „Én Istenem, én Istenem! Miért hagytál el engem?”) azzal oldanak fel, hogy magát a kételyt hagyományozzák ránk.

Innen indulunk tehát. Hogy jobban értsük, miért, gondoljunk arra, hogy például a Móra Ferenc írói rehabilitációját, kánonba illesztését sürgető Szörényi-írás egy játékosan komoly tesztkérdésre épül. A válaszadónak az általa legtöbbször tartott tíz magyar íróat kell elsorolnia. Ha nincs ott köztük Móra Ferenc, akkor, Szörényi szerint, a megkérdezett irodalmi kompetenciája fölöttébb kétséges.

Ha tíz legkiválóbb író kortársunk után érdeklődnénk, nem nagyon remélhetnénk, hogy valakinek eszébe jusson az irodalomtörténészként számon tartott Szörényi neve. Pedig ez a kötet is bizonyítja, hogy lenne helye ebben a körben. Az irodalmi élvonal teljesítményeivel mérhető próza ez: hamisítatlanul írói szövegekkel. Jellemző, hogy az elegyes műfajú írásokat két, kifejezetten szépírói alkotás keretezi: a már méltatott „Halálordítása” és a Hajnóczy Péterre való emlékezés. Összecsengenek abban is, hogy mindkettő – ne kerteljünk – egy-egy menthetetlen alkoholista története. Egy névtelené és egy neves, otthont-hazát nem találó íróé. A Hajnóczy-portré (természetesen, mint minden valamirevaló írói mű) több, mint korkép, mint kritikusi, irodalomtörténeti portré, és több, mint baráti emlékezés. Hajnóczy fájdalmas hitelességgel megidézett emberi és írói sorsa a maga extrém formájában létezésünk tükre is. Portréját rajzolva Szörényi azt a lehetetlenséget is rögzíti, amit már Adytl is tudunk, hogy súlyos történelmi és társadalmi, netán nemzet-karakterológiai okokból a magyar író alkoholfüggése a normális állapot. Magyarázatot csak a nem-ivás követel, melynek kóros természetére ki kellene találni valamilyen találó kifejezést (legalább akkor, amikor majd fölavatjuk valahol az Ismeretlen Alkoholista sírját).

Hajnóczy önpusztításig kétségbeesett élelsrugetetét ábrázolva Szörényi metafizikája és társadalomképe is írói kifejezést nyer. Az, amit (oly sokszor dermesztő) humorában él meg. A maga nemzet- és haza-élményét is kifejezi, amikor Krasznahorkai Lászlót idézi Hajnóczyról: „honvágya van, pedig Magyarországon él. Aki érez valami hasonlót, az olvassa őt.”

Szörényit ez a honvágy keményebben győtri idehaza, mint külföldön. Faludi Ferenc nyomát keresve írja: „a dolgokat helyes arányban mutató távlatot kapta meg Rómában, mint utána is oly sokan. Rómából lehet igazán meglátni Magyarországot, fényében és szennyében. S Rómából hazatérve lehet e hazáért

dolgozni, nem olyan viláfordító elszánással, mint a Párizsból hazatértek, hanem szelíd, kitartó rezignációval. Fölfedezni újra a hazát és saját magunkat.” Hogy pontosan értsük e sorokat, jó, ha fölidézzük: Szörényi az Antall-kormány idején Rómában volt nagykövet, de korábban és később is számtalan alkalommal töltött ott hosszabb-rövidebb időt. Nem (csak) a kiváló jezsuitáról szól tehát, hanem, ahogy vérbeli esszéírótól várható, önmagáról.

Róma tehát olyan szellemi haza, ahol akár honjára is lelhet. De (a magyar múlt nagy peregrinusai és nyugatot járó diákjai vagy költői sorsához hasonlóan) a messi távolban is az otthon nélkülözött hazát, benne és vele önmagát keresi. Az az igazi szeretet, amikor nemcsak tárgyának érényeit, hanem esendőségét is szeretjük. Szörényi kivételes erővel kötődik hona gyarlóságaihoz is. Sokkal erősebben, mintsem el tudna szakadni innen. Egyszerre látja a létező Magyarország árnyékait és a virtuális Magyarország fényeit. Esszéinek, tanulmányainak sokféle tárgyát összeköti a felcserélhetetlen lírai hős: az örökös honvágytól kínzott szellemi ember, aki ugyanúgy lehet az író maga, mint bárki más.

Szörényi számára a haza nem csak a szülőföld mint földrajzi térség, hanem érzelmileg mélyen átélt ismeret és tudás, ezernyi szálból szőtt történelem, kultúra és civilizáció. Örökség, amit őriznie (tehát gazdagítania) kell. Az örökség így nem a múlttól kapott, fölélendő nyereség, hanem súlyos felelősséggel járó, mindennapi feladat. Nem elszigetelt, nem önmagában való, hanem kontextusában teljes birodalom.

Kevesen tudják és érzik ezt Szörényihez hasonló pontossággal, akinek minden sora bizonyítja: a magyarság, a nemzeti lét megéléséhez nélkülözhetetlen az a távlat, amit csak más nemzetek, más kultúrák ismerete biztosíthat. Ezért borzasztja el az a csöppet sem meglepő hír, hogy 2013-ban mindössze 145-en érettségiztek latinból, a közös európaiságunk szellemét megteremtő, de a magyar nemzeti önismerethez is nélkülözhetetlen nyelvből. Hozzáteszi még, hogy így aztán természetes, hogy a jó évszázaddal ezelőtt még kötelező görögből senki sem vizsgázott, amit alighanem már nem is tehetne. (Azok az idők is rég elmúltak, mikor egy gimnazista, az őt emlékezéseiben éles eszű, de stréber tanulónak tartó latintanárától a görög nyelv

autodidakta tanulmányozásához kért könyveket, merthogy őt csak „görögpótlóra” járaták. A tanuló, csöppet sem melleleg, az ifjú Rákosi Mátvás, tanára Babits Mihály volt.)

Szörényi meggyőződése, hogy a latin nyelvnek a középiskolákból lassan véglegesnek tekinthető kipusztulása a legsúlyosabb hatású tragédiák egyike. Ha a mai, egyre töredékesebb műveltség végleg elszakad gyökereitől, aligha szökkenhet ismét szárba, és egyre kisebb az esélye annak, hogy megértse önmagát. Ezzel a földrésznek nevét adó Európét a kontinens mai lakói a tudatlanság tengerébe fojtják...

Szörényi meggyőződése, hogy a humaniorák kiszorulása az oktatásból a humánnum defenzívába szorulását jelzi. Ezért szinte ujjong, ha e folyamattal ellentétes példára bukkan. Egy római utazásán megszerzett könyv kapcsán ezt írja: „Céljuk [ti. az alkotóké] az volt, hogy élő és halhatatlanná vált szövegekkel bizonyítsák, hogy a jelenben meggyalázott és értéküktől megfosztott szavak és az üzlettel és hazugsággá, háborús fegyverré alacsonyított beszéd és nyelv továbbra is egyetlen eszközünk és segítségünk abban, hogy emberek maradhassunk.” Szörényi kivételes, élményszerű pontossággal és bizonyossággal tudja, hogy emberi létünk specifikuma a generációk tudásának átadása, hagyományozása. Természetesen a nyelv és a kultúra által – amelyek szellemi evolúciónk létfeltételét jelentik. A nyelv, az aktuális mondandó kifejezéséhez használatos szavak már önmagukban olyan sűrű jelentésűek, mint a nagy költészet. Szörényi ezeket a titkokat is föl tudja fejteni. „Minden nyelvnek megvan a maga szakszókincse, ezen belül pedig minden alkalmazott szónak olyan szivárványfényeket lövellő kisugárzása, amelyek csak akkor érthetőek, hogyha az olvasók értik azt a nyelvet, nemcsak azon a szinten, ahogyan meg lehet fejteni egy fájdalomcsillapító útmutatóját” – írja. És aztán belevág XVI. Benedek latinul írt leköszönő levelének elemzésébe. Szörényi alighanem világviszonylatban is egyedülálló módon értelmezi e kivételes dokumentumot, mert nemcsak a latin nyelvet, hanem a kultúrát is ismeri. Ezért veszi észre a pápa írásába épített, Vergiliustól kölcsönzött vendégszöveget. És nem kevesebbet olvas ki belőle, mint azt, hogy XVI. Benedek azért távozik a pápai trónról, mert úgy érzi, hogy vége „Rómának, mint a kereszténység fővárosának”.

Paradox, hogy ennek a végnek az az oka, hogy jószerével már senki sem veszi észre, hogy – meglehetősen, szokatlan, imponderábilis finomsággal – a pápa levelében több van, mint amit első olvasatban tartalmaz. Ez is bizonyítja, hogy elegendő ismeret nélkül a szavak kiüresednek, plasztikus hangzásával pedig még egy vakkantás is többet mond, mint a szótári jelentésére redukált emberi szó. „Magyarként, európaiként is félek. Ha nem értjük meg XVI. Benedek latin nyelvű felmondásának irodalmi célzásait, akkor végünk van.”

Másként fogalmazva: ha a jövődő hominidák megfosztják magukat az évezredek során fölhalmozott tömérdek ismerettől, attól a tudástól, ami az árnyalatok végtelen gazdagságú kifejezésének képességében érhető tetten, akkor az embernek nincs jövője. És akkor már nem csak a magyarok ezer évére tekintve merül fel a drámai kérdés: *valóban eleget éltünk?*

(Szörényi László: „Már eleget éltünk?“, *Tárcák és nyakalások*. 2014, Nap Kiadó, 176.)

GRÓH GÁSPÁR

STEFANOVITS PÉTER KIÁLLÍTÁSA ELÉ...

Szívem szerint Stefanovits Pétert a kortárs magyar képzőművészet egyik legsokarcúbb egyéniségeként kellene jellemeznem, ha nem tartanék attól, hogy ezzel a manapság oly nagy nyájban felbukkanó, divatok után rohángáló, kapkodó, intermediális, interdiszciplináris és internacionális művészek közé sorolnám. Elnézést e szavak iránti fóbiámért, de néhány éve még magát az *Internacionálét* is vizionálni véltem állítólagos éhes proletárok ajkairól, akik mindig egyek voltak abban, hogy a „múltat végképp eltörölni” lenne a feladatuk, mint ahogy azt a 19–20. század képzőművészete is oly sikeresen hajtotta végre, miután végleg szakított – mi tagadás, immár kiürült – szakrális meghatározottságaival, gyökereivel. Mit jelentett mindez?

Várkonyi Nándor így jellemezte a folyamatot: „Darwin származási okmányokkal igazolja, hogy az ember állat. Haeckel bebizonyítja, hogy csupán egy gépies fejlődés terméke, Scho-

penhauer, hogy a fajta vak, tehetetlen eszköz, szabad akarata, egyéni célja nincs, Nietzsche, hogy tömegében megvetésre sem méltó rabszolgacsorda, rendeltetése szerint az Übermensch uralmának tárgya, Sorel, hogy korbáccsal tartandó féken, Marx, hogy társas viszonyait és történelmét a legaljasabb indulatok alakítják, Engels, hogy kultúrája erkölcstelen, Lombroso, hogy legjobban tisztelt nagyságainak lángelméje valójában elmezavar, Feuerbach, hogy a valóságról több fogalma nem lehet, mint amit »öt érzékének evangéliuma« eléje tár, s ő maga csupán »az, amit megeszik«, Dühring, hogy eszméi, érzései az anyag izgalmi állapotai, Vogt, hogy gondolatai az agynak éppoly váladékai, mint a vesének a húgy, Freud, hogy lelke helyén pöcegödör búzlik. Alább már nem szállítható. Az ember, a Kozmosz szellemi fia, meghalt”.

Ne tagadjuk; a művészet – és ezen belül a képzőművészet is – a modernség jegyében készségesen asszisztált ehhez a folyamathoz. Míg egykor a művészet által felmutatott szépséget az isteni igazság látható arcaként tartotta számon az ember, addig a 19. században már az Egy, az Egység keresése helyébe a más-ság kultusza, az Igazság helyébe az érdekes, a Szépség helyébe pedig a különös lépett, s a fent és a lent – másként szólva a fenséges és az aljas – megkülönböztetése helyett a horizontális sokféleség került a figyelem középpontjába. Aztán szép lassan elfogyott körülöttünk a valaha volt Paradicsom világa. S ekkor, a jellemzően kombattáns megnevezéssel illetett, úgynevezett avantgárd mintha elbizonytalanodott volna, s a bibliai tékozló fiú sorsát ismételve – a modernnek nevezett képzőművészeti törekvések elkezdtek keresni valamit. Talán az Igaz Útba vetett hitet, az elveszített meghatározó erőt, hogy – hitük szerint – megkezdjék a visszatérést „a gyökerekhez”, az originális alapokhoz, az úgynevezett „tisztá forráshoz”.

Voltak, akik az elemi gesztusokhoz, míg mások a mértani logikához, a képzőművészet alapnyelvéhez, a legegyszerűbb formákhoz és színekhez, ismét mások a népművészethez, a gyermekrajzok, vagy a törzsi művészet világához fordultak, vagy éppen az elmebeteg mélyről felszakadó világából merítettek inspirációt.

Hosszan folytathatóak lennének a „kutatásnak” eufemizált, egyre kétségbeesettebb bolyongás stációi, beleértve a más mű-

vészeti ágakkal való hibridizációt, az elanyagtalanodás kísérletét, a rombolás destruktív gesztusainak, vagy a giccs felvállalásának stációit is, hogy elmondhassuk: a szörnyű 20. század után valójában már csak a legelvakultabb konzervatívokat érdekli a képzőművészetben felmutatható motívumok fontossága, az esztétikum, az ecsetkezelés eleganciája, a felületek szépsége, és a többi lomtárba való, avitt, egykor volt, vitathatatlanak vélt érték. Minderre az úgynevezett „posztmodern” már értetlenül néz, s kényszeresen vagy sem – egyre megy –, csak röhögve tud reagálni. Nem ismer mást, mint a paródiát, a komédiát, a groteszket, vagy – jobb esetben – az iróniát. (P. Szűcs Julianna az egyik írásában fel is rója az általa jobboldalinak, polgárinak, vagy – horribile dictu! – nemzeti érzelműnek titulált művészeknek azt, hogy hiányzik belőlük a humorérzék.)

Korosztályom képzőművészeivel itt állunk most, a 21. század elején – önmagunk által (is?) kifosztottan –, és azt kérdezzük, hogy mit lehet most még mondani anélkül, hogy korszerűtlenségünk okán nevetségesekké válnánk.

Stefanovits Péter különös választ talált minderre. Műveinek egyik sajátossága ugyanis, hogy egyszerre érződik bennük az intellektuális irónia, a hűvös távolságtartás, s ugyanakkor a szakralitás felmutatása.

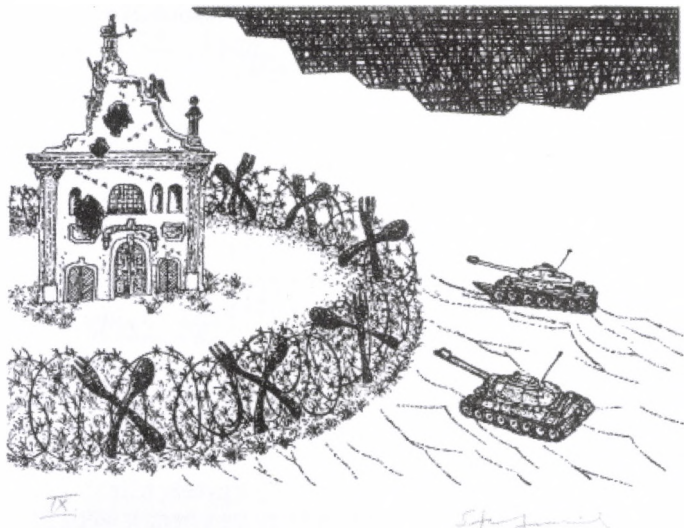
Ellenpontokból építkeznek. Kérdez. Rákérdez.

Kis, gyermekjáték repülőgépek, felnyársalt felhők, mini katasztrófák, Monet-parafraízis, amit csak az ujjaival munkált meg a művész, a több helyen is világító „open” felirat, a Császár uszoda csempéi, vagy a kitalált köztéri szobrok. Mi ez? Játékosan vicces világ, vagy éppen hogy dermesztő?

Stefanovits Péter közben esszenciális, szakrális motívumokat sorol: ott van a bor és a kenyér, meg a világító kereszt is. Egy szép triptichonján pedig három őselem: a föld, a tűz és a víz.

S ahol elárulja magát: a *Bartók oltárok* című alkotás, egy archaikusabb világ – Erdély – iránti nosztalgia, ahol egykor még templomi szentképeket is alkalma volt festeni.

De kezdjük előlről! Mindenekelőtt ki kell mondani, hogy Stefanovits Péter – minden látszat ellenére is – konzervatív alkotó. Mindig ragaszkodik a gondolathoz, a minőséghez, s ahhoz, hogy keze nyoma hiteles legyen. Művei minden sokar-

STEFANOVITS PÉTER: A VÁROSMORAJLÁS CÍMŰ SOROZATBÓL
litográfia, 2014

cúságuk ellenére is összetéveszthetetlenek. S hogy mi a titkuk? Talán éppen a titok! Mert Stefanovits Péter minden egyes műve titkok sokaságát rejt magában.

Ha önök műértők, gyakorlott képnézők, minden hájjal megkent kortárs képzőművészet-ismerők és tévedhetetlen ítések, ám mégis némi zavart éreznek magukban képei láttán, ne hibáztassák magukat! Stefanovits Péter ugyanis képzőművészhez képest szokatlanul intelligens, művelt, tájékozott, hittel bíró ember, aki ad arra, hogy „ne adja könnyen magát”.

Művei – annak ellenére, hogy a nagyon is konkrét tárgyszerűség uralja őket – mégis zavarbaejtőek.

Korábban már volt alkalmam megnyitni Stefanovits Péter kiállítását, amelynek a végén az alábbiakat mondtam, s amely állításaimat ma is érvényesnek tartom, ezért engedjék meg, hogy – végszóként – ismételjem magam:

„Stefanovits képeit nézve olyan érzése támad az embernek, mintha egy alkimista műhelyében járna, s mint minden

igazán jó első gondolat, ez az asszociáció meglehetősen pontos is. (Nota bene! Stefanovits Péter a Vegyipari Szakközépiskolában érettségizett.) Mert mi más is lehetne korunkban a képzőművész, mint afféle alkimista? Hisz látszólag csak ceruzát hegyez, festéket kever, követ farag, rézlemez savaz, papírt áztat, nyomtat, miközben műtermében vagy műhelyében furcsa szagok terjengenek. A Mester néha őrjöng, máskor meg titokzatos boldogság játszik vonásain, míg a kívülálló ebből semmit nem ért. Talán azért, mert az anyagok, az eszközök, a technikák arzenálja csak valami részleges megnyilvánulása egy egészen másutt – magában az alkotóban – lezajló fontos folyamatnak.

Persze: az alkimista aranyat akar csinálni. A romolhatatlanság fémét, örökké érvényes művet. De ő maga tudja a legjobban, hogy ez csak akkor sikerülhet, ha méltóvá válik erre, ha önmagát kiművelve képessé válik az isteni szikrát, a Nap összes sugárzását összegyűjtve szellemét is aranyhoz hasonlítóvá tenni. Valójában hát az alkimista nem vegyész, nem varázsló, kókler, vagy kereskedő, de talán még csak nem is képzőművész, hanem elsősorban is az önmagán munkálkodó ember. Tárgya nem az anyag, hanem önmaga. Ő az az „edény”, melyről az alkimisták is csak oly rejtélyes titokzatossággal szóltak, pedig kémiai fortélyaikat – úgymond: tudományos felfedezéseiket – egyáltalán nem késlekedtek közreadni egy-egy új eljárás megismerése esetén. Talán azért, mert erről az „edény”-ről tudták a legkevesebbet. Nos, a képzőművész is szívesen beszél – akár minden szakmai titkát felfedve – az anyagon munkálkodó fortélyok alkalmazásáról, de a másik oldal annál inkább homályban marad, minél egyszerűbb és világosabb az előző.

Nem véletlen, hogy az alkimista laboratóriuma szó szerint is két részből áll: a „labor”-ból, ami latinul munkát jelent, és az „oratórium”-ból, mely latin szó jelentése: imaterem. Az alkimista ezért csak féldoldalasan tudja beavatni a beavatlanokat azokba a titkokba, amelyeket megtapasztalt: a munkáról, az anyagról tud beszélni, de a hitről nem, s a hitet tanítani pedig semmiképpen nem lehet!

Ezen a kiállításon egy huszonegyedik századba csöppent alkimista hermetikus műveit láthatják, s furcsa, hogy ez az alkotó lényegét tekintve mennyire nem különbözik azon középkori őseitől sem, akik a Bölcsek Kövét, a Szent Grált, vagy

képzőművészként éppen az Igaz Képet keresték. Azt a „veronikon”-t, amely talán csak Veronika kendőjén és a torinói leplen jelent meg, s amelyek példája, bár látszólag reménytelenné teszi vállalkozását, mégis arra sarkallják, hogy az örök keresés példáját kövesse.”

(A Palota Galériában, 2015. február 7-én elhangzott kiállítás megnyitó szövege.)

SZEMADÁM GYÖRGY

MÉG EGYSZER AZ ALVAJÁRÓKRÓL

Vita Jeszenszky Gézával

A *Magyar Szemle* hasábjain érdekes eszmecsere alakult ki az első világháború kitörésének körülményeiről (Jeszenszky Géza: *Közép-Európa veszte: az I. világháború*. Új folyam, XXIII. 9–10. szám; Miskolczy Ambrus: *Az első világháború. Viták, paradoxonok, átértelmezések*, uo., és további szerzők). Az a megtiszteltetés ért, hogy Jeszenszky Géza esszéjében saját cikkemre hivatkozik (*Alvajárók és áldozataik*. Új folyam, XXIII. 5–6. szám), ami nekem, mint bevallottan nem professzionális történésznek, hanem csupán személyes motiváció – a mindkét frontot megjárta nagyapám életrajzával való foglalkozás – alapján nyilatkozó érdeklődőnek felér a lovaggá ütéssel.

Jeszenszky nem ért egyet cikkem egyik valóban sarkított mondatával, amelynél – velem ellentétben valóban nagy tekintélyű, profi történészként – azonnal „kiszúrta” a vitatható pontot. Írás közben magam is hosszan gondolkodtam a mondat fogalmazásán, de úgy látszik, ennek ellenére félreérthetőre sikerült: „Ma már felelősen állíthatjuk: világos, hogy az antant a Monarchiát a szerb provokáció kiváltotta konfliktusban ki akarta ütni a nagyhatalmak sorából, aminek legcélszerűbb módja a Monarchia teljes felszámolása volt.” Jeszenszky replikája: „(...) nem tartom helyesnek, hogy a rég meghalt politikusoknak olyan szándékokat tulajdonítsunk, ami eszük ágában sem volt, a végeredmény ismerete alapján pedig ne gondoljuk, hogy az 1914-ben könnyelműen (vagy gondterhelten) a há-

borúba menetelő politikai vezetők szeme előtt nagyhatalmak teljes legyőzése és legalább egy-kettőnek a felosztása lebegett mint cél. Könyvek és tanulmányok százainak az ismeretében e tételnek csak az ellenkezőjét állíthatom, és az egykorú források alapján bizonyítani is tudom: amikor Anglia és Franciaország augusztus elején hadat üzent a Monarchiának, ezt csak diplomáciai szükségszerűségnek tekintették, nem volt előre kitervelt ördögi céljuk sem a Habsburg-birodalom, sem a történelmi Magyar Királyság megsemmisítése.”

Jeszzenszky Gézának nyilvánvalóan igaza van abban, hogy Angliának és Franciaországnak a háború kitérőesekor valóban nem volt „ördögi célja” vagy terve a Monarchia megsemmisítésére. Ugyanakkor szövetségesükért, a cári Oroszországért már nem tenném a tűzbe a kezemet, ha figyelembe vesszük annak pánszláv céljait, amelyek megvalósítása – ha nem is szükségszerűen a Monarchia teljes elpusztításával, de nagyhatalmi státusának megszüntetésével, legjobb esetben a magyar és német ajkú területek közös kis államban való továbbélésével járt volna. A „mi lett volna, ha” kérdésfeltevés természetesen ahistorikus, de ha szabad ezen a ponton spekulálni: a többségükben szláv lakosságú területek távozása után, ilyen végkifejlet esetén – ami pedig nyilván érdekük lett volna az oroszoknak – a német-osztrákoknak és a magyaroknak milyen érdeke lett volna egy közös állami konstrukció fenntartásában? Valószínűtlen, hogy gyors orosz katonai sikerek esetén, amelyek a Monarchia de facto összeomlásával jártak volna, a nyugati hatalmak megtették volna a Monarchiának azt a szívességet, hogy visszafütyentsék orosz szövetségesüket pont Ausztria–Magyarország érdekében. Az orosz vezetés éppen a gyors osztrák–magyar katonai összeomlással számolt, és szemlátomást őszintén meglepődött azon, hogy ellenfele (igaz, hathatós német segítséggel), Hötzendorf katasztrofális hibái ellenére is, viszonylag milyen jól tartotta magát. Olyannyira, hogy végeredményben Oroszország omlott össze 1917-ben és nem a Monarchia. Ismét Clark szavait idézem a háború kitérése előtt sok döntéshozónál kialakult mentalitásról: „A feltehetően legfontosabb narratíva az Ausztria–Magyarország történelmileg szükségszerű hanyatlásáról szóló legenda volt. Miután ez a legenda kiszorította Ausztria mint a közép- és kelet-európai stabilitás szavatolójá-

nak régebbi képét, Bécs ellenfeleinek még az utolsó gátlásait is eltörölte, és aláásta azt az elképzelést, hogy Ausztria–Magyarországnak is, mint minden más nagyhatalomnak, érdekei voltak, melyeket teljes joggal erélyesen védett.” Az antant részéről tehát a háború elején, ha nem is aktívan, de afféle „kollaterális haszonként” be volt kalkulálva Ausztria–Magyarország lehetséges összeomlása és ennek minden következménye, a döntéshozóknak legalábbis egy része mentálisan szinte megelőlegezte a lehetséges végeredményt. Ezzel a kissé árnyaltabb értelmezéssel fenntartom álláspontomat, természetesen igazat adva Jezsenszky Gézának abban, hogy a mondat éppen sarkítottága miatt vált félreérthetővé.

BRENNER JÁNOS

1914–A VÉGZETES HADÜZENET

Válasz Brenner Jánosnak

Nagyon örülök, hogy ilyen termékeny eszmecsere alakult ki a *Szemle* hasábjain arról, ki és mikortól dolgozott az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzása, elpusztítása érdekében. Ábrándként, reményként – vagy ellenkezőleg, félelemként – minden bizonnyal sokakban fölmerült ez a lehetőség 1848 és 1918 között. A marxista történetírás azt hirdette, hogy a soknemzetiségű birodalom „a népek börtöne”, és föl bomlása „szükségszerűség” volt. A történelemben van végzet, de nincsenek törvényszerűségek. Magyarországnak az Osztrák Birodalomból történő kiválását, teljes függetlenségét I. Ferdinánd 1526-os királlyá választása óta hazánkban sokan óhajtották, de nem azon az áron, ahogyan az bekövetkezett. Brenner János írását értékelve nem annyira övele vitatkoztam, mint azokkal, akik ma a terjedő téveszméket a múltba visszavetítve azt hiszik és hirdetik, hogy Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok (de talán az egész világ) a magyarság vesztére tört 1914-ben és máskor is, ezért indokolt utálni a „globális hatalmakat,” a Nyugatot, és merüljünk el az önsajnálásban, higgyük azt, hogy „egyedül vagyunk.”

Egyetértek Brenner mostani hozzászólásával, a cár országtól valóban nem állt távol nagy szeletet kanyarítani le Habsburg rivá-

lisa birodalmából, volt elég jelölt a nagyhercegek között a lengyel, a cseh, de akár a román trónra is. Oroszország már 1914 augusztusában odaígérte Erdélyt Romániának, amennyiben az belép a háborúba az antant oldalán. De látni kell, hogy a hadüzenet pillanata volt a vízvonalzó, előtte Anglia, mint megelégedett nagyhatalom, mindenképp a status quo alapján állt. Franciaország ugyan nem mondott le Elzász-Lotaringia visszaszerzésének reményéről és Párizsban erősek voltak a szláv szimpátiák, de senki sem tervezte a Monarchia földarabolását. Amint azonban a hatalmak a háború mellett döntöttek, a győzelem érdekében mind az antant, mind Németország kész volt ellenfelei veresége érdekében teljesen fölborítani a régi hatalmi egyensúlyt. Ennek volt az áldozata az egyensúly kulcseleme, a közép-európai nagyhatalom.

Ez a gondolkodás, a fordulat nagyon jól tetten érhető a Habsburg-birodalom első számú brit szakértője két írásában. R. W. Seton-Watson (a nálunk egykor annyit átkozott Scotus Viator, aki *Az elveszett presztízs* című könyvem egyik kulcsalakja) 1914 előtt mind élesebben bírálta a magyar kormányok nemzetiségi politikáját, de nem a Monarchia vesztét, hanem annak valamiféle föderációvá történő átalakítását kívánta. Magyarországot sem akarta fölosztani, hanem a nemzetiségi autonómiák Hungáriáját tartotta kívánatosnak, 1908-ban megjelent *Racial Problems in Hungary* című könyvét „a Hungar nemzetnek” ajánlotta. Sokat várt Ferenc Ferdinánd trónralépésétől, és annak meggyilkolása után reménnyel fordult Károly trónörökös felé. Még a július 28-i hadüzenet előtt, a *Contemporary Review* havilap augusztusi számában írta a trónörökösről megjelent nekrológiában: „Az ember elpusztulhatott, de az eszme nem halhat meg. A Habsburgok európai küldetése ma nyilvánvalóbb, mint valaha. Ha az ifjú főherceg [Károly] kész lesz felvállalni nagybátyja örökségét, akkor felekezettől, nemzetiségtől és párttól függetlenül, bel- és külföldön egyaránt, mindenkinek melléje kell állnia, hogy a maga területén segítsen neki. Eddig nem mutatott kiemelkedő képességeket, de csak most jött el az alkalom, hogy bizonyítson. Múltja teljesen tiszta, nagyon népszerű, és hozzá méltó, elbűvölő hitvese van. Eddig azt tanulta, hogy legyen *suaviter in modo*, a politika kemény iskolája most tanítsa meg arra, hogy legyen *fortiter in re*. Feladata roppant nehéz, de itt az alkalom, ami kihozhatja belőle a legnemesebb tulajdonságokat. Szívünk mélyé-

ből eltökéltséget, rettenthetetlen bátorságot, higgadt kitartást és készséget kívánunk neki a tanuláshoz – csak ez hozhatja meg számára a sikert.”¹

Joggal írták Seton-Watson fiai, hogy a föntiek nem a Monarchia ellenségének a szavai. Mindent megváltoztatott azonban a Szerbiának július 28-án átadott hadüzenet és annak nyomán a konfliktus világháborúvá fejlődése. Seton-Watsonnál ez teljes fordulathoz vezetett, amint meg is írta feleségének augusztus 6-án.

„Az általam évek óta javasolt megoldások – délszláv, magyar – természetes, azaz inkább nagyon is természetellenes halált haltak tegnapelőtt éjfélkor. [Akkor járt le a Németországnak a belga semlegesség megsértése miatt küldött angol ultimátum, és ezzel a Brit Birodalom is belépett a háborúba – egyelőre még csak Németország ellen. – J. G.] Mostantól fogva egy nagyszerb állam elkerülhetetlen, és létre is kell hoznunk. Úgy látom, hogy Steed² és Strachey³ ebben teljesen egyetért velem. [...] Dalmáciát, Boszniát, Horvátországot és Isztriát egyesíteni kell Szerbiával. A végső rendezésnél azonban meg kell tartani a zágrábi parlamentet. Romániának meg kell kapnia az összes román.”⁴

Ez a pálfordulás nem volt egyedi, elszigetelt eset. Ellenkezőleg, általános volt a központi hatalmak ellenfeleinél. A külpolitikában mindig elég széles a játéktér. Lehet manőverezni, lehet próbáléggömböket fölereszteni, lehet lazítani a szövetségi szálakon, és lehet új kapcsolatokat építeni, de ha kenyértörésre kerül sor, akkor a mérkőzés életre-halálra megy. Hiába volt az angol király és a német császár egyformán Viktória királynő unokája, tehát elsőfokú unokatestvérek, hiába volt a brit és a Habsburg dinasztia viszonya kitűnő, és nem állt fenn a Monarchia és Anglia között semmiféle érdekellentét, a háborúval járó óriási kiadások és a háborús veszteségek igazolása mindkét oldalon csak a totális győzelem lehetett. A villámháború kudarca nyomán mindkét fél a háborúból kimaradtak bevonásával remélte a mérleget a maga javára billenteni, és a Monarchia területe volt az a csali, amivel Olaszországot, majd Romániát az antant meg tudta nyerni magának. Ez pecsételte meg az Osztrák–Magyar Monarchia sorsát. (Ha azonban cserbenhagyta volna német szövetségését és különbékét köt, amire volt esély 1917-ben, Románia nem kapja meg Erdélyt, és nem jön létre sem Csehszlovákia, sem Jugoszlávia.)

Sok tekintetben hasonló volt Magyarország helyzete a II. világháború első szakaszában. Ha sikerül elkerülnie a háborúba lépést a náci Németország oldalán, akkor jó esélye lesz céljai elérésére, de ha a nyugati demokráciák ellenfeleinek az oldalára áll, annak igen súlyos következményei lesznek – erre figyelmeztette magyar vendégeit Winston Churchill 1939 júliusában. „Vegyék tudomásul, ha ezúttal is kitartanak függetlenségük mellett, ha ellenállnak a német nyomásnak és háború esetén igyekeznek Lengyelországgal és az Önökkel szomszédos kis nemzetekkel együtt megakadályozni, hogy a németek elárasszák Közép- és Kelet-Európát, Magyarország revíziós igényei bőkezűen fognak kielégítést nyerni. Ha arra kerül a sor, emlékeztessenek erre a kijelentésekre. Ha Magyarország megint a németek oldalán harcolna, ne csodálkozzanak, ha a legrosszabb vár Önökre.”⁵

1914 nyarán Európa boldogan rohant a háborúba. Csak Sir Edward Grey, a brit külügyminiszter érezte meg a döntés súlyát: „A fények most kialszanak Európában. Sokáig nem fognak újra kigyúlni.” Most, száz évvel később, ismét közeledik a sötétség?

JESZENSZKY GÉZA

Jegyzetek

¹ Seton-Watson, Hugh and Christopher: *The Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. Methuen, 1981, London, 101.

² H. Wickham Steed (1871–1956) a *Times* korábbi ausztria-magyarországi állandó tudósítója, ekkor már a lap külpolitikai rovatának vezetője volt. Ld. Jeszenszky Géza: *A történelmi Magyarország egyik sírásója: H. W. Steed*. In *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.)* azonos című paneljének anyaga. Szerk.: Horváth Jenő és Pritz Pál, Magyar Történelmi Társulat, 2012, Budapest, 18–34.

³ John St Loe Strachey (1860–1927) 1887 és 1925 között az akkor legtekintélyesebb angol hetilap, a *Spectator* főszerkesztője.

⁴ Seton-Watson: *id. mű*, 101–102.

⁵ A jövőendő miniszterelnök otthonában fogadta az ellenzéki Kiszgazdapárt vezetőjét, Eckhardt Tibort és Auer Pál diplomatát. A beszélgetésről mind Eckhardt, mind Auer beszámolt visszaemlékezéseiben. Idézi Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941*. Osiris, 1998, Budapest, 77.

A RÉVKOMÁROMI ESET ÉS AZ EGYHÁZI ELIT

Az esztergomi bazilika altemplomában, Csernoch János hercegprímás márvány szarkofágján az alábbi felirat olvasható: „1927. júl. 25. óta az örökkévalóságban imádkozva visszakéri, amit életében megmenteni nem tudott.” A felirat jól dokumentálja azt a tényt, hogy a magyar katolikus egyház vezetése – érthető módon – érzékenyen reagált a történelmi Magyarország megcsonkítására. A tragédia a püspökök működését is alapjaiban érintette, hiszen híveik jelentős része – az elcsatolt területeken lévő plébániákkal együtt – az államhatárokon kívül kerültek. Sőt, a huszonkilenc egyházmegye közül csupán öt nem veszített területéből – bár ezeknek az egyházmegyéknek egyes birtokai is más-más országokhoz jutottak a határok átrajzolásával. Mindössze hat püspökség (Esztergom, Szombathely, Győr, Pécs, Kalocsa, Hajdúdorog) székhelye maradt Magyarországon. Kassa, Rozsnyó, Csanád, Szatmár és Nagyvárad püspöki székhelyek viszont a békeszerződés után már nem Magyarországon voltak, de területeik egy része a trianoni határokkal összezsugorított anyaországon belül maradt.

A békeszerződés következményeként kialakult helyzet egyáltalán nem volt konfliktusoktól mentes. Olyan incidensek is történtek, mint az 1923. március 25-i skandalum, amikor a csendőrség a csanádi püspököt, Glattfelder Gyulát virágvasárnapon Nagyváradon elfogta, majd átlökte a határon. Ezt követően a Szentszék egyszerűen tudomásul vette a dolgot, mint ahogyan azt is, hogy a csanádi egyházmegye új székhelye ezután Szeged lesz.

Persze a Szentszék azért ennél aktívabban is törekedett a helyzet rendezésére: 1922–23-ban, a zavartalan működés biztosítása érdekében a határon túlra került egyházmegyérészeket lényegében leválasztották az anyaországi részekről. XI. Piusz pápa döntése egy pillanatnyi helyzetre adott reakció volt, ám a magyar katolikus főpapok – az ország népének egészével együtt – az országcsonkítás megszüntetését tartották első számú célnak. A marxista történetírás úgy vélte, hogy a magyar katolicizmus vezetői azért kötöttek szövetséget a református kormányzóval és az ellenforradalmi rendszerrel, mert érdekeik

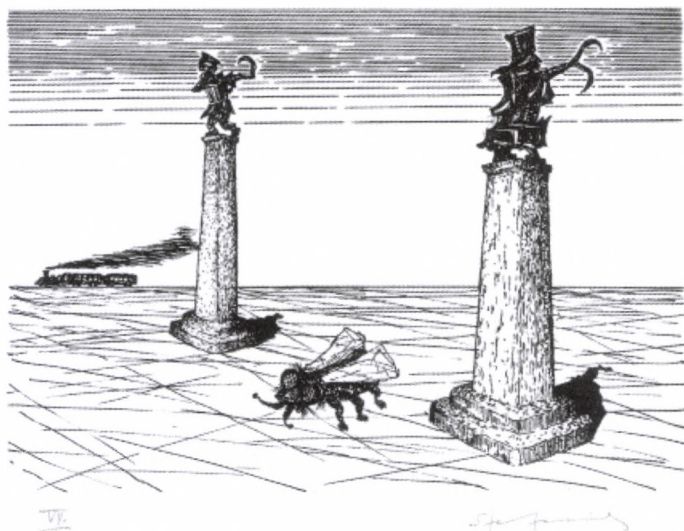
azonosak voltak. Érdekek alatt pedig főként anyagi és hatalmi preferenciákat értettek, megfeledkezve arról a tényről, hogy az egyházi birtokokra a szociális, egészségügyi, oktatási és vallási intézmények fenntartásához volt szükség, nem pedig kivételes anyagi jólét biztosítása miatt.

Ezzel szemben a közös érdekek számtalan azonos társadalmi célt és értéket is jelentettek. Ám mindezek ellenére sem volt az állam és egyház közötti kapcsolat teljesen zökkenőmentes, főként a püspökkinevezések módja, a főkegyúri jog jelentett vitát a Szentszék és Klebelsberg kultuszminiszter között. Csernoch János halála után az esztergomi érseki székben a kormány szívesebben látta volna Szmrecsányi Lajos egri érseket, ám végül a Szentszék akaratának megfelelően Serédi Jusztinián lett a magyar katolikus egyház első embere. De minden súrlódás ellenére is nyilvánvaló, hogy a magyar társadalmi elit céljai és értékei 1920–1945 között közel azonosak voltak. A magyar történelem sok más időszakához hasonlóan.

Ezeknek a történelmi előzményeknek döntő szerepük van abban a kissé anakronisztikus, 2014–2015-ös „vitában”, amely a Pannonhalmi Főapátság és a Nagyszombati Főegyházmegye (Trnavská arcidieceza) között robbant ki a révkomáromi bencés rendház és 660 hektárnyi csallóközi szántóföld birtoklása körül. És bár a történet – a Szentszék jóvoltából – 2015 elején rendeződni látszik, a vitának nagyon fontos tanulságai lehetnek.

Valószínűleg nem a komáromi az egyetlen olyan eset a 21. század elején, amikor két egyházi szereplő valamilyen tulajdonlási kérdés kapcsán akaszt tengelyt egymással, de az tagadhatatlan, hogy az elmúlt kétszáz évben a nagyközönség elszokhatott az egyházi pereskedésektől. Nem véletlenül, hiszen, ha a felek maguktól nem látnák be az ilyen eljárás káros voltát, VI. Pál pápa még külön intette is a katolikus híveket arra, hogy ne a világi bíróságon próbáljanak meg elintéztet nyerni az alapvetően egyházi ügyeknek. Ez ugyanis méltán kelthet botránkozást a hívek körében. Valószínűleg a révkomáromi bencés ház ügyére tett érseki „megoldási kísérlet” sem mélyítette el a felvidéki magyar hívek bizalmát.

Nem tudjuk pontosan, hogy a Nagyszombati Főegyházmegye és annak vezetője, Ján Orosch érsek mióta készült bencés ingatlanok megszerzésére, hiszen a hivatalos hírek a két ál-

STEFANOVITS PÉTER: A VÁROSMORAJLÁS CÍMŰ SOROZATBÓL
litográfia, 2014

lam között igencsak megromlott kapcsolatok egyházi szinten történő testvéri helyreállításáról szóltak. Vagyis a szlovák és a magyar egyház a kétezres évek elejétől látványos formában is kereste a kapcsolatot, azt sugallva, hogy a közösen vallott hit és a közös értékek mentén felül lehet emelkedni a politikai torzsalkodáson. Közös imnapok, rendezvények, kiadványok voltak hivatottak demonstrálni, hogy a katolikus egyház vezetése – híveikkel együtt – mindkét országban túlhaladt a súlyos történelmi örökségen és a jelen megosztottságán. E folyamat kiemelkedő(nek szánt) eseménye volt a 2006 júniusában tartott közös esztergomi szentmise, amelyen felolvasták a kiengesztelődés fontos dokumentumát, a mindkét püspöki konferencia által aláírt testvéri levelet. Ehhez hasonló nyilatkozatot tett korábban a francia és német, a lengyel és német, valamint az osztrák és cseh püspöki kar; valamennyien azzal a céllal, hogy meghaladják a maguk történelmi örökségét, továbblépjenek a szembenálláson. Megbocsátunk és bocsánatot kérünk, hirdet-

ték a felek. (Fontos, de más kérdés, hogy e kölcsönös szándék-
ból a kommentárok és a hírközlés torzításai miatt mi jelent meg
a magyar, és mi a szlovák nagyközönség előtt...)

A közeledést szerencsére az a momentum sem zavarta meg,
hogy a megbékélési nyilatkozat után két évvel, 2008. február 14-
én a Szentszék úgy változtatta meg Szlovákia egyházmegyéinek
határait, hogy az – a közigazgatási határokhoz hasonlóan – a
lehető legegénytelenebb legyen az ott élő magyar kisebbségnek.
Feltehető persze, hogy XVI. Benedek pápa dekrétumával nem a
felvidéki magyarságot akarta sújtani, hanem csupán az informá-
torok jelentéseinek, vagyis az egyenlőtlen lobbitevékenységnek
lett ez az eredménye. De a magyar kisebbségre nézve nem túl
előnyös változtatás valóban nem rontotta el a két ország katoli-
kus egyházi vezetőinek kapcsolatát, s ezt az is bizonyítja, hogy
2014-ben az augusztus 20-i, a budapesti Szent István-bazilikában
tartott szentmisén a magyarul kiválóan beszélő nagyszombati
érsek, Ján Orosch volt az ünnepi szónok.

Ezek után valóban nagy meglepetést kelthetett, amikor ki-
derült, hogy a bazilikánál elhangzott szép szavak idején Orosch
már rég a Nagyszombati Érsekség nevére íratta a révkomáromi
bencés rendházat és a mintegy 3 millió eurót érő, 660 hektárnyi
kolozsnémai és komáromfüssi telkeket. Hogy pedig a bencések
napi ügymenetének mielőbb vége szakadjon, zároltatta a rend-
ház bankszámláit. No, nem nagy összeggel, sajtóhírek szerint
csupán mintegy 30 000 euróval. Viszont Orosch érsek, komoly
megbékélési érzékenységről tanúságot téve – hogy e barátság-
talannak tűnő lépések ne zavarják meg a 2014-es budapesti au-
gusztus 20-i megemlékezés emelkedettségét –, a biztonság ked-
véért csak pár hónappal később, 2014. december 15-én értesítette
hivatalos levélben szomorú, de igazságos döntéséről a Pannon-
halmi Főapátság gazdasági vezetőjét. Majd pedig szelíd szeretet-
tel felszólította Pannonhalmát, hogy 2015. január 15-ig állami és
egyházi ellenőrzés mellett mindent adjanak át az érsekségnek.

Pannonhalma egyáltalán nem számított az érsekségnek erre
a barátnak egyáltalán nem nevezhető lépésére, ugyanis Ján
Orosch gondosan elkerülte a révkomáromi bencés rendházzal
kapcsolatban felmerült aggodalmainak megvitatását. (Már ha
csakugyan voltak az érsekségnek a birtokszerzéssel kapcsola-
tosan lelkipásztori megfontolásai.) A helyzet elmérgesedése

után közleményben azt jelezték, hogy a komáromi bencés kolostor gyakorlatilag nem működik, s ezért nem teljesíti azokat a feltételeket, amelyeket Ján Sokol 1990-ben adminisztrátor püspökként szabott.

A szomorú vizsály közvetlen előzménye ugyanis a bencések 1990-es komáromi újratelepedése volt: Szennay András főapát a rendszerváltással felszabadult helyzetet alkalmasnak ítélte arra, hogy Rómától engedélyt kérjen a bencés ház újjáalapításához. Fontos, hogy az engedélyt Pannonhalma különleges jogállása miatt csak Róma adhatja meg, mivel a Magyar Bencés Kongregáció (Congregatio Benedictina Hungarica) nemzetközi, ugyanis az országhatáron kívül is vannak házai, például Brazíliában. És ahogyan az újraalapításra is csak a Szentszék adhatott engedélyt, úgy a megszüntetését sem kezdeményezheti a helyi püspök egy egyszerű dekrétummal.

A megszüntetési dekrétum jogi indoklást is nyújt, csak kisé tévesen: „Azon jogkörökből kifolyólag, amelyek a kánonjog alapján a Nagyszombati Egyházmegye ordináriusát megilletik, ezennel visszavonom azt a beleegyezést, amelyet elődöm adott a Komáromi Bencés Rendház megalakulásához. Ennek a döntésnek a következményeként a mai nappal befejezettek tekintem az úgynevezett Komáromi Bencés Rendház és a hozzá kapcsolódó személyek mindennemű tevékenységét” – idézi a Bumm.sk a határozatot.

Az „úgynevezett” Komáromi Bencés Rendház működése egyébként csakugyan problémás, hiszen a ház benépesítése a kezdeti lendület után nem volt túl sikeres. Csakhogy az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy ez a helyzet egyáltalán nem egyedülálló, mivel a nyugat-európai katolikus egyház szinte mindenütt küzd a papi és szerzetesi hivatások alacsony számából eredő problémákkal. És bármilyen gondok vannak is ebből, a megszüntetésre az érseknek nem volt joga, viszont ezzel a kísérlettel magára vette annak ódiúmat, hogy a Révkomáromnak és környékének magyar híveit Pannonhalmáról ellátó bencéseket akarta eltávolítani, hogy tovább rontsa az anyanyelvi pasztoráció helyzetét.

Ez a magyar hívek szempontjából igen káros következmény azért fontos az egész birtokszerzési kísérlet szempontjából, mert a pozsonyi születésű Ján Orosch kiválóan beszél

magyarul, ezért megválasztásakor a határon túli és a határon belüli magyarság egyaránt nagy örömmel, helyzete jobbra fordulásának reményében látta őt hivatalában. Ez az öröm elég hamar elpárolgott, amikor a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség (némi újságírói nyomozást követően) aggodalmának adott hangot amiatt, hogy a 2009-től már a felvidéki magyarok általános helynökeként működő új nagyszombati érsek prezídiumi tag a túlságos magyarbarátsággal nem vádolható Matica Slovenskánál. Vagyis annak a belső grémiumnak volt tagja, amelyik a szervezet magyarellenességről híres irányvonalát meghatározta.

A rosszízű jogvita gyorsan megoldódott: a Pannonhalmi Főapátság azonnal levelet írt Notker Wolf primás apátnak, aki igen gyorsan nyilatkozatot adott ki. Ezt a deklarációt befogadta a szerzetesi kongregáció, január elején lefolytatták a vizsgálatot, majd döntést hoztak arról, hogy a nagyszombati érsek dekrétuma semmis. Ezért aztán a Szentszék megbízta a Mario Giordanót, a pozsonyi apostoli nunciust, állítsa helyre az eredeti állapotot.

Sajnos ez a jelentéktelen körülmény újabb nehézséget eredményezett Pannonhalma számára. Giordano diplomataként ugyanis abban érdekelt, hogy a nehezen védhető, szégyenletes ügyben legalább kicsit megvédje Orosch becsületét. Tudni kell, hogy a nuncius volt az első, aki Orosch gyorsan eltávolított elődjét, Róbert Bezák érseket lemondásra szólította fel, s könnyen lehet, hogy Giordanónak érdemi szerepe volt az új jelölt, Orosch kiválasztásában is. Giordano kissé teátrális gesztussal a szlovák külügyminisztériumhoz fordult, hogy segítséget kérjen abban, ne használhassák fel illetéktelenek diplomáciai postájukat. Ugyanis a vatikáni levél „kiszivárgott”. S a nuncius szerint a révkomáromi bencések jogi képviselője, dr. Szalay György visszaélt a dokumentummal, amikor nyilvánosságra hozta.

Ez a szerencsenmosdatás persze már végképp érdektelen a botrány szempontjából, hiszen Mario Giordano pontosan tudta, hogy mindkét peres fél megkapta a szerzetesi kongregáció titkáranak, José Rodríguez Carballónak dorgatóriumát, és ha nem volt kifejezett tiltás a nyilvánosságra hozatalával kapcsolatban, aligha marasztalható el bárki is. Ráadásul mi köze az egész kínos üggyhöz a szlovák külügyminisztériumnak, hacsak

nem az, hogy Giordano elterelje a figyelmet az igazi nagy botrányról? Sajnos azonban a történet végére még mindig nem került oda a pont: úgy tűnik, a botrányt diplomáciai háttértárgyalásokkal igyekszik elsimítani a szlovák fél, ugyanis február végéig a Vatikán döntése ellenére nem történt semmi.

A révkomáromi eset igazi tanulságát persze nem Rómának és nem a szlovák egyháznak, hanem a Magyar Katolikus Püspöki karnak kell levonna. Magyarországon – más országokhoz hasonlóan – az egyházi elit a történelem folyamán valamilyen formában mindig is része volt a társadalmi elitnek. Sohasem tudott teljesen integrálódni, hiszen ezzel megtagadta volna küldetését. Az elithez tartás alól talán csak az 1950-től 1990-ig terjedő időszak volt kivétel – minden bizonnyal szerencsére.

Ám a létező szocializmus olyan kényszerített viselkedésmintákkal torzította az egyházi elit életét, amelyek a jelek szerint napjainkig hatnak. Lékai bíboros nem örömeiben választotta püspöki jelmondatának a „succisa virescit”-et (a megnyesett fa kizöldül): valószínűleg tudta, hogy a szocialista hatalom nem megnyesni, hanem derékban elfűrészelni igyekszik az egyházat. A kis lépések politikája alig vezetett valahová. De hiába tudjuk mindezt, ha felnőtt egy ezen elveken szocializálódott nemzedék, amelynek tagjai alig-alig képesek magukra venni az igazi felelősség terhét. Ki tudja, mikor lesz legközelebb olyan magyar katolikus egyházi vezető, akinek sírjára azt véshetik: minden tőle telhetőt megtett a magyar hívekért. A közvetlenül rábízottakért és mindenkiért.

FÁY ZOLTÁN

A MAGYAR ÉPÍTÉSZET ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

Az 1914 kora őszen kitört első világháború a szerbiai és a galíciai hadszíntereken rögtön óriási véráldozatokat követelt. Ehhez az olasz hadüzenet 1915-ben újabb frontot nyitott, mely több mint három évig az öldöklés nagy színtere maradt. A világháború centenáriuma alkalmából minderről a sajtó, a

rádió, a televízió és megannyi emlékirat bőven tudósít. Itt most arra szeretnénk emlékeztetni, hogy a háború kitörése, majd elvesztése milyen hatással volt a magyar építőmunkára és a magyar építőművészetre.

Szinte vesztőjelző előjelnek tekinthető, hogy 1914. június 10-én, tehát közvetlenül a háború kitörése előtt meghalt Lechner Ödön, a magyar építészet kiemelkedő egyénisége. Halála gyásza borította barátait, híveit és a kulturális életet. A pesti Postatakarékpénztár, az Iparművészeti Múzeum, a Földtani Intézet, a pozsonyi úgynevezett Kék templom és a kőbányai templom tervezőjének temetési menetét a Múcsarnoktól a Kerepesi úti temetőig sok ezer ember szegélyezte. Hatalmas életművét a hivatalos vélemény lépten-nyomon bírálta, sőt gáncsolta is. Majd csak a késő utókor tudta őt igazán értékelni. Halála ugyan még nem függött össze a hadicselekményekkel, de kezdeményezéseinek megszakadása már nagyon is a háború rovására írható.

A mozgósítással, a hadüzenettel és a hadicselekmények kezdetével a kulturális élet a hadviselő országokban azonnal megtorpant. Hazánkban ezt híven tükrözte a XII. évfolyamával megjelenő *Magyar Építőművészetnek* a háború kitörését követő kimaradása. Ezt egy negyed évvel később az *Előfizetők*hez címmel így indokolták: „Három hónapja elbénult a karunk, elszibbadt a lelkünk, három hónapig nem készült a »Magyar Építőművészet«. Kinek volna kedve ilyenkor lapot csinálni, ki törődne ilyenkor a művészettel?” Ez az indoklás arról tanúskodik, hogy a háború kitörésekor sokan bíztak, szinte hittek Vilmos császár ígéretében, miszerint mire ősszel lehullik a lomb a fákról, a háborúnak vége lesz. Ennek reménye azonban hamar szertefoszlott, és a hónapokig félretett lapszerkesztést folytatni illett. Mintha most döbrentek volna rá, mekkora katasztrófa zúdult az országra, az emberiségre. A lap a háború végéig – és megszakításokkal utána is – néha hézagosan, de mégis folyamatosan megjelent. Mind kevesebb jeles új alkotásról tudott beszámolni, inkább kissé régebbieket vett elő.

A sajtó megtorpanása tükre az építőmunka válságának is. Mert a mozgósítás, a hadkiegészítés az építőmunkás férfilakosság nagy hányadát a hadseregbe sorolta. Kőművesek, ácsok, kubikosok és megannyi más építőszakma munkásai kerülnek a hadszíntérre. A tartalékos tisztek között is sok a tervezésben,

kivitelezésben foglalkoztatott mérnök, technikus, s megannyi, az építésben közreműködő férfi. Hazafias lelkesedéstől indítatva sokan önként jelentkeztek a hadseregbe. A hadba vonult seregben sok fiatal építész is került a harctérre. A két háború közötti jeles építész oktatók közül Rados Jenő és Csonka Pál professzorok is többször emlékeztek erre. Hudec László, a fiatal besztercebányai magyar építész hadifogságba esett, majd onnan a háború végén Kínába szökött, ahol sok jeles alkotása ma műemléki védelmet élvez. Zrumezky Dezső, a „fiatalok”-nak nevezett magyar építészek egyik jeles képviselője, a háborúban szerzett betegsége következtében annak közvetett áldozata lett. Kós Károlynak építészpályája tört derékba, mivel a háborút követő területi változások után régi otthonát választva Erdélyben maradt, és ott életének további évtizedeiben tehetségét főleg szépíróként kamatoztathatta, az építészetben háttérbe szorult. De ezek a kiragadott példák csak a jéghegy csúcsát jelzik. A magyar építészettörténetnek még feladata, hogy az első háború építész áldozatait számba vegye.

Sajnos a szerbiai és az orosz harcmezőkön már az első hónapokban nagy volt az embervesztés, elesettek, sebesültek és fogságba kerültek tekintetében egyaránt. Az építési munkák itthon félbeszakadnak vagy lelassulnak. Orosz hadifoglyokkal igyekeznek legalább a segédmunkásokat pótolni. Így például a soproni Erzsébet kórház építéséhez a hadsereg külön barakkokat épít számukra, és biztosítja az ellátásukat is.

Vannak építőmunkák, melyeket egyelőre szüneteltetnek, mígnem aztán teljesen elmaradnak. Szinte feledésbe merült, hogy a pesti Városliget mögé Vágó József építész által – akkor már egy évtizede – tervezett nagy központi MÁV személpályaudvar építése elő volt készítve, és a vele összefüggő két nagy pesti rendező pályaudvar közül az északinak a földmunkái Alagnál meg is kezdődtek. A maradványai évtizedekig láthatók voltak. Szerte az országban 1915-ig folytatódott mintegy 150 km helyi érdekű vasútvonal építése, és Erdélyben a Marosvásárhely környéki 187 km hosszú keskeny nyomközű vasút építése. De ez a helyi érdekű-vonalak tervezett és nagy hányadban már jóváhagyott építésének csak töredéke. A háború kitörése miatt soha sem valósult meg – többek között – a Keszthely és Hévíz közé szánt villamosvasút, sem a Szombat-

helyt Németújvárral összekötő közvetlen vonal. Viszont változatlanul folytatódott az Ogulinból kiágazó dalmát tengerparti MÁV-fővonal építése, amely nyilvánvalóan az Osztrák–Magyar Monarchia együttes érdekében állt.

Az első világháború kitörésének idején az egyetemes építészetben a szecesszió két évtizednyi virulás után lecsengőben volt. Jeles művészek kerestek más utakat. Voltak, akik ismét a historizmus felé kacsingattak. Így Bécsben egy új biedermeier kezdett kibontakozni. Az 1908-ban alakult Deutscher Werkbund a gyáripar és a művészet összefogásával az építészetben sok tekintetben túlmutató ipari design kibontakozását vezette be, ugyanakkor az elismert, élenjáró angol lakóházépítészet egy tárgyilagos architektonikus megjelenésre irányította a figyelmet. A Werkbund 1914-ben Kölnben kiállítást rendezett, melynek méreteit és jelentőségét jellemezte, hogy külön kis minta gyárepülete és színháza is épült. A kiállítás megnyitására írt téziseiben a tárgyilagos építészet elkötelezett híve, a német Hermann Muthesius az építészetnek a tipikus felé haladását prognosztizálta. Az art nouveau jeles belga művésze, Henry van de Velde viszont ebben a művészi szabadság illetéktelen korlátozását látta, és tiltakozott ellene. És itt közbeszólt a világháború. A németországi rendezvény félbeszakítása az egyetemes építészet egészséges kibontakozását fojtotta el, és ezzel a fejlődésnek nagy veszteséget okozott. Mert amikor a fegyverek négy év múltán elhallgattak, a hivatalos körök és a nagyközönség jelentős része is ismét a historizmus felé terelte az építészetet.

Száz évvel ezelőtt a magyar építészet is éppen átalakulóban volt. Az építészek éberrel figyeltek a finn építészekre, az amerikai Frank Lloyd Wright európai bemutatkozására. És Bécsre, ahol Otto Wagner és fiatal tanítványai, köztük Olbrich, munkáikkal a Secession már eleve higgadtabb irányát képviselték. Magyarországon pedig Kós Károly, Jánszky Béla, Györgyi Dénes, Mende Valér és sok kortársuk egy tetszetős, gazdaságos, ornamentikában szerény és funkciójában kifogástalan építészetet vezettek be. A fejlődés egyértelműen egészséges irányba mutatott, a zebegeányi templom, a kecskeméti városközpont felé. Az elhunyt Lechner nem utánozták, de követték. Lechner és a francia iskolázottságú Medgyaszay István az elsők között al-

STEFANOVITS PÉTER: SZUBJEKTUM
szénrajz, 2013

kalmazták és mutatták be már a háború kitörése előtt az új építőanyagból, a vasbetonból épített szerkezeteket. Igaz, feléledt a historizmus is. A még két háború között is virágzó új barokknak nevet adó irányzat képviselője Wälder Gyula lett. A háborút követően a magyar építészek nagy hányada a munkahiány miatti jobb meggyőződése ellenére is erre kényszerült. A kormányzat és a társadalom nagy része ugyanis az építészeti újításokban nálunk is a forradalom egyik gyökerét látta. Úgy hitték, hogy a művészetek sokak számára érthetetlen törekvései is hozzájárultak a világ a háborúba sodródásához.

A háború idején a kvalifikált építőmunka hazánkban is megcsappant. Az idézett szakfolyóirat következő számaiban a lapot finanszírozó építészirodák közelmúltban végzett munkái szerepelnek, Reichl Kálmán, Rerrich Béla megvalósult épületei, lakóházai, Kotsis Iván templom- és iskolatervei (csak a tervek!), Alpár Ignác budapesti Dorottya utcai Magyar Általános Hitelbank épületének akkoriban elkészült reprezentatív épülete. Még 1915-ben részletesen ismertetik az akkor már két éve épült soproni Postapalotát, mely azoknak az éveknek bizonyára méretben és építészeti értékben egyaránt az egyik legjelentősebb vidéki középülete volt. Szerepelnek azután a lapban kórházak, hadikiállítások is. Jellemző, hogy olyan jeles építész, mint Pogány Móric, a pesti Adria palota tervezője, a háború végén megjelentette meg nem valósított elképzeléseit. Az angol nyelven *Dreams of an architect* című, tervrajzokkal illusztrált kötet arról tanúskodik, hogy a jó architektúráról egyelőre csak álmodhattak a jeles építészek.

A száz évvel ezelőtt dúló háborúban elesett hősök tiszteletére később szinte minden magyar városban, sőt a nagyobb falvakban is épültek emlékművek. Felsorolták rajtuk az elesettek neveit, és ezzel utaltak az élők szenvedéseire is. A szobrok és az emlékművek között csak néhány tűnik kiemelkedő művészeti értékűnek. Ezért témánk befejezéseként végül emeljük ki közülük id. Visy Zoltán pécsi építész 1935-ben, Mohácson épített *Hősök szobrát*, az első világháborúra emlékező egyik hazai építészeti alkotását, mely megítélésem szerint városépítészeti remekmű.

KUBINSZKY MIHÁLY

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXIV., Nos. 3–4.,
April 2015, Budapest.

Editor-in Chief: Gyula Kodolányi.

Publisher: György Granasztói.

Published by Magyar Szemle Foundation.

GÁSPÁR GRÓH, Editor, critic, Director at the President's Office. *A War Reaching Into the Present*. Editor's Note on imprints of behavior bequeathed on a family by the death on the Serbian front of a 20-year old son, in 1916.

ISTVÁN G. PÁLFY, television journalist, Budapest. *The Speech That Found Its Way Back to History*. A historical introduction to the address on writers' freedom that Sándor Csoóri, the prominent writer of the Hungarian democratic opposition, gave at the Congress of the International PEN Club in New York, in January 1986. Csoóri's speech, so far unknown in Hungary, is also published here for the first time.

JÚLIA BALOGH, Senior Editor, Hungarian State Television, Budapest. *Diary Entries – New York, January 1986*. Sándor Csoóri's wife records their visit to New York, the preparing of the speech, the encounters with writers and public figures, and with leaders of the Hungarian emigré community in the US.

LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI, lawyer, Minister of Justice, Budapest. *The Rule of Law, the Primacy of Conscience. Speech at Esztergom at the Thomas Becket Anniversary*. The Minister give a thoughtful honorary address at a celebration presided over by the Primate of Esztergom, Cardinal Péter Erdő.

BÉLA S. KIRÁLY, political historian and journalist, Editor, Magyar Szemle, Budapest. *A Visit to the Hermit of Nikla, Among His Whittled Words*. A meditation on the destinies of the proudly provincial and proudly cosmopolitan poet Dániel Berzsenyi (1776–1836), at his old manor house in Pannonia.

CSABA ÉLES, historian of culture and education, Former Chair, University of Debrecen. *Mosaics of National Self-Reflection*

from the Reform Age to the Compromise. – Thoughts After the Bicentennial of József Eötvös. Examining the relevance of the observations Baron József Eötvös (1813–1871), a major novelist and national liberal statesman of the mid-19th century.

FERENC BÓNIS, musicologist, Budapest. *Gleams of Memories of Maestro László Somogyi.* Beside János Ferencsik, Somogyi was the great conductor of post-War Hungary. After he emigrated to the West after the fall of the Hungarian Revolution of 1956, the communist regime and his personal adversaries successfully obliterated his memory from Hungarian music life, while he worked as musical director for important orchestras in Western Europe and the US.

ILDIKÓ EMBER, art historian and Curator, Museum of Fine Arts, Budapest. *Rembrandt and the Painting of the Dutch Golden Century – An Exhibition at the Museum of Fine Arts, 31 October 2014 – 15 February 2015.* The Curator of this favourite of recent Budapest exhibitions gives an outline of her principles of selection and the interrelations among the paintings borrowed from many famous collections in the world, including museums in Amsterdam, New York, London and Stockholm.

GYÖRGY LENGYEL, theatre director and historian. *Molière's Housemaids. Part I.* From among three brilliant actresses playing the housemaid in Molière's *Tartuffe* at the National Theatre of Budapest in the Fifties and Sixties, the author evokes the figure of the versatile and sensitive Erzsi Somogyi, „Little Berry”, excommunicated by the theatre's Communist director, the satanic Tamás Major because of her political and moral integrity.

1944–45 IN HUNGARY. Memoirs selected by Gyula Kodolányi. In the present issue we are publishing the second part of a manuscript, *Hospital in the Siege.* The author is the famous ophthalmologist **DR. ISTVÁN GYÖRFFY**, who spent the siege of Budapest, together with his family, at his university hospital, looking after the injured, saving persecuted people, and keeping the clinic equipment intact from ransackers.

WORKSHOP. A series edited by Judit Kodolányi. **ZOLTÁN NAGYMIHÁLY**, historian, on a book by Áron Máthé, another young historian, investigating the trial construed along ideological lines by the Kádár regime in 1967, for the Arrow-Cross thugs of 1944–45 who persecuted the Jews of Zugló, the litera-

ture 14th district of Budapest. (*A zuglói nyilasok pere, 1967. Értelmezési lehetőségek.* Századvég, Budapest, 2014.)

Books and Events

GÁSPÁR GRÓH. *Homesickness at Home. Sketches and Rumbings by the 70-year-old László Szörényi.* For a long time Director of the Literature Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Szörényi has always been an intellectual as well as an expert of Renaissance literature. Searching for origins for the dumbed down culture of our days, he recalls classic observers in the 19th century. (Nap Kiadó, Budapest, 2014).

GYÖRGY SZEMADÁM. *Introducing Péter Stefanovits' Exhibition.* Writing about the latest exhibition Stefanovits, a Member of the Hungarian Academy of the Arts, the author detects the essential traditionalism of the painter who in his collages, assemblages and found objects employs all the materials and techniques that contemporary postmodernism offers.

JÁNOS BRENNER. *Once More About the Sleepwalkers.* Reviewing recent essays in *Magyar szemle* on the origins and causes of the First World War, he reasserts some of the theses of his own article, in a debate with Géza Jeszenszky.

GÉZA JESZENSZKY. *1914 – The Fatal Declaration of War.* In response to János Brenner's arguments, the former Foreign Minister and historian argues that except for Russia, no later party seriously wanted a War in 1914 – yet once the War broke out, hostile emotions and follies took the lead in politicians' arguments everywhere.

ZOLTÁN FÁY. *The Révkomárom Case and the Church Elite.* Our columnist on religious affairs analyses the surprising recent court action of the Slovakian Catholic Church and its head Archbishop Orosch, to obtain a cloister and its properties from the Hungarian Benedictines – with a rather late reference to the Versailles Peace Treaties of 1919.

MIHÁLY KUBINSZKY. *Hungarian Architecture and the First World War.* The Great War brought a sharp break in the development of architecture, too – and not only for economic reasons, our architecture columnist argues. A change of spirit and

mentality suddenly surfaced, sending down Art Nouveau and paving the way of the functionalist buildings of the twenties.

This issue of Magyar Szemle is illustrated with stage photographs of Erzsébet Somogyi, litographs of Péter Stefanovits and reproductions of 17th century Dutch paintings by courtesy of the Museum of Fine Arts, Budapest.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALOGH JÚLIA televíziós szerkesztő, újságíró Kolozsvárott nőtt fel, ahol felsőfokú zenei tanulmányokat folytatott. 1978-tól a Magyar Televízió szerkesztője, és 1983-tól az ELTE Bölcsészkarán filozófia-történelem szakot végez. 1992-től a Duna Televízió főszerkesztője. 1999-ben történelmi doktorátust szerez. 2006-tól a Duna TV Autonómia csatornájának, 2008-tól Nemzeti Örökség igazgatóságának vezetője. 2010 óta az MTVA kiemelt szerkesztő-műsorvezetője. Számtalan, főleg erdélyi tárgyú dokumentumfilm rendezője. 2014-ben Prima Díjat nyert a *Röpiülj páva* című műsor főszerkesztőjeként, 2015-ben a Magyar Érdemrend tisztii keresztjét nyerte el.

BÓNIS FERENC (Miskolc, 1932), zenetörténész, az MTA doktora. F. d.: Erkel Ferenc-díj (1973), a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje (1992), Széchenyi-díj (2008). 2007-ig a Magyar Kodály Társaság elnöke, 2012-ig az Erkel Ferenc Társaság elnöke. A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottságának tagja. Számos zenetudományi munka szerzője, illetve szerkesztője.

BRENNER JÁNOS (Budapest, 1954), okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszessor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), várostervező, építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban, Berlinben.

CSOÓRI SÁNDOR (Zámoly, 1930). Az ELTE Orosz Intézetében tanult. Különböző újságoknál és folyóiratoknál dolgozott. 1956 után egy ideig nem talált munkát. Az 1960-as évek elején a Budapesti Műszaki Egyetem újságjának szerkesztői munkatársa, 1968-tól 1988-ig a Mafilm dramaturgja. Művei között megtalálható szociográfia, szociográfiai jellegű kisregény, és forgatókönyvek, illetve több verseskötet. A hatvanas évektől a népi-nemzeti ellenzék vezető egyénisége volt, komoly szerepet vállalt a rendszerváltás előkészítésében. Az MDF egyik alapí-

tója, a Magyarok Világszövetségének elnöke (1991–2000). Legutóbbi díjai: Prima primissima (2008), Kossuth-nagydíj (2012), a Nemzet Művésze (2014).

ÉLES CSABA (Debrecen, 1951) nyugalmazott tanszékvezető egyetemi docens. A filozófiatudomány kandidátusa, a neveléstudomány habilitált doktora, művelődéstörténész és esztéta. Főbb kutatási területei jelenleg a magyar nemzeti önismeret és nemzetnevelés a 17–19. században, illetve a protestantizmus és a kultúra.

FÁY ZOLTÁN (Baja, 1966) könyvtáros, publicista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán tanult. Írásai jelentek meg többek között az *Új Magyarországbán*, a *Napi Magyarországbán* és a *Magyar Nemzetben*. F. d.: Táncsis Mihály-díj (2010).

GRANASZTÓI GYÖRGY (Budapest, 1938) történész, egyetemi tanár, az ELTE BTK Magyar–francia társadalomtudományi műhely és doktoriskola vezetője, a Telemi László Intézet volt főigazgatója. Charles Simonyi-ösztöndíjas. Szakterülete a társadalomtörténet. Várostörténeti és népesedéstörténeti tanulmányok mellett esszéket is közread a demokratikus átmenet témájában. Habilitált, az MTA doktora. 1990–1994 között az Antall-kormány nagykövete volt a NATO és az Európai Unió mellett, valamint a Belga Királyságban. (2007).

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője, a Köztársasági Elnöki Hivatal igazgatója. 2007-ben Pethő Sándor-díjat kapott.

DR. GYÖRFFY ISTVÁN (Budapest, 1912 – Budapest, 1999), szemorvos, egyetemi docens, Györfly István néprajz-professzor fia. 1936-ban a budapesti Szemészeti Klinikára került, és egészen nyugdíjazásáig, 1972-ig itt dolgozott, de tudományos tanácsadóként a továbbiakban is szorosán kötődött a klinikához. Fő szakterülete a szemészeti optika volt, különös tekintettel a kontaktüveg készítésére és rendelésére. Publikációs munkássága, érdeklődése és hozzáértése kiterjedt az orvostörténet, a szemészettörténet, az orvosi numizmatika terére is.

JESZENSZKY GÉZA (Budapest, 1941) történész, egyetemi magántanár (Budapesti Corvinus Egyetem). 1976 óta hazai és külföldi egyetemeken tanított a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika témakörében. A rendszerváltozás után külügyminiszter (1990–1994), országgyűlési képviselő (1994–1996 MDF,

1996–98 MDNP). Magyarország nagykövete az Egyesült Államokban (1998–2002), a Norvég Királyságban és az Izlandi Köztársaságban (2011–2014).

KUBINSZKY MIHÁLY (Sopron, 1927) építészmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: állami építőipar (1950–1957), Nyugat-magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszékvezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr. h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építésztörténet, építészeti kritika, vasúttörténet építészeti vonatkozásai, műemlékvédelem, tájépítészet és Sopron város építészete. F. d.: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

LENGYEL GYÖRGY (1936) a Debreceni Csokonai Színházban 3 periódusban 17, a budapesti Madách Színházban 21, és a Pécsi Nemzeti Színházban 4 évig dolgozott. A világirodalom nagy klasszikus szerzői közül igen sok Shakespeare- és Molière-művet, számos jelentős külföldi kortárs szerzőt, és nagyon sok magyar drámát rendezett, többek között Németh László, Szabó Magda és Szakonyi Károly több művét. Tanított a Színház- és Filmművészeti Egyetemen, amelynek emeritus professzora, valamint Ottawa, Illinois at Urbana, Seattle és Tennessee, Knoxville egyetemén rendezést és a *Színházi irányzatok a XX. században* című tárgyát.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN (Budapest, 1988). 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014 októberétől a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet munkatársa.

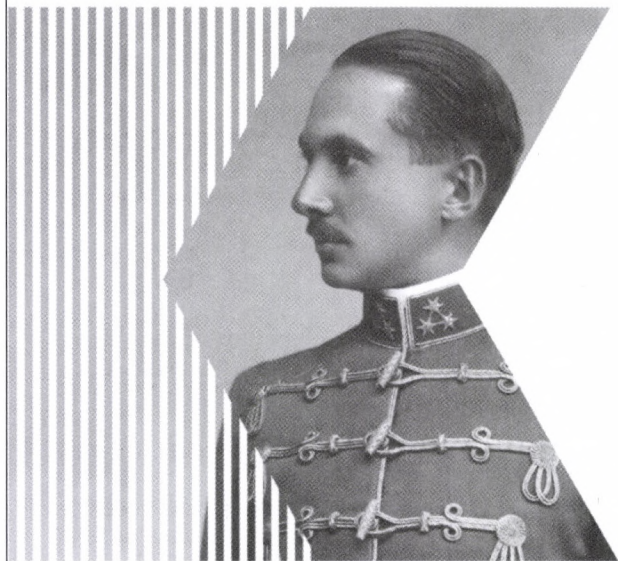
PÁLFY G. ISTVÁN (Budapest, 1945), újságíró, egyetemi tanár. 1970–1982 között az MTV Híradó kulturális riportere, műsorvezetője, 1982–1984 között a Magyar Televízió közművelődési főszerkesztőségének rovatvezetője, 1990–1992, majd 1993–1994 között az MTV Híradó és A Hét, 1994–1998 között *A Hét* című lap főszerkesztője. 1998 óta a Hungária TV Közalapítvány kuratóriumának elnökségi tagja (MDF). A Pázmány Péter Katolikus Egyetem esztergomi Vitéz János Karán tanít. Portréfilmet készített többek között Bessenyei Ferencről, Kós Károlyról, Lő-

rincze Lajosról, Péchy Blankáról, Sütő Andrásról, Szentágothai Jánosról, Vargyas Lajosról. Emlékfilmet készített Tamási Aronról és Czine Mihályról. Díjai: Magyar Lajos-díj (1988), Akadémiai Újságírói Díj (1988), Tamási Aron-díj (1996).

S. KIRÁLY BÉLA (Sóvárad, 1957) közíró, politológus, a Magyar Politikatudományi Társaság tagja. A Kolozsvári Babes-Bolyai Egyetem filozófia-történelem szakán, majd az ELTE politológia szakán végzett. Társadalomismeretet tanult Eindhovenben világbanki ösztöndíjjal. Esszéket, tanulmányokat, szépprózát, jegyzeteket publikál hazai és külföldi folyóiratokban, napilapokban.

SZEMADÁM GYÖRGY (Budapest, 1947) festőművész, író. 1969-től állít ki rendszeresen, 1978-tól publikál. 1997–99 között az MTV vizuális művészeti szerkesztőségének vezetője. 2001-ben Munkácsy-díjat kapott.

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ (Budapest, 1956) jogász, egyetemi tanár. A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának professzora, az Európa-tanulmányok Központjának igazgatója, 2000–2003 között Magyarország luxemburgi nagykövete. Tanulmányai a nemzeti közjog és az európai integráció kapcsolataival foglalkoznak, érdeklődési területe a frankofón országok történelme, jogrendszere és politikája.

PÁNCÉLOSOKKAL AZ ÉLETÉRT
„KOSZORÚS FERENC A HOLOKAUSZT HŐSÉ”

SZERKESZTETTE HARTÓ ZSUZSA ÉS SZÉKÉR NÓRA
KOSZORÚS FERENC EMLÉKEZDŐTÁJ

Kiadta a Koszorús Ferenc Emlékbizottság.
A könyvet a készlet erejéig előfizetőink
ajándékként, személyesen vehetik át
a Szerkesztőségben.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
GRANASZTÓI GYÖRGY

Főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA

Tipográfiai terv:
BANGA FERENC

Műszaki szerkesztés
DOMBI VIKTÓRIA
Nyomda SÉD NYOMDA KFT.,
Felelős vezető: KATONA SZILVIA

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága
1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Tengerentúlra
hajóval fél évre: 16 000 Ft,
légipostán: 18 000 Ft;
Európába: 15 000 Ft;
elsőbbséggel: 17 000 Ft.
Külföldön a befizetés időpontjá-
ban érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar
Szemle Könyvekkel együtt az
alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

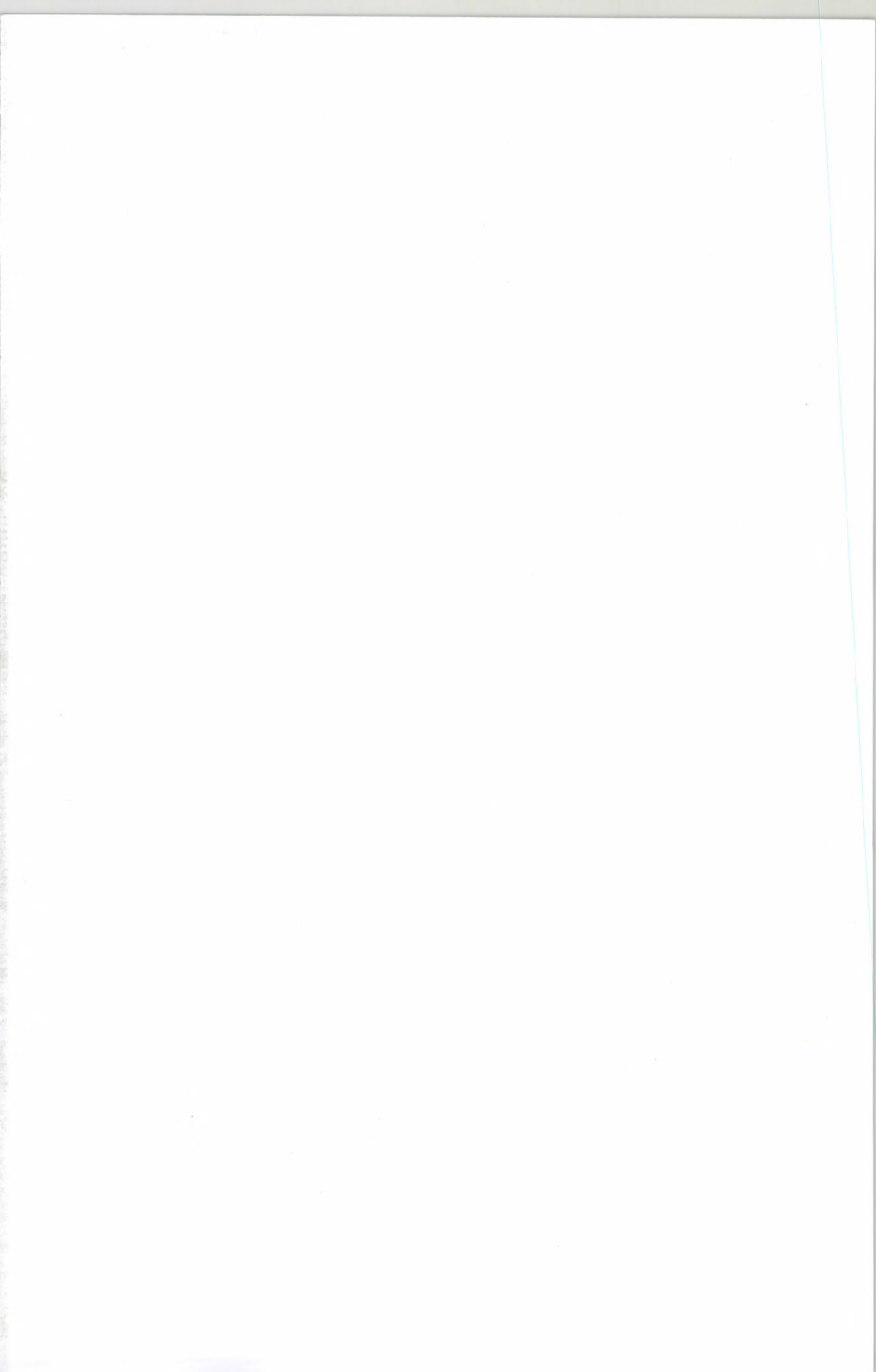
PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

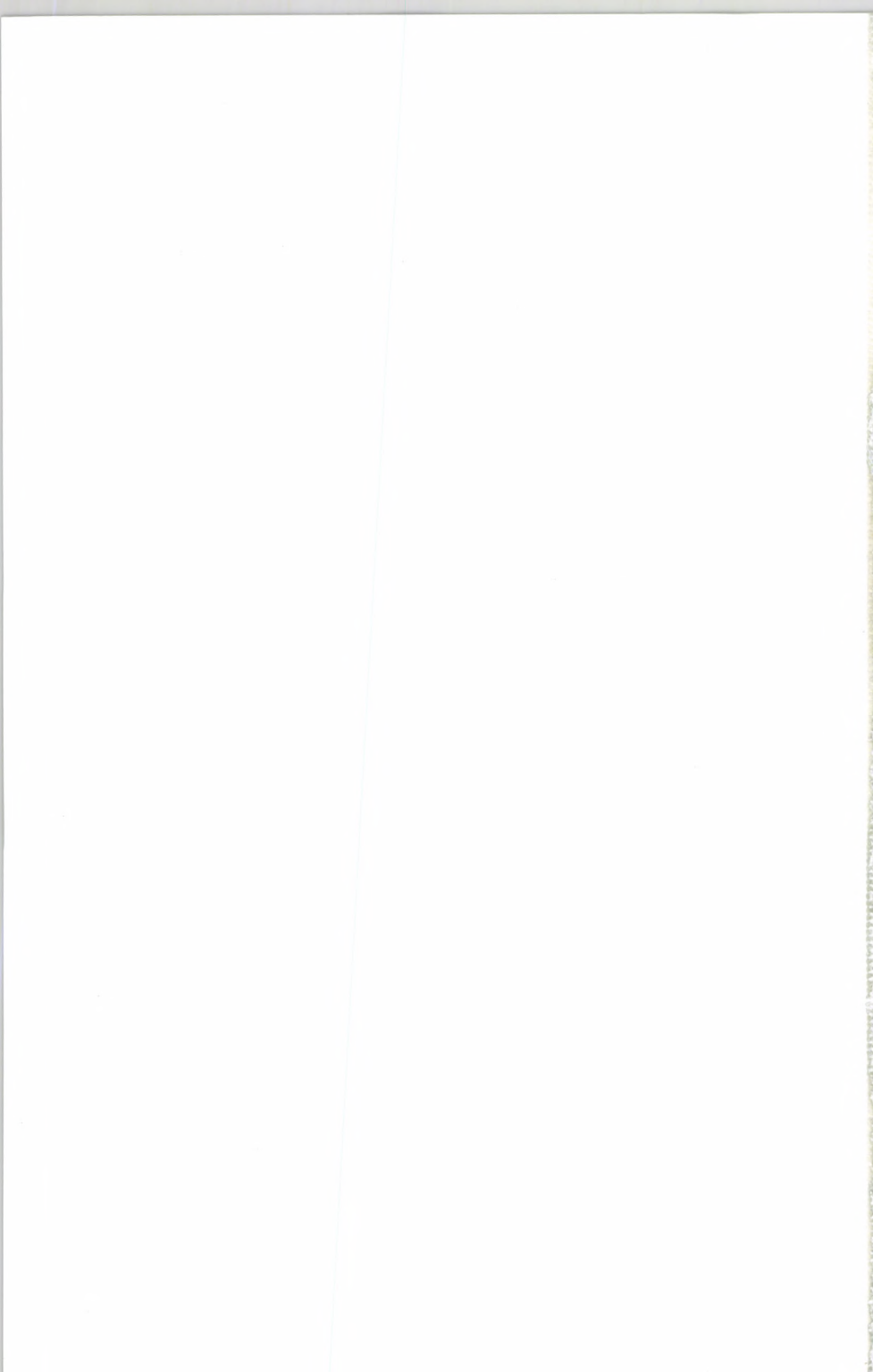
Könyveink kaphatók az
ALEXANDRA és
a LÍRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézé-
süket kérjük. A szerk.

VOLUME VI., NO. 2.

BUDAPEST

MARCH 2015

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI Detoxication Through Law – The Orbán Government's Bailout Solution for the Mortgage Crisis • TAMÁS MAGYARICS An Unsentimental Look at the Geopolitics of Central Europe • NICHOLAS T. PARSONS on Pascal Bruckner – a Compassionate Contrarian • CHRISTIE DAVIES Why Are We Ruled by Short-Sighted Men With a Good Head of Hair? • GERALD FROST on How to Write a Good Speech • HUNGARY, 1944-45: ÁRPÁD KADARKAY, DANIELLE SPENCER, ÁKOS GY. BÁLINT • ILDIKÓ EMBER Rembrandt and the Golden Age of Dutch Painting

A „Tímár József-per” 1951 elején, a konstruált Rajk-per mintájára rendelte meg a legfőbb pártvezetés, közvetlenül Révai József. Ennek jegyében is rendezték meg, mintegy jelt adva, hogy a különböző intézményekben folytatni kell a konstruált leleplezéseket, a szovjet mintára celebrált pereket. Ebben a hitvány perben parancsra, vagy önként számos pályatársa és kollégája tagadta meg Tímárt. Többektől hallott elbeszélés szerint egyedül Somogyi Erzsí lázadt fel, és visszaminősített, párttagjelölti igazolványát (iratát?) a gyalázatos procedúra végén levágta az elnökség asztalára, majd kirohant a szobából.

LENGYEL GYÖRGY

A kapuban még ott volt egy székre ültetve annak az egyik német katonának a hullája, akit még tizennegyedikén lőttek agyon. A kezébe a hecc kedvéért egy kinyitott, színes napernyőt tettek. A klinikakertben is még tíz-tizenöt civil ruhás hullá feküdt szerteszét. Szovjet katonai hullát egyet sem lehetett látni, azokat azonnal elszállították, nehogy ezek látványa a bajtársaikat esetleg félnkebbé, óvatosabbá tegye.

DR. GYÖRFFY ISTVÁN

A keresztény gyökereket elválni, a kereszténység értékeit el nem ismerni súlyos hiba. Az új magyar Alaptörvény megteszi azt, amire az Európai Uniót alapító szerződő felek nem mertek, vagy nem akartak vállalkozni: kodifikálja a kereszténység szerepét. Az Alaptörvényt bevezető Nemzeti Hitvallás így fogalmaz: „Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét.” Majd – helyesen – rögtön hozzáfűzi: „Becsüljük országunk különböző vallási hagyományait.” (...) A magyar alkotmányos megoldás kiegyensúlyozott: az állam és az egyház elválasztása mellett együttműködésük bizonyos közfeladatok ellátásában lehetséges és részletesen kodifikálva van. A magyar modell tehát az együttműködésen alapszik.

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

